

ДЕНЬ

МѢСЕЧНО СПИСАНИЕ.

кн. XI—XII

НОЯБРЬ И ДЕКАБРЬ

1891

ДЕНЬ

МАСЛЕНАГО ЦЕЛОВА

1881

СВЯТЫЙ И ВЪЗНЕСЕНІЕ

ВЛИЯНИЕТО НА КАПИТАЛИЗМА ВЪРХУ ЗЕМЛЕДѢЛИЕТО И ДНЕСНИТѢ НАРЕДБИ.

(Преводъ отъ нѣмски).

Нашата общественна уредба е хромава не само въ промишленността и занаятигѣ, но и въ земледѣлието. На него е много повлияло днешното развитие. Търговскигѣ и промишленитѣ кризи се осѣщатъ сжщо така и въ него. Мнозина отъ членоветѣ на селскитѣ семейства сж занети, било до нейдѣ, било съвсѣмъ, въ работилницитѣ или въ промишленнитѣ заведения; тоя видъ занятия все повече и повече се разпространява, защото голѣмитѣ землевладѣлци намиратъ за полезно да преобрѣщатъ, върху собственитѣ си земи, голѣма часть отъ земнигѣ произведения въ индустриални. Преди всичко съ това тѣ печелятъ голѣмитѣ разноски по пренасянието на суровитѣ материали, като напр. картофитѣ за дистиллерията (преваряванието) на ракията, цвѣклото за произвежданието на захара, житата и др. за приготвянието на спиртъ, бира и др. т.; въплъ отъ това тѣ иматъ на расположението си една работна сила много по-евтина и повече послушна отколкото въ градоветѣ или въ промишленнитѣ центрове. Зданията и наемитѣ сж най-евтини. въ сжщото време когато пъкъ наложитѣ и такситѣ сж долни, тѣй като землевладѣлцитѣ сж до извѣстна стѣпенъ и законодатели и изпълнители на закона, въ рѣцѣтѣ на които се намира селската полиция. Тази е причината гдѣто броятъ на фабричнитѣ комини се увеличава отъ година на година въ селата, и земледѣлието и промишленността влизатъ въ едно все повече и повече тѣсно взаимодѣйствие, — преимущество, което за сега не ползува освѣнъ голѣмия домовладѣлецъ.

Не е нужно да бжде чловѣкъ надаренъ съ особенно остроумие за да разбере, че до колкото на голѣмия землевладѣлецъ става възможно да подобри положението си върху собственитѣ си владѣния, до толкова у него се развива лакоменieto къмъ имота на малкия си съседъ, който се намира срѣщу него въ сжщото положение както малкия фабрикантъ къмъ едрия промишленникъ.

Но селата, даже и въ най затѣтителнитѣ мѣста, не можяха да се запазятъ отъ успѣхитѣ на цивилизацията. Ако селския синъ, отъ една страна, слѣдъ като е дѣхалъ презъ три години въздухътъ наситенъ отъ казарменна и градска нравственностъ, донася често въ селото си разни болѣсти и навици, отъ друга страна той е узналъ много нови идеи и нужди на цивилизацията, които по-сегнѣ се мжи да удовлетвори въ възможно най широка мѣрка. На това спомагатъ и нѣкитѣ съобщения, които всѣки день се подобряватъ и умножаватъ. Селенинътъ се научава да познава свѣтътъ и усвоява сумма нови нѣща и потребности. Всѣкидневно растящитѣ налози отъ страна на държавата, окръжието и общината не забравятъ и селенина.

А при това той е изложенъ и на други опасности. За да си спомогне въ нѣщо той прибѣгва до вземане пари на заемъ. Учреденитѣ ужъ за негови нужди земеделѣчески касси и народни банки сж въ повечето случаи недостъпни за него. Затова той прибѣгва до лихвари, които толкова по-голъма лихва взематъ, колкото повече селенина се нуждае, колкото повече той иска да бѣде олесненъ. Голѣмитѣ лихви и пропущанието на сроковетѣ го събарятъ най сегнѣ. Една лоша реколта (жетва) или една крива смѣтка въ цѣната на нѣкое произведение, на което той се надѣва, довеждагъ го близо до съсипване. Твърдѣ често този, който прикупува храната и този който му дава пари въ заемъ сж едно и сжщо лице; затова той е напълно въ ржцѣтъ на своя кредиторъ. Притежателя на ипотека изсмуква селенинътъ до кръвчица, като ги оставя на гледъ само владѣтели на парчето си земя, която въ сжщностъ принадлежи на кредитора. Капиталистическия вампиръ намира за по-удобно и по-ползовито за себе си да дѣйствува така, отколкото да вземе земята за себе си, да я обработва самъ или да я продаде. По такъвъ начинъ съ хиляди земеделѣлци-притежатели фигуриратъ въ списъцитѣ, като собственици, когато въ сжщностъ земята не принадлежи вече на тѣхъ. Не редко сжщо се случаватъ и така, щото кредиторитѣ да обсебятъ земята и, за да извадятъ двойна полза, раздѣлятъ я на късове; по такъвъ начинъ тѣ получаватъ повече, отколкото ако я дадяха съ наемъ само на единъ. Въ градоветѣ къщитѣ, които съдържатъ много стаи въ малкъ размѣръ, докарватъ по-голъмъ доходъ. Мнозина отъ дребнитѣ земеделѣлци гледатъ да се въсползуютъ отъ предлаганата тѣмъ земя, но влизатъ въ примката. Който сполучи съ

трудъ и добра жетва да се отплати, избѣгва опасността, който не—съсипва се.

Ако дребния земледѣлецъ загуби или му умрѣтъ нѣкой-други добитѣкъ—това е за него голѣмо злощастие. Ако омжжи една отъ дѣщеритѣ си, дълговетѣ му порастватъ, и загубва двѣ работни рѣцѣ, за които не е харчилъ много. Ако нѣкой отъ синоветѣ му се ожени, иска своята частъ отъ бащина си имотъ. Така, той започва да не доглежда земитѣ си, да занемарва торението; ако добитѣкътъ не му дава колкото трѣбва торъ—а това често се случва — произведенията на земята се намаляватъ. Сѣщо така нему му липсватъ нужнитѣ източници, за да си добави добро и производително семе; той не е въ състояние да употребява машини, които ще му спестятъ и време и разноси. Още по-малко той може да се възползува отъ преимуществата, които науката и опита днесъ представляватъ, за да извлѣче голѣма полза отъ домашнитѣ животни. Нѣманието достатъчна храна за добитѣкътъ, нѣманието хлѣвове и помѣщения, бѣрка на всичко това. Многобройни сѣ причинитѣ, които каратъ малкия и срѣдния земледѣлецъ да влиза въ дългове, които го предаватъ свързанъ въ рѣцѣтъ на безбожния лихваръ или на едрия землевладѣлецъ, и които на края съвсѣмъ го съсипватъ.

* *

*

Економическото състояние на селата е отъ капитална важностъ за развитието на модерната цивилизация. Населението, въ своята цѣлостъ, зависи въ сѣществуванието си преди всичко отъ земята и нейнитѣ произведения, земята не се уголѣмява споредъ волята на човѣка; въпросътъ, значи, какъ се обработва тая земя и какво се вади отъ нея е единъ отъ най важнитѣ за всички. Всѣки единъ забелѣзва до колко отъ день на день посѣпняватъ най нужнитѣ потребности за човѣка.

И тука става явенъ живия антагонизмъ (борба) между противоположитѣ интереси на земледѣлцитѣ и работното промишленно население. Промисленното население, най вече онова което не обработва земята, има сѣщевенъ интересъ въ получава-нието потребнитѣ за живота на евтѣпа цѣна; цѣлото му благоденствие, не само като човѣческо сѣщество, но и като тър-

гувачъ или занаятчия зависи отъ това. Всѣко поскъпяване на сѣднитѣ потреби има за слѣдствие да направи още по-лошо, отколкото е, хранението на една голѣма часть отъ населението; то увеличава дневната плата на работниците, а съ това наедно и цѣнитѣ на промишленитѣ произведения се дигатъ до толкова, щото проданѣта имъ се намалява по причина, че конкуренцията противъ чуждитѣ стоки става мжча. Но въпросътъ стои съвсѣмъ другояче за земеделеца. Този, сжщо така както и занаятчията, иска да извади отъ земята си възможно най голѣма полза, и за него е безразлично какво произведение той искарава. Ако вносътъ на чуждитѣ храни и добитъкъ го не оставя да печели толкова, колкото той смѣта необходимо за себе си, той напуща този видъ произведения и захваща да работи на земята си друго, което ще му докара желателната полза. Той сажда цвѣкло за правение на захаръ, картофи и жито за правение спиртъ, намѣсто пшеница и колосъ за хлѣбъ. Той отдѣля най плодоснитѣ си земи за сѣяние на тютюнъ, намѣсто да ги обърне въ градини или босани. Сжщо така много ниви се преобръщатъ въ паши, защото конетѣ за войската истрѣбватъ сума сѣно.

При това се прибавя и развитието на машинното обработване земята, съ което се спечеля много работна сила. Въ тѣзи области, гдѣто землевладѣнието е едро и земята се обработва по новия машиненъ начинъ, забѣлѣзва се изселване на населението. Други землевладѣлци пъкъ правятъ работника излишенъ като преобръщатъ земитѣ си въ паши. Усилената работа на машинитѣ, посѣвяването на голѣми повърхности земя съ единъ и сжщъ видъ произведения, занимаватъ работника презъ едно твърдѣ късо време; числото на слугитѣ и слугинитѣ се намалява до толкова, до колкото е необходимо за пригледванието на добитѣка и шетанието въ къщи, а полскитѣ работници се отпускатъ. Кога дойде време за жетва, събирватъ отъ всички мѣста на страната работници, примамватъ ги на тѣлни-на тѣлни за малко едно време, и подиръ ги распущатъ пакъ. По такъвъ начинъ и у насъ, въ Германия, тѣкмо така, както и въ Англия, се образува единъ пролетариатъ отъ най заплашителния родъ. Ако тѣзи работници, предъ видъ на малкото траение на работата, поискатъ по-голѣма работна плата, тогава се развикватъ сръщо исканията имъ; ако ги распуснатъ и отидатъ да се скитатъ, гладни и боси, тогава ги наричатъ ва-

габонги; тѣхъ ги гонятъ като звѣрове, насѣскватъ противъ тѣхъ кучегата, за да ги пѣдятъ отъ двороветѣ на чифлицитѣ и ги предаватъ на полицията да ги затваря въ просешкитѣ домове, като „лѣнивци“, които не искали да работятъ. Прекрасенъ „порядѣкъ“.

Експлоатацията на земята отъ капитала води и по други начинѣ къмъ едно капиталистическо положение. Така, напр., една частъ отъ германскитѣ едри землевладѣлци презъ много години се истегляли ужасающи печалби отъ обработването на цѣвклото и фабрикацията на захара. Начинътъ на такувание-то еднакво е благоприятствувалъ на износътъ. Примѣрътъ биде заблѣзанъ и намѣри бързи подражатели. Стотини хиляди хектари земя, които до тогава сж служали за обработването на картофи и на хрѣни бидоха обърнати въ посѣви на цѣвкло; строиха се фабрики подиръ фабрики и още се строятъ. Плодъ отъ всичко това ще бѣде единъ ужасенъ крахъ съсипване, който рано или късно ще избухне.

Но, какъвто и да е начинътъ по който собственикътъ работи земята и върши търговия, това е, въ царството на „свѣтата“ собственостъ, негова работа, негово право. Що му трѣбва да се грижи за цѣлото общество и за неговото благоденствие? Преди всичко той трѣбва да се погрижи за себе си; значи полето е отворено. Землевладѣлецътъ обработва връхъ земята си това, що му се види износно за него, а не ползовито за обществото. Така върши и капиталистътъ-промишленникъ. Той фабрикува разни неприлични картини, издава безправствени книги, построява цѣли заводи и фабрики за фалшифицирането на съѣднитѣ потреби. Всичко тава е вредно за обществото; то събаря нравствеността, уголѣмява развратътъ. Но що ги е грижа? Тѣ донасятъ пари, повече пари отколкото нравственитѣ картини, научнитѣ книги, честната търговия съ нефалшифициранитѣ потреби. Жадния за 'злато търговецъ нѣма да се грижи освѣиъ за едно нѣщо, да не би нѣкакъ окото на полицията (която въ такива случаи се преструва на късогледа) да го извади наявѣ и той може спокойно да води срамната си търговия съ увѣренность, че ще бѣде повече почитанъ и уважаванъ отъ обществото, колкото повече пари печели.

Нищо по-друго не показва характера на нашия сребролюбивъ вѣкъ отколкото Борсата и нейнитѣ маневри. Земнитѣ и

индустриалнитѣ произведения, стокитѣ отъ всѣкакъвѣ видѣ, атмосфернитѣ и политическитѣ обстоятелства, изобилието и гладътѣ, бѣдността на населението и нещастията, общественитѣ дългове, изнамѣрванията и откритията, здравето, болѣстѣта и смъртѣта на влиятелнитѣ политически личности, войнитѣ и слуховѣтѣ за война, често измислени нарочно за тая цѣль — всичко това и много други нѣща още служатъ за срѣдство на взаимни спекулации, експлоатации и измами. Думбаситѣ на капитала добиватъ тукъ най изключително влияние върху условията на живота на обществото, и, благоприятствувани отъ всесилнитѣ си срѣдства и свръзки, натрупватъ най колосални богатства. Министри и правителства се обръщатъ въ ржцѣтѣ на тѣзи хора въ кукли и се принуждаватъ да играятъ така както имѣ свирятъ. Не е Държавата която поддържа Борсата, а Борсата е която държи въ ржцѣтѣ си властѣта на Държавата. Противъ волята си, министрътѣ е задлъженъ да отгледва „отровното дърво“ и да му доставя нови жизненни сили, когато той би искалъ да го истрѣгне съ кореня.

Всички тѣзи факти, които се умножаватъ отъ денъ на денъ, защото злото безпрестанно се уголѣмява, викатъ за отмѣщение къмъ небето, както казватъ, и изискватъ бързо и радикално лѣкувание. Но днешното общество забърква концитѣ предъ тѣзи злочестия. Като конь въ циркътѣ, то се движи постоянно около единъ кръгъ, безъ да се рѣши на пѣщо, съ отчаяние въ лицето. Тѣзи които искатъ да му дойдатъ на помощъ сж още твърдѣ слаби; тѣзи които могатъ — не искатъ; тѣ се осланятъ на силата и мислятъ почти така, както и Мадамъ де Помпадуръ: „Après nous le déluge!“ (Подиръ насъ ако ще и потопъ да дойде). Но ако потопътъ ги свари до като сж още живи?....

Тогава се развикватъ: „Предлагайте срѣдства, покажеге цѣрътѣ“. Това ще бжде да се заловишъ за безплодна работа. Предложете най добритѣ срѣдства, тѣ ще бждатъ повечето охвърлени, защото никаква полза не може да се очаква, когато не се допуща да се пакърнятъ „правата“ и привилегииитѣ на имотнитѣ классове, отъ които тѣ не искатъ нищо да отстъпятъ.

Това се види въ всички страни гдѣто се опитватъ да прокаратъ социални реформи. Какви мѣрки сж били предлагани? Нищожни едни срѣдства, които не могатъ ни на нокътъ да подобрятъ положението. И все пакъ имотнитѣ и охолнитѣ классове се развикватъ, защото тѣзи мѣрки закачяли до нейдѣ кес-

сията имъ. Слѣдъ години, слѣдъ като се исчерни съ топове канцеларска хартия, ражда се една реформичка голѣма, колкото едно мишче, което още е въпросъ да ли не ще остане затиснато между архивитѣ. Социалния въпросъ е планина на която трѣбва да се искачва челоувѣчеството. Това ще коштува много мжка, много жертви, много потъ.

Какви мѣрки ще трѣба да се взематъ презъ развитѣ фази на това развитие, ще покажатъ самитѣ работи. Безполезно ще бжде да се препира челоувѣкъ сега. Най силния министръ е задлженъ да отстъпва предъ обстоятелствата, и не знае какво ще го накара да прави годината която иде; сжщо така ний трѣбва да пресрѣщаме работитѣ съ ясенъ погледъ и да дѣйствуваме съгласно новитѣ условия.

Прочее, ний утвърждаваме по принципъ, че въ едно дадено време всички нарисувани отъ насъ злини ще се изострятъ, до толкова, щото тѣхното сжществуване не само ще бжде ясно за всички, не и непреносимо за множеството на населението, че едно общо и непреодолимо желание ще обвземе почти цѣлото общество, предъ очитѣ на което ще блѣсне цѣртьтъ, който дѣйствува най бързо и най вѣрно.

Ако, слѣдователно, всички безъ исключение злини иматъ источника си въ днешния общественъ редъ, който почива върху личната експлоатация на капитала, върху личното притежание на срѣдствата за производството: земя, машини, орждия, срѣдства за съобщение, и върху частното ползувание отъ источниците и срѣдствата за сжществуване, — необходимо е за благого на челоувѣчеството да се отчужди цѣлата тая лична собственность и да се преобърне въ социална, общественна собственность.

„Експроприацията (отчуждението) — казва Карлъ Марксъ — става въ днешно време отъ самата игра на законитѣ присжщи на капиталистическото производство и отъ съсрѣдоточаванieto на капиталитѣ.

Единъ само капиталистъ съсипва сума други. Тѣсно свързана съ това натрупване и това отчуждаване на едно голѣмо число капитали, развива се по една възрастающа прогрессия, кооперативната (дружественната) форма на трудътъ: разумното технологическо приложение на науката, общото обработване на земята по единъ методически планъ, измѣнението на сжществуващитѣ орждия въ други, употреблението на които може да става само на общо,

економията на всички сръдства за производство чрезъ общото имъ употребление въ единъ обмисленъ дружественъ трудъ. Едновременно съ намаляването броя на князетъ на капитала, които присвояватъ и монополизиратъ всичкитъ преимущества на това развитие на прогресътъ, увеличава се количеството на бѣдността, угнетението, поробването, унижението, експлоатацията; но въ сѣщото време се усилюва и възмущението на работния класъ, който расте постоянно, и комуто самия механизъмъ на капиталистическата система спомага да се съединява, организува, да става независимъ. Капиталистическия монополъ се обръща въ окови за самата система на производството, която е расла съ него и подъ негова защита. Съсръдоточаването на сръдствата на производството и съединяването на трудътъ достигватъ до такава стѣпень, щото не могатъ да се побержтъ подъ капиталистическата чурупка. Тя се прѣсва. Последния часъ на частната капиталистическа собственостъ е ударилъ. Експроприаторитъ ще бждатъ експроприирани (отчуждителитъ на собствеността ще бждатъ лишени отъ нея)“.

Обществото взема въ рѣцѣтъ си всички права и се нагърбва съ всички обязанности породени отъ тая обща експроприация. То урежда и управлява всичко съгласно общия интересъ, който отъ тогава престава да бжде въ вражда съ частния, личния интересъ.

КАРАСЪ-ИДЕАЛИСТЪ.

Прикаска отъ

М. Е. Салтинова (Щедрина).

Караса се препиралъ съ Ерша. Караса казвалъ, че на този свѣтъ може да се проживѣе съ една само правдинка, а Ерша утвърждавалъ, че не е възможно, додѣ се не послѣже. Какво именно подразбиралъ Ерша подъ изражението „додѣ се не послѣже“—не се знае, по само, че всѣки пътъ, когато той произнасялъ тѣзи думи, Караса въ негодование възклицивалъ:

—Но това е подлостъ!

На това Ерша възражавалъ:

—Ще видимъ!

Караса е смиренна риба и наклонна къмъ идеализмъ: калугеритѣ не току тъй я обичатъ. Повечето Караса лѣжи на самото дѣно на рѣчния заливъ, (дѣто е по тихо) или въ гйола, заровенъ въ тинята и отъ тука си избира микроскопически рачета за храна. И, естествено е, ще полѣжи, нолѣжи и ще се замисли за нѣщо. По нѣкога даже и гвѣрдѣ свободно. Но тъй като Караситѣ не представляватъ своитѣ мисли на цензура, нито ги излагатъ подробно въ участъка, то тѣхъ никои не подозира въ политическа неблагонадежностъ. Ако по нѣкога и да виждаме, че отъ време на време пресушаватъ вироветѣ за да ловятъ Караси, но това съвсѣмъ не е за свободомислие, а просто защото Караситѣ сж вкусни.

Преимущественно Караситѣ ги ловятъ съ мрѣжа, или съ сакъ; но за да бѣде ловътъ сполучливъ, трѣба чловѣкъ да бѣде опитенъ. Опитнитѣ рибари, за тази цѣль, избиратъ време слѣдъ дъждъ, когато водата бива мѣтна и послѣ, като курдисатъ сакътъ, захващатъ да ржгатъ съ лостове и прѣтѣе, въ-обще произвеждатъ шумъ. Като чуе шума, и, като мисли, че това предвѣщава тържество на свободнитѣ идеи, Караса се вдига отъ дѣното и захваща да се огледва, да ли не може нѣкакъ-си да се присѣдини къмъ тържеството. И тука, той въ множество, попада за да стане, послѣ, жертва на чловѣческото чревоугодие. Защото, повтарямъ, Караситѣ представляватъ такова вкусно ястие, щото предводителитѣ на дворянството охотно угощаватъ съ тѣхъ даже и губернаторитѣ.

Колкото за Ерша, то тази риба е наклонна къмъ скептицизмъ и при това е бодлива; обаче сварена на чорба тя дава безподобенъ бульонъ.

Какъ се е случило, щото Караса да се сдружи съ Ерша—не зная; зная само, че еднѣжъ, като се намѣрили, и тогчасъ се заприказвали. Поприказвали еднѣжъ, поприказвали дваждъ, а подиръ захванали самички да се търсатъ, че и захванали да си назначаватъ день за приказка. Потаятъ се нейдѣ подъ водпата водорасль и захванатъ да си говорятъ умни приказки. А бѣлокоремята Платика пѣрпа около тѣхъ и се учи на умъ и рѣзумъ.

Всѣкога пръвъ захващалъ Караса.

— Не вѣрвамъ, говорѣлъ той, че борбата и враждата сж били нормаленъ законъ, подъ влиянието на който е сждено да се развива всичко живуще на земята. Азъ вѣрвамъ въ мирното преуспѣвание, вѣрвамъ въ хармонията и дълбоко съмъ убѣденъ, че щастиего не е празна фантазия на мечтателнитъ умове, но рано или късно ще стане общо достояние!

— Надѣвай се! иронизиралъ Ерша.

Ерша спорилъ на късо и неспокойно. Тази риба е нервозна, която, както се види, е претърпяла не малко неправди. Закиняло му сърдцето . . . и той забравилъ и вѣра, и чистосърдечностъ. Въмѣсто миренъ животъ, той водялъ все борби, вмѣсто прогресъ — подивяване. И Ерша утвърждава, че, който има претенцията да живѣе, трѣбва всичко това да го има предъ видъ. Той счита Караса за „щастливецъ“, макаръ въ сжщото време и да съзнава, че нему и „душата му може да вземешъ“.

— И ще чакамъ! — отговори Караса: — азъ не съмъ единъ; всички честни се надѣватъ. Тъматa, въ която плаваме е порождение отъ жална нѣкоя историческа случайностъ; но тъй като сега, благодарение на най новитъ изслѣдвания, тази случайностъ може да се раздоби на парчета, то и причинитъ, които сж я породили, не е възможно да се смѣтатъ за неотстраними. Тъматa е извършенъ фактъ, а свѣтлината — бжджето, което се очаква. И ще бжде свѣтлина, ще бжде!

— Значи ще доде такова време, споредъ тебе, когато и Шуки не ще има?

— Какви сж тѣзъ Шуки? — зачудилъ се Караса, който билъ така чистосърдеченъ, че когато му казвали „Шуката е въ морето, за да не дреме Караса“, той мислялъ, че това е пѣщо като самодивитъ и русалкитъ, съ които плашатъ малкитъ дѣца, и разбира се, не се боялъ за парѣ.

— Ахъ, глупецъ, глупецъ! искашъ да разрѣшавашъ свѣтовни задачи, а нѣмашъ понятие за Шукигъ!

Ерша презрително помърдвалъ плавателнигъ си перки и уплаждалъ въ жилището си; по слѣдъ нѣкое и друго време събѣседницигъ пакъ нѣкъдѣ въ удобно мѣсто ще се спотаятъ и пакъ ще захванатъ да разсжждаватъ.

— Въ живого първенецъвующа роля играе доброто — пакъ захващатъ Караса — злого по недоразумѣние е допуснато, а главната жизнена сила, все пакъ, се заключава въ доброто.

— Дръжъ го за въ джебъ!

— Ахъ, Ершъ, какви несъобразни изражения употреблявашъ! „дръжъ го за въ джебъ“! Беки това е отговоръ?

— Че тебе сега и да ти се отговаря не се пада. Ти си глушавъ — ето ти всичко!

— Не, слушай какво ще ти кажа. Че злото не е било основателната сила, — за това и историята свидетелствува. Злото е душило, притеснявало, опроставявало, предавало на мечъ и огънь, и пакъ основателната сила се явява само доброто. То се е явявало на помощъ на угнетенитѣ, то ги е освобождавало отъ оковитѣ и веригитѣ, то е подбуждало плодотворни чувства въ сърдцата, то е давало ходъ на развитието на ума. Ако доброто не бѣше основателенъ факторъ на живота, нѣмаше да имаме и история, защото трѣба да знаешъ, що е въ сѣщностъ история? История — това е повѣсть на освобождението, това е расказъ за въстържествуването на доброто и разума надъ злото и безумието.

— А! ти както се види навѣрно знаешъ, че злото и безумието сж посрамени? — се подигравалъ Ерша.

— Не сж още посрамени, но ще бждатъ; това го знай за истина. И пакъ да се обърнемъ къмъ историята за помощъ. Сравни какво е било нѣкога си това, което е сега и ти безъ трудъ ще се съ согласишъ, че не само вънкашнитѣ причини на злото сж се смѣнили, но и числото имъ значително се е умалило. Вземи макаръ нашата рибя порода. По-напредъ ни ловяха всѣкога, а преимущественно при „хвърлянието хайверя“, когато ний, като оглушѣли, сами влѣзвахме въ мрѣжата, а сега, именно въ време на „хвърлянието хайверя“, и се признава за вредно да ни ловятъ. По-преди, може да се каже, истребواха ни съ най варварски способности; въ Уралъ, казватъ, въ време на ловъ съ въдици, водата на нѣколко верста стояла червена отъ рибя кръвъ, а сега и за отпочивка имаме време. Сертми, че кошове, че въдици, че какво не! Че и за това още разсжждатъ въ комитетитѣ: какви сертми? по какъвъ случай? по кой предметъ.

— А тебе, както се види, не ти е все едно, по какъвто начинъ и да попаднешъ въ чорбата?

— Каква е тазъ чорба? — се очудвалъ Караса.

— Ахъ, да те вземѣ мятната! Нарича се Карасъ, а не чувалъ, какво нѣщо е Карасъ. И, слѣдъ туй, какво право имашъ да се разговаряшъ съ менъ? Трѣбва да знаешъ, че за

да водилъ препирни и да защищавалъ мнѣния, трѣбва поне съ обстоятелствата на дѣлото да се запознаешъ. Защо се разговаряшъ тогазъ, като не знаешъ такива прости истини? Напримѣръ, че за всѣки Карасъ отъ по-напредъ още му е приготвена чорба? Брисъ . . . ще бѣгамъ.

Ерша настрѣхналъ, а Караса бързо, до колкото му позволявала неодблѣлпостѣта, се спустихлъ на дѣното. Но слѣдъ едно депоношие другаритѣ-противници пакъ се намѣрили и захванали новъ разговоръ.

— Тѣзъ дене въ нашия заливъ една Щука се позагледва —предназвалъ Ерша.

— Тазъ сѣщата, за която ми говореше испреди ли?

— Тя. Пошлава наоколо, попогледа и промѣлви: я гледай, тука колко било тихо! трѣбва да е Карасово жилище? и слѣдъ туй уплавва.

— Какво сега трѣбва да правя?

— Да се приготвяшъ! и, свършено. И когато доближи и се вгледа въ очикитѣ ти, ти си събери по-плѣтно луспитѣ и перкитѣ и право въ гърлото ѝ.

— Защо пъкъ ще влѣзя? Беки съмъ билъ въ нѣщо виновентъ?

Глунавъ си!—ето въ какво се състои твоята вина! Пъкъ още си и тлѣстъ. А на глупавия и тлѣстия и закона заповѣдва да влѣзе въ гърлото на Щуката.

— Такъвъ законъ не може да има!—искренно се възмущавалъ Караса. И Щуката като гледа, нѣма право да гълта, а трѣбва по напредъ да поиска обяснение. И на, азъ ще се обясня съ нея, ще ѝ изложѣ всичката истина. Съ пота на челото си ще я убѣждавамъ.

— Казахъ ти, че си глупецъ и все сѣщото повтарямъ: глупецъ! глупецъ!

Ерша се разсърдилъ окончателно и си далъ дума, че за напредъ ще пали ще смжди, а нѣма да се съобщава съ Караса. Но слѣдъ нѣколко дена, гледашъ, навикѣтъ взелъ връхъ.

— Ами ако всичкитѣ риби се съгласятъ по между си.... загадочно начевалъ Караса.

Но тука вече и самия Ершъ го обзело страхъ. За какви работи тозъ глупакъ приказва, си мислилъ той. Ами, я гледай Окуня се расхожда наблизо! Трѣбва да шпионствува. Я го виждъ! Очитѣ си кривъ на страна, като че ужъ хичъ не му влиза въ работата, пъкъ той само подслушва!

— Пъкъ ти педѣй бѣбра всѣка дума, която ти доде до устата!—убѣждавалъ той Караса:—пъкъ и нѣма защо толкозъ да си растваряшъ устата; може и нисичката да ми казвашъ, каквото искашъ да кажешъ.

— Не искамъ да шепна—продължавалъ Караса невъзмутимо:—азъ говоря направо, че ако би всичкитѣ риби да се съгласяха по между си . . . тогава . . .

Но тука Ерша грубо прекъсвалъ другаря си.

— Съ тебе, както се види, трѣбва по-напредъ да се наямъ, че тогава да говоря!—викалъ той на Караса, и като си показвалъ зжбитѣ, уплаввалъ въ жилището си.

И тѣжко, и жално било на Караса. Макаръ и да е глупъ Ерша, си мислилъ той, ала само съ него по душа може да се говори. Баремъ нѣма да иде да каже другиму, каквото сме приказвали; а сега таквизъ качества доста редко се срѣщатъ. Дошло таквозъ време, че мжжъ на жена не може да се довѣри. Ей на, напримѣръ, Платиката, за нея не може да се каже лошо нѣщо, ама туку погледнешъ, понуиспустнала нѣкоя дума и друга. А пъкъ за Окунитѣ, Линковетѣ и другитѣ нѣма какво да се рѣче. За нищо и никакво сж готови да сж закълнатъ!

Бѣдния Карасъ! ще иде за права-бога.

— Я се погледни, му говорилъ Ерша,—на зълъ часъ си се родилъ. Ти на нищо не приличашъ. Корема ти голѣмъ, главата малка, неспособна да мисли, устата ти несъразмѣрни. Даже и луспитѣ ти не сж сериозни. Не можешъ ни да се попристоришъ, ни да се попривардишъ. Всѣкой, който доде, може да те ѣде!

— Ами защо ще ме ѣде, ако не съмъ виновенъ? — по-прежному упорствовалъ Караса.

— Слушай, глупешка породо! Беки при ядението питатъ „защо?“ Беки за това ядатъ рибитѣ за да ги наказватъ? Ядатъ ги, защото щѣ имъ се да ѣдатъ, и туй то! И ти ако можешъ ѣшъ! Не туку тѣй си увиралъ ти носа въ пѣсѣка и ядешъ рачета. И на рачетата имъ се щѣ да живѣятъ, пъкъ ти, простако, си пълнишъ стомаха цѣлъ день. Кажи ми де, каква вина сж направили предъ тебе, че ги наказвашъ? Помнишъ ли тѣзъ дене какво ми казваше? „Ако би всичкитѣ риби да се съгласятъ помежду си“. Ами, ако би да се съгласятъ всичкитѣ рачета помежду си—какъ—ще ти е кефа?

Въпроса бѣше тѣй право и неприятно туренѣ, щото Караса се сконфузилъ и се позачервилъ малко нѣщо.

— Ами че то туй рачета. . . . продумалъ той смутено.

— Рачетата — рачета и Караситѣ — караси. На рачетата се лакомятъ Караситѣ, а на Караситѣ — Щукитѣ. Туй е всичката работа. И рачетата не сж въ нищо виновати и Караситѣ въ нищо не сж виновати; и еднитѣ и другитѣ сж длѣжни да дадатъ отговоръ. Макаръ и сто години мислѣ за тази работа нищо не ще намислишъ. Азъ не ямъ рачетата за туй, защото сж виновати, — ти туй право каза — а за туй защото тѣ, самитѣ рачета отъ природата сж дадени да ми служатъ за храна.

— Кой ти каза туй тебс?

— Никой не ми го каза; азъ самъ съ собственнитѣ си наблюдения го намѣрихъ. Рачетата нѣматъ душа, а гѣра; ѣшъ ги колкото щѣшъ, а тѣ не разбиратъ. Пѣкъ и отъ друга страна тѣ сж тѣй направени, че да ги не ѣдешъ не можешъ. Потопишъ си зурлата въ водата, а пѣкъ тѣ минуватъ съ хиляди презъ збѣитѣ ти. А Караса е съвсѣмъ друго нѣщо. Караситѣ биватъ и до половинъ аршинъ голѣми, напримѣръ, а че трѣбва преди да го изѣдешъ да си поприказвашъ съ него. Трѣбва да е направилъ нѣкоя сериозна пакостъ. Е, тогава разбирамъ. . . .

— Е, нека те глѣтне Щуката, че тогава ще видишъ, какво трѣбва да правишъ. А до тогазъ по-хубаво да попримѣчавашъ.

— Не, нѣма да мѣлча. Макаръ до сега и да не съмъ виждалъ Щуки, но до колкото съмъ слушалъ, мога да кажа, че и тѣ не сж глухи къмъ гласа на правдата. Моля ти се, кажи ми, могатъ ли да ставатъ таквизъ злодѣйства на този свѣтъ! Ей, напримѣръ, лѣжа си азъ, никому нищо не правя и изеднѣжъ щѣшъ-не щѣшъ въ устата на Щуката! Азъ не мога повѣрва, че това се върши въ живота.

Ти си чуденъ! а че, ей на, тѣзъ дене единъ калугеръ извади твои братя цѣли двѣ сертми. Какво мислишъ ти, ще се шегува ли той съ караситѣ?

— Не зная. Зная само, че една баба разказваше, какъ едни риби изѣдали, а други пущали въ шадраванъ. И живѣятъ сега тамъ и ѣдатъ мѣнастирския хлѣбъ.

Е, тогазъ и ти живѣй, като била тѣй работата, луда главо.

Днитѣ минуваха, а край на Карасовитѣ диспути съ Ер-

ни нѣмаше. Мѣстото, дѣто тѣ живѣяха, било тихо, даже обраснало и съ водорасли, тѣй щото бѣще твърдѣ приятно за диспути. За каквото щѣишъ бѣбри, за каквото щѣишъ мечтай—пълна безопасностъ. Туй до толковъ ободри Караса, щото въ всѣко засѣдание все повече и повече премѣняваше тона на своитѣ екскурсии въ областѣта на емпиреитѣ.

— Трѣбва, щото рибитѣ да се обичатъ помежду си — ораторствовалъ той — трѣбва всѣка за всичкитѣ и всичкитѣ за всѣка — ето кога ще се осмислѣтъ настоящата хармония.

— Желалъ бихъ да зная, какъ ще се явишъ ти съ своята си обичъ при Щуката—го запитахме Ерша.

— Азъ, брате, ще ида — настоявалъ Караса: — азъ знамъ таквизъ думи, щото Щуката въ една минута отгорѣ ще се обѣрне на Карасъ.

— Е, като е тѣй работата, кажи ги!

— Чисто и ясно ще я попитамъ: я ми кажи ти мене, Щуко, какво нѣщо е добродѣтель и какви обязанности ни налага тя къмъ нашитѣ ближни?

— Улучи! нѣма какво да ти се каже!

Или:

— Само тогава ний рибитѣ ще съзнаемъ правата си, когато отъ малки захванатъ да ни въспитаватъ въ граждански чувства!

— Ами за какъвъ бѣсъ сж ти потреббади тѣзи граждански чувства!

— Все пакъ.

— Какво е то туй „все пакъ“. Граждански чувства само тогава се придобиватъ, когато е откритъ просторъ предъ тѣхъ. Ами какво ще правиишъ ти, напрімѣръ, съ тѣхъ като лѣжиши въ тишята?

— Не въ тишята, а въобще. . .

— Напрімѣръ?

— Напрімѣръ, нѣкой калугеръ иска да ме свари на чорба, а азъ ще му кажа; отче, нѣмашъ право безъ съдѣне да ме подхвърляишъ на таквизъ ужасно наказание!

— А пъкъ той за тази ти грубостъ ще те хвърли я въ тиганя, я на фурната. Не, приятельо, като живѣемъ въ тишята, не граждански, ами вълчи чувства трѣбва да имаме; ето кое е вѣрно. Скрый се пѣйде по-на дълбоко и мълчи, простако!

Или още:

— Рибитѣ не трѣбва съ риби да се хранятъ,—напразно говорѣше Караса. За рибѣе продоволствие и безъ туй, природата е приготвила множество вкусни ястиега. Рачета, мухи, червеи, паяци, водни бълхи; най сепиѣ раци, змии, жаби. И всичко туй е добро и му се намира мѣстото.

— А за Щукитѣ пъкъ Караси—го стрѣскаше Ерша.

— Не, Караса за себѣ си. Ако природата не му е дала отбранителни срѣдства, както на тебе, напримѣръ, то това значи, че трѣбва особенъ законъ да се издаде за обезпечение на личността.

— А ако този законъ не се изпълни?

— Тогава трѣбва пъкъ да знаятъ, че е по-добъръ да се не издаватъ закопитѣ, отколкото да не се изпълняватъ.

— И добръ ли ще бжде?

— Азъ предполагамъ, че тогава много пъкъ ще се засрамятъ.

Повтарятъ, днитѣ вървѣха единъ слѣдъ другъ, а Караса все бълнуваше. Другиму баремъ плѣсница биха ударили за тѣзи мисли, а нему — нищо. И щѣше да си живѣе безгрижно той още дълго време, ако би се попривардвалъ колко-годѣ. Но той тѣй захвана да мечтае, че съвсѣмъ даже туй на ума си не туреше. Плаваше еднѣжъ, каквото плаваше и хопъ изеднѣжъ Окуня се яви предъ него съ повѣстка: утрѣ, щуката ще благоволѣ да доде въ заливчето, че и Караса да иде да дава предъ свѣта отговоръ.

Обаче, Караса се не оплаше. Първо и първо той е слушалъ толкосъ разнообразни мнѣния за Щуката, щото и самъ любопитствуваше да се запознае съ нея, и второ, той знаеше, че той има таквазъ магическа сила въ думитѣ си, която ще обърне Щуката въ Карасъ. И той твърдѣ се надѣваше на тази сила.

Даже и Ерша като видѣ вѣрата му се замисли да не би да е отишълъ далечъ въ отрицателно направление. Че може би пъкъ и най сепиѣ, че Щуката това и да чака, щого да я обикнатъ, да ѝ дадатъ добръ съвѣтъ и да ѝ просвѣтятъ ума и сърдцето. Може би тя да е и добра? . . . Че пъкъ и отъ друга страна Караса не е до толкосъ простакъ, както се показва външно, а напротивъ съ своя си расчетливъ умъ може и кариера да си отвори. Ей на утрѣ, напримѣръ, ще ѝ се яви, ще ѝ расправи въ какво се състои сжщинската цѣль на живота; ще ѝ расправи за правдата, добродѣтеля, обичьта меж-

ду членовѣтъ на царството, за което тя хаберъ нѣма. А пъкъ тя ще му рѣче: за награда на туй, за което ми расправи подарявамъ ти ей на този заливъ, ти да си му началникъ!

Пристига на утрѣто Щуката. Гледа я Караса и се чуди: какви не чудесии ми расправяха за нея; пъкъ тя риба, като всичкитѣ други риби! Само че устата ѝ широки до ушитѣ ѝ, и гърлото ѝ... пази Боже! Тамамъ Караса лесно, лесно ще премине.

— Азъ чувахъ — говорѣше Щуката — че ти си билъ твърдѣ уменъ, Карасе, а особенно си билъ голѣмъ масторъ да расприказвашъ. Искамъ да се попрепирамъ съ тебѣ. За туй хайде, захващай!

— Най много мисля за щастието — скромно, но съ достоинство отговори Карасъ. Тѣй щото не само азъ да съмъ щастливъ, но и всичкитѣ други. Защото единичното щастие е невъзможно. Тѣй щото всичкитѣ риби да бѣха свободни да ходятъ кждѣто имъ се пощѣ; надъ водата, подъ водата, въ подмолитѣ, че и въ тинята, ако имъ се щѣ да полежатъ — да полежатъ.

— Хм. . . . И мислишъ ли ти, че това е възможно?

— Не само, че мисля, но и всѣкий часъ го очаквамъ.

— Напримѣръ азъ плавамъ и наредъ съ мене. . . . Карасъ, а?

— Че какво отъ това?

— Туй нѣщо чувамъ за пръвъ пѣтъ. А ако се обѣрида го изямъ ли?

— Такъвъ законъ, ваше високостепенство, нѣма. Закона направо казва: рачетата, комаритѣ, мухитѣ и мушичкитѣ да служатъ за прехрана на рибитѣ. А освѣнъ това по-подиръ били причислени при тази храна и воднитѣ бълхи, паяцитѣ, червейчетата, бръмбаритѣ, жабитѣ, рацитѣ и другитѣ водни обитатели, но не и рибитѣ.

— За мене туй нищо не значи. Окуне, има ли такъвъ законъ? се обѣрнала Щуката къмъ Окуня.

— Тѣзъ закони бѣха едно време, сега тѣ се забравиха, ваше високостепенство! — искусно отговори Окуня.

— Азъ си зная, че такъвъ законъ не може да има. Ами, я ми кажи ти мене, Карасе, какво още очаквашъ отъ бѣдѣщето?

— Азъ очаквамъ още вѣстържествуванието на справедливостѣта. Очаквамъ това време, когато силнитѣ не ще притискатъ слабитѣ, а богатитѣ — бѣднитѣ. Азъ чакамъ и се надѣвамъ,

че ще се извърши такова общо дѣло, и това време не е далече, когато всичкитѣ риби, ще съзнаватъ интереситѣ си, и всѣка ще изтънява дълга си. Ти, Шуко, си по-силна и похитра отъ другитѣ риби и за това ще играешъ по-видна роль въ това дѣло, а азъ, Караса ще принеса на дѣлото скромнитѣ си способности. Всѣки за всичкитѣ и всичкитѣ за всѣкого — ей на какъ ще бѣде тогава. Когато работимъ единъ за другъ, тогава и никой не ще може да ни пригѣснява. Напримѣръ, покаже се нейдѣ сертме и ний всички я налѣгнемъ и, поглежъ, скѣсали сме я! Ще живѣемъ тамъ, дѣто ни ареса, кой дѣто ще. И, поглежъ, че и чорбата исчезнала изъ земното кълбо!

— Не зная. Ама хората не оставятъ лесно туй, което имъ се аресва. Ами чакай: дѣто ще се рѣче, споредъ тебе, и азъ ли грѣбва да работя?

— Както другитѣ, тѣй и ти!

— Туй слушамъ за пръвъ пѣтъ! Иди си поспи!

Спалъ ли е Караса, нѣ ли — не знаемъ, но главата му не можа нищо да искове. Кждѣ пладнѣ той пакъ се яви на диспутъ и не само оплашенъ, ами и по-веселъ до нѣкждѣ.

— Дѣто ще се рѣче, ти полагашъ, че и азъ трѣбва да работя и ти ще се ползувашъ отъ моитѣ трудове? направо постави Щуката въпроса.

— Всички взаимно единъ отъ други. . . . отъ общия взаименъ трудъ.

— Разбирамъ: „единъ отъ други“. . . . че и отъ мене . . . хм. . . . Отъ туй всичкото мога да заключа само това, че ти говоришъ срамни думи. Окуне, какъ се наричатъ по сегашному таквизъ думи?

— Сицилизмъ, ваше високостепенство!

— И азъ тѣй знаяхъ. Отдавна слушамъ азъ, че Караса говори бунтовнически думи, и туй-то! И само си мисля: Хайде пѣкъ и сама да го изслушамъ. . . . И ей на, работата излѣзе тѣй.

Като говорѣше това Щуката тѣй изразително плѣсна съ опашката си, щото колкото и да бѣше простъ Караса, но той се осѣти.

— Азъ, ваше високостепенство, нищо,—избѣрбора той въ смущението си—азъ туй отъ простота. . . .

— Добрѣ. Казватъ, че простотата е по-лошо нѣщо и отъ хайдутлука. Ако на диванетата се даде воля, тѣ ще избиятъ

умнитѣ хора на свѣта. Менѣ ми приказваха, приказваха за тебѣ, а ти си Карасѣ кат' Карасѣ и туй то! Петъ минути нѣма какъ се разговарямъ съ тебе, а ти много ми дотегна.

Щуката се замисли и тѣй нѣкакъ погледна Караса, че той съвсѣмъ вече разбра работата.

Но този пѣтъ работата не се свърши благополучно за Караса. Щомъ млъкна Щуката, обиколиха го отъ всекъдѣ Окуня и го взеха подъ стража.

Вечерѣта, още слънцето не бѣше залѣзло, а Караса се яви третий пѣтъ вече на истинтакъ. Но се яви съ стража и при това съ нѣкаква повреда. А именно: като го доиспитваше Окуня пооткъсналъ малко отъ гърба и частъ отъ опашката му.

Но той се държеше, защото имаше магическа сила на словото.

— Какво да кажа — подхвана Щуката — таквазъ ми е честѣта, че много обичамъ диспутитѣ; за туй здравѣй и захващай!

При тѣзи думи Караса изеднѣжъ почувствува, че му захвърка сърдцето. За единъ мигъ той видѣ, какво нѣщо е съвременния животъ; затрепера, замаха съ остатѣка отъ опашката си по водата и като гледаше Щуката право въ очитѣ съ всичката си сила извика:

— Знаешъ ли какво нѣщо е добродѣтельта?

Щуката си отвори устата отъ очудвание. Машинадно глътна вода и безъ да желае да глътне Караса, глътна го.

Рибигѣ, които бѣха свидѣтелки на това происшествие моментално се вкамениха, но изеднѣжъ се съвзеха и побързаха къмъ Щуката да узнаятъ благополучно ли е повечеряла, да не би да се е задавила. А Ерша, който предвиждаше всичко отъ по-рано, искочи отпредъ и тържественно провъзгласи:

— Ей на какви сѣ нашитѣ диспути!

ФАМИЛИЯТА,

Нейното происхождение и развитие.

Фамилия наричатъ днесъ съюзътъ на родителитѣ съ дѣцата. Мжжъ и жена съ своитѣ дѣца сѣставляватъ фамилия. Тоя съюзъ — фамилията — въ днешния си видъ се образува твърдѣ не отдавна и, както ще видимъ, е плодъ на твърдѣ дълтъ исторически процесъ. Било е време, когато фамилия съвсѣмъ е нѣмало и отношенията между мжжетѣ и женитѣ, между родителитѣ и дѣцата сж били съвсѣмъ други. Фамилията преди да получи сегашния си видъ е претърпѣла твърдѣ голѣми преврати, а до происхождението на първата форма на фамилията е истекло много дълго време. Какви сж били отношенията между мжжътъ и жената, между родителитѣ и дѣцата преди происхождението на първата форма на фамилията, какъ е произлѣзла фамилията, какви измѣнения е претърпѣла тя отъ происхождението си и до днешно време, нейното развитие — това е предметъ на настоящата статия.

Но преди да се пристѣпимъ къмъ главния предметъ смѣтаме за твърдѣ потрѣбно да се направятъ нѣкои изяснения.

Бѣше време и твърдѣ не отдавна, когато всички мислѣха, че чловѣчеството сжществувало не повече отъ 5—6 хиляди години. Сега това излиза съвсѣмъ не вѣрно. Най новитѣ издирвания на науката показватъ, че отъ като чловѣчеството сжествува на земята, изминали сж се стотини хиляди години. За потвърждение, обаче, на това ний знаемъ доказателства отъ историята на Египетъ. Споредъ тая история, Египетъ първоначално въ продължение на 18 хиляди години билъ управляванъ отъ „боговетѣ“, сир. отъ жрецитѣ, които управлявали народътъ въ името на боговетѣ, додѣто не се явилъ първий фараонъ Менесъ, основателътъ на гр. Мемфисъ. Освенъ това, историята на Египетъ ни показва още, че преди образуването на общинитѣ управлявани отъ жрецитѣ, въ Нилската долина отдавна сж живѣяли дивни племена отъ Етиопската раса. Отъ това се вижда, че заселението на долината, която се орошава отъ

рѣката Нилъ, е станало много по-преди отъ 20 хиляди години. Тоя фактъ само ни показва, че човѣчеството съществува на земята не отъ 5—6 хиляди години, а много по-отдавна. Но има и други доказателства, които още повече ни убѣждаватъ въ това. Тия доказателства ни даватъ наукитѣ, една отъ които се нарича *Геология*, — наука за развитието на земята, другата — *Антропология*, наука за развитието на човѣческия родъ. Споредъ първата наука, земята е приела днешния си видъ подиръ много преврати и измѣненія, които захватватъ време отъ милионни години. Това време Геологията го дѣли на нѣколко периода, отъ които за насъ тука сж важни: *ледниковий* периодъ, когато по-голѣмата частъ отъ сушата е била покрита съ ледове, и *каменний* периодъ, който се дѣли на *старо-каменний* и *ново-каменний* периоди. Каменний периодъ се явява подиръ ледниковия, когато ледътъ и водата спаднаха и се отаиха пластове отъ глина, пѣсъкъ и камане. Старо-каменний и ново-каменний периоди се образуваха, както показватъ тѣхнитѣ названия, въ различни времена и единия по-рано, когато водата не бѣше достигнала до тия предѣли, които има днесъ, а другия по-късно, когато водата достигна днешнитѣ предѣли.

При изслѣдванието на тия пластове по брѣговетѣ на рѣчната долина Ауза, а тѣй сжщо по брѣговетѣ на рѣката Сена сж били изровени множество каменни и кремъчни орждия, грубо направени отъ човѣшки ржцѣ, като сѣкири, лопати, чукове и т. н. Заедно съ тѣхъ сж били изровени още кости и жѣби отъ животни, които сега вече ги нѣма, както мамонтътъ, голѣмъ слонъ покритъ съ дълга вълна. Въ Америка заедно съ коститѣ на тоя слонъ сж намѣрени тѣй сжщо и върхове отъ стрѣли и други слѣди отъ диви хора, които сж убивали това животно; а при изслѣдванието на различнитѣ пещери, каквито сж Кентската пещера и Тригорекитѣ, найдени сж много различни човѣчески орждия и кости отъ различни животни, като отъ слонътъ, носорогътъ и други. Така, въ тия пещери, заедно съ коститѣ на помѣнатитѣ животни, найдени сж и грубо издѣлани каменни сѣкири, лопати, мотики, хавани, костенини върхове отъ копия, шила и т. н. ¹⁾ Въ пещерата *Sto-Magnons*, — казва Ф. Ланге, намѣрили сж (1868 г.) човѣчески остатѣци отъ петъ раз-

1) Гл. Хербертъ Спенсеръ. Основы социологiи, т. I. Тайлоръ. Первобытная культура.

лични индивиди, заедно съ коститѣ на една голѣма мечка, на сѣверния еленъ и на други животни отъ дилuviалната епоха. Особеноститѣ на тия чловѣчески скелети показватъ, че при надлежатъ на една раса съ атлетическа сила, съ звѣрска дивогия, но въ сжщото време съ твърдѣ развитъ мозъкъ. Въ дълбокитѣ слоеве на такива пещери намѣрени сж каменни оръдия и други слѣди отъ чловѣческа дѣятелностъ, които трѣбва да принадлежатъ къмъ племена още по-стари ¹⁾.

Всичко това ни показва, че чловѣкътъ, както и животнитѣ, които той е убивалъ, сж живѣли презъ ледниковия периодъ, при свършването на който въ отаеннитѣ пластове сж били погребени чловѣческитѣ оръдия и различни други предмети отъ неговия поминѣкъ, а тѣй сжщо и кости отъ животни, съ които той е водилъ борба за сжществуване. *А ледниковия периодъ е далечъ отъ насъ на много стотини хиляди години.* „Съвременнитѣ геолози, казва извѣстния руски мислителъ П. Лавровъ, чрезъ множество различни съображения дойдоха до доста еднакви хронологически резултати, като причисляватъ времето на ледниковия периодъ къмъ епохата, която е имала мѣсто преди 2000 до 3500 столѣтия отъ нашето време. Чловѣкътъ вече, нѣма съмнѣние, е билъ свидѣтель на тая епоха. Той се е появилъ въ тая, или по-вѣроятно, въ по-предшния третиченъ периодъ, като плодъ на еволюцията на органическия свѣтъ, която върви успоредно съ геологическата еволюция на нашата планета, като огдѣленъ елементъ на послѣдната“ ²⁾.

И така, отъ появляването на чловѣческия родъ на земята и до появляването на обществата, за които историята разказва съ достовѣрностъ, каквито сж староазиятскитѣ народи и староевропейскитѣ—Гърцитѣ и римлянитѣ, сж се изминали много хиляди години. Това време се казва—*доисторическо време*. Край на доисторическото време и началото на историческото настѣпиха тогава, когато чловѣчеството достигна извѣстно развитие на ума и поминѣка, когато то вече узна писменнитѣ знакове—буквитѣ и цифритѣ, засѣлило се въ една опредѣлена мѣстностъ, която обработва съ металлически оръдия, когато опитоми много

¹⁾ F. A. Lange. Geschichte des materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart. B. II., s. 316.

²⁾ П. Лавровъ. Опытъ Исторіи мысли новаго времени, т. I, выпускъ 2, стр. 175.

отъ дивитѣ животни и захвана да се ползува съ тѣхъ въ работата си. На тая именно стѣпень отъ човѣшкото развитие се явява и тоя съюзъ, който се казва *моногамия* — фамилията, както сега се разбира тя.

Върху происхождението и измѣненіята на фамилията най много влияе развитието на човѣческия поминѣкъ. Съ измѣненіята на човѣческия поминѣкъ, измѣняватъ се и отношенията между мъжътъ и жената, между родителитѣ и дѣцата. Та за това, сир., за да ни бжде по-ясно, какъ е произлѣзла фамилията и какви преврати тя е претърпѣла, трѣбва да знаемъ, какъвъ е билъ поминѣка на хората въ доисторическо време. Материалъ за това ни дава животътъ на първобитнитѣ племена, които и до сега живѣятъ.

Въ Америка, Африка, Австралия и Полинезия живѣятъ много племена, които се намиратъ въ различни състояния — отъ най диво и до най високо, варварско. Животътъ на тия племена е изслѣдванъ доста подробно. А че тѣхния животъ може да ни послужи за нашата цѣль, увѣряваме се отъ слѣдующето. Като сравняваме орджията, съ които се поминаватъ дивитѣ племена, напр., на Гудзоновия заливъ, съ ония, които сж изровени въ пластоветѣ на ранний каменний периодъ, сѣкирата и лопатата, виждаме, че племената, които сж живѣяли преди нѣколко стотици хиляди години, сж били почти такива, каквито сж дивитѣ племена на Гудзоновия заливъ. Подирѣ, тия каменни орджия сж расхвърлени по почвата на цѣлия свѣтъ. Това ни показва, че нѣкога жителитѣ на всички страни сж приличали въ това отношение на сегашнитѣ диви племена. Освѣнъ това, наденитѣ остатѣци отъ кости на животнитѣ, върховетѣ на стрѣлитѣ и копията въ пещеритѣ ни показватъ, че най старитѣ племена сж били груби ловджии и рибари, живѣяли сж по пещеритѣ, както и много отъ днешнитѣ диви племена въ Австралия, Полинезия и С. Америка. Отъ друга страна, ископанитѣ тучани мечове, щикове и сѣкири въ пластоветѣ по горитѣ на Дания, показватъ, че въ тѣхъ сж живѣяли едно време племена, които сж достигнали до такава една стѣпень на развитие, въ която знаятъ употреблението на нѣкои отъ металлитѣ. Като сравняваме тия орджия съ сѣщитѣ, които употребяватъ нѣкои отъ американскитѣ варварски племена, заключаваме, че хората, които сж употребявали тученитѣ орджия въ най старо време въ Дания, приличатъ въ поминѣка си на хората,

койго живѣять и сега въ сѣщото състояние въ С. Америка и нѣкои други части на свѣтътъ. Тия факти ни показватъ, че животътъ на днешнитѣ диви и варварски племена може да ни послужи за изучаванieto на доисторическитѣ времена.

И така, изслѣдванието животътъ на днешнитѣ диви и варварски племена ще ни покаже, какъ е произлѣзла фамилията, а поминѣкътъ на тия племена ще ни покаже отношенията между хората, между мъжътъ и жената, между родителитѣ и дѣцата въ различни времена на доисторическия периодъ.

Изучаванieto живота и поминѣка на тия племена привеждатъ ни къмъ това убѣждение, че човѣчеството въ своето развитиe минава презъ три стѣпени: *Диво, Варварско и Цивилизовано състояние*. За по лесно изучаванieto на доисторическитѣ времена ний приемаме раздѣлението на всѣкоя стѣпень отъ доисторическото време по ба три другъ.

Първата стѣпень на *Дивото състояние* съставлява *дѣтинството* на човѣшкия родъ, когато човѣкътъ, подобно на слабитѣ животни, а най вече подобно на ония, които по направи на тѣлото си и умственнитѣ си способности приличатъ на човѣка, — както маймуната, — за да си запази животътъ отъ силнитѣ хищни звѣрове, живѣе въ тропическитѣ гѣсти гори, по кловетѣ на дърветата, въ пещеритѣ, храни се съ диви плодове, червеи и орѣхи, намѣсто думи издава само неопредѣлени звукове. Отъ всички, които сж извѣстни до сега, нито единъ вече не принадлежи къмъ тая стѣпень. Само нѣкои диви племена на Австралия и Полинезия се намиратъ току-рѣчи на тая стѣпень отъ дивото състояние. Но ако земемъ предъ видъ, че науката въ наше време признава происхождението на човѣкътъ отъ животното царство, трѣбва да приемемъ и това че всички народи сж минали презъ тая стѣпень.

Люлката на човѣческия родъ сж тропическитѣ и подъ-тропическитѣ гори, отъ гдѣто той се распространи по цѣлата суша. Догдѣто човѣкътъ се е намиралъ въ първата стѣпень на дивото състояние, до тогава неговия животъ напълно е зависѣлъ отъ климата и мѣстността, дѣто е живѣялъ. Климата на тропическитѣ и подъ-тропическитѣ мѣста е топълъ, а мѣстността богата съ своитѣ природни произведения, сгодни за храна на човѣкътъ, както дивитѣ орѣхи и различни диви плодове. Отъ друга страна, додѣто човѣкътъ не знаеше други срѣдства за живѣяние, освѣнь тия що му даваше природата го-

тови, не можеше да се распространи твърдѣ на далечъ отъ своята люлка. Само изнамиранieto на нови извори за прехрана можеше да накара първитѣ хора да се распространятъ на далече и по цѣлата суша. Както животнитѣ кара едно вътрѣшно осѣщанне, нарѣчено *инстинктъ*, да дирятъ постоянно храна, тѣй сжщо и чловѣкътъ караше инстинкта да търси нови срѣдства за сжществуване. Плодъ на това инстинктивно дирение храна се яви употреблението на рибата, рацетѣ, мидитѣ и други водни животни и употреблението на огъня, полученъ отъ търканието на два предмета, на двѣ дървета. Употреблението на рибата и огъня съвпадатъ, тѣй като първото стана напълно възможно, когато се употреби огъня. Тоя напредѣкъ на чловѣческия родъ съставлява вече втората стѣпень на дивото състояние.

Съ употреблението на тая нова храна хората станаха независими отъ климата и мѣстността и можеха още въ дивото си състояние да се распространятъ по цѣлия свѣтъ, като сж отивали по брѣговетѣ на рѣкитѣ и морегата. За доказателство на това пжтешествие на първитѣ хора ни служатъ распрѣснатитѣ по цѣлата суша грубо издѣланитѣ каменни орждия, които се намиратъ, както видѣхме, въ пластоветѣ на старокаменния периодъ.

Съ изнамиранieto на огъня, човѣкътъ изнамѣри много по широки извори за прехрана. Въ горѣщата пепель или въ ископани въ земята дунки той пече вече раци, плюшкови и различни коренища, които съдържатъ скробѣла. Ако сравнимъ срѣдствата за сжществуване, които обладаватъ хората отъ първата стѣпень на Дивото състояние съ ония, що иматъ на втората стѣпень, ще намѣримъ една доста голѣма разлика. Но при всичко това, изворитѣ за прехрана и въ втората стѣпень сж твърдѣ бѣдни и непостоянни. Тая постоянна бѣдностъ и неизвѣстностъ на изворитѣ за прехрана е причината, дѣто на тая стѣпень се явява *людонѣството*, което отъ тогава расте и сжществува твърдѣ дълго време. На тая стѣпень отъ Дивото състояние се намиратъ дивитѣ племена на Австралия и Полинезия.

Мипаванието отъ втората стѣпень къмъ по горня, къмъ третата стѣпень на Дивото състояние, се захваща съ изнамиранieto на лжкътъ и стрѣлата. Лжкътъ, тетивата и стрѣлата, въ сравнение съ грубо издѣланитѣ каменни орждия, съставляватъ орджие сложно, изнамиранieto на което предполага дълъгъ о-

питъ и по-широки умствени способности, а така сѣщо и познавание на други оръдия. И наистина, ако сравнимъ народитѣ, които знаятъ лѣкътъ и стрѣлата, ще видимъ, че у тѣхъ има вече известни начала отъ поселения въ села, ще намѣримъ у тѣхъ дървени сѣждове, тъкани съ влакна отъ лико, плетени кошници отъ трѣстъ, варки и употребление на греди и дъски за правение на колиби. Съ изнамиранието на лѣкътъ и стрѣлата, изворитѣ за прехрана ставатъ по-опредѣлени. Едно отъ най-редовнитѣ сръдства за сѣществуване на тая стѣпенъ става дивяча, а главенъ поминѣкъ — ловътъ. „За дивото състояние, казва Фр. Енгелсъ, лѣкътъ и стрѣлата съставляватъ сѣщото, що за варварството съставлява желѣзния мечъ, а за цивилизацията огнестрѣлното оръжие“. ¹⁾ На тая стѣпка отъ човѣческия напредѣкъ се намиратъ, напр., американскитѣ севѣрозападни дивни племена.

Края на Дивото състояние и началото на Варварството се захваща съ въвежданието на *грънчарството*. Нито единъ отъ народитѣ, които се намиратъ въ Диво състояние, не знаятъ това искусство. Разбира се, че за изнамиранието на това искусство изискватъ се много по-голѣми умствени способности и знание то на много повече други открития. За това въвежданието на грънчарството се смѣта за начало или за първа стѣпенъ на Варварството. Това искусство се захваща най-напредъ съ покриванieto на плетенитѣ и дървени сѣждове съ глина, за да станатъ неизгорливи. По подиръ хората видѣха, че образуваната по този начинъ глиненна форма и безъ вътрѣшния сѣждъ може да изпълнява сѣщата служба. На тая стѣпенъ на Варварството се намиратъ американскитѣ индийски племена по рѣката Колумбия и на Истокъ отъ рѣката Мисисипи.

Но отличителна черта за периода — Варварството съставлява опитомяванието на домашнитѣ животни и искусственното развъждане на хлѣбнитѣ растения. Тоя напредѣкъ на човѣка въ развитието, съставлява втората стѣпенъ на Варварството. Опитомяванието и отхранванието на животнитѣ поведе къмъ образуванието на стада и къмъ пастирския животъ. Както знаемъ отъ Историята, такива сѣ евреитѣ при патриархътъ Авраама, които пасятъ своитѣ стада по пасбищата на Тигръ и Еф-

1) Fr. Engels. Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Zürich, 1884. p. 9.

ратъ, Арийцитѣ по пасбищата на Индия, Оксѣ и Иоксартъ, Донъ и Днепръ. Тука изворитѣ за прехрана станаха по-опредѣлени и по-широки и на тая стъпенъ къмъ срѣдствата за съществуване се прибавятъ мѣсото и млѣкото отъ домашнитѣ животни. На тая стъпенъ изчезнува и людоѣдството.

Най горната стъпенъ на Варварството се захваща, когато чловѣкътъ знае да обработва желѣзото и изобщо металлитѣ. А съ изнамиранието на буквитѣ и цифритѣ вече минаваме въ *Цивилизацията*. Когато придобиха умѣнието да обработватъ желѣзото, чловѣцитѣ ставатъ осѣдли, поселяватъ се на едно мѣсто за по-дълго време. Желѣзнитѣ орѣдия—мотиката, тѣрно-копѣтъ, сѣкирата—изсичатъ горитѣ и ги обръщатъ на ниви и ливади. Желѣзния палежникъ влеченъ отъ добитѣкътъ обработва полята и прави изворитѣ на храната неизмѣримо по-богати. На тая стъпенъ на чловѣческия напредѣкъ се намиратъ Гърцитѣ на хероическия периодъ, Италиянитѣ малко по-преди основанието на Римъ, Германскитѣ племена описани отъ Тацитъ, Китайцитѣ при първитѣ царе—Фоги, Шуна и Яо. Съ изнамиранието на буквитѣ и цифритѣ свършва се периода—Варварството и доисторическитѣ времена и се захваща историческия периодъ или *Цивилизацията*.

Тия сж стѣпенитѣ, презъ които минава чловѣчеството въ своето развитие. Една частъ отъ него отдавна мина вече въ периода на цивилизацията; другата частъ още се намира въ периода на Дивото състояние и Варварството. Но на всѣка отъ стѣпенитѣ, които минава чловѣчеството, отговаря и известна форма на фамилията.

Всички изслѣдователи на първобитното чловѣчество сж съгласни, че половитѣ отношения, сир. отношенията между мъжътъ и жената, въ първата стъпенъ на Дивото състояние сж свършено неопредѣлени. Тука роднинство близко или далечно не е известно; понятието „родители“ и „дѣца“ съвсѣмъ нѣма. Грижитѣ за малкитѣ се продължаватъ само до тогава, до като тѣ захванатъ самостоятелно да си търсятъ храна, да ѣдатъ дивни плодове. „Истина е, казва профессоръ Летурно, че полова-та нравственостъ у първобитния чловѣкъ не се различава твърдѣ отъ оная на чловѣкообразнитѣ маймуни, както тя е съвсѣмъ неизвестна и на пѣкои отъ истъчноестетичнитѣ и поетични птици. . . . Въ вжтрѣшноститѣ на Борнео се намиратъ още чловѣчески същества, въ сравнение съ които Австралийци-

тѣ сж цивилизовани хора.—Тѣ се скитатъ по горитѣ на малки групи, както маймунитѣ, челоуѣкътъ, мжжътъ въ половия периодъ се отдалечава съ жената въ гората. . . . Когато дѣцата станатъ малко много способни да се грижатъ сами за себе си, мжжътъ и жената се раздѣлятъ, както това правятъ животнитѣ¹⁾. Тия отношения между хората из първата стѣпень отъ дивото състояние сж свършено естествени. Челоуѣкътъ произлиза отъ животното царство, което винаги трѣбва да се помни при изслѣдванието на първобитното състояние на челоуѣчеството, и по тая причина половитѣ отношения между хората на първата имъ стѣпка въ развитието не се отличаватъ отъ ония на близкитѣ до неговата направа животни. Както у животнитѣ, така и у челоуѣцитѣ, половитѣ отношения имаха мѣсто само презъ опредѣлени времена на годината. Отъ друга страна, на тая стѣпень челоуѣческия поминѣкъ е най простъ. Както видѣхме, той се състои въ събиранieto и употреблението на готовитѣ природни плодове. За това на първата стѣпень отъ дивото състояние съвсѣмъ нѣма нѣкои опредѣлени, нѣкакви организирани обществени отношения. Половитѣ побуждения редомъ съ економическитѣ нужди на челоуѣкътъ сж непосредственитѣ фактори, които създадоха общественния животъ и не-организиранни отношения между двата пола на челоуѣческия родъ. И първата организирана форма на общественния животъ и на фамилията се явяватъ твърдѣ рано — още на втората стѣпень на Дивото състояние. Съгласно изслѣдванията на Леббока, Тайлора, Макъ-Ленана и Бахофена, а най вече съгласно забѣлѣжителнитѣ издирвания на Л. Моргана, всички стѣпени, които минава фамилията отъ първото ѣ появяление и до настояще време се раздѣлятъ на четири : 1) Фамилия основана на роднинството по кръвъ, 2) Фамилия *Пуналуа*, 3) Фамилия *иочифтна* (*Paugungsfamilie*) и 4) Моногамическа фамилия.

Фамилията основана на роднинство по кръвъ е първата стѣпень на фамилията и първата общественна форма на челоуѣцитѣ. Но и на втората стѣпень на Дивото състояние половитѣ отношения сж още неопредѣлени и общи, а развитието на общественнитѣ отношения сж още близки до отношенията на първата стѣпень. Това се разбира, защото, както знаемъ, на тая

1) Ch. Letourneau. L'Évolution du Mariage et de la Famille, p. 88 336.

стъпенъ чедовѣческия поминѣкъ е така сжщо простъ : ако чедовѣкътъ и да знае употреблението на рибата и огъня, но изворитѣ за прехрана и самитѣ економически потребности сж още твърдѣ бѣдни. При всичко това, обаче, на тая стъпенъ първомъ срѣщаме раздѣлението на чедовѣцитѣ на брачни групи и макаръ че тука тѣй сжщо нѣма още „родители“ и „дѣца“, но вече има прадѣдове и потомъци, които сж распадатъ на четири генерационни (потомственни) кръга. Всички дѣдове и баби сѣставляватъ първий браченъ кръгъ, въ който всички по между сж мжжъ и жена. Тѣхнитѣ дѣца, сир. бацитѣ и майкитѣ, сѣставляватъ вториъ браченъ кръгъ, въ който така сжщо всички по между си се смѣтатъ за мжжъ и жена. Дѣцата на послѣднитѣ—внуцитѣ на първитѣ—сѣставляватъ третиъ браченъ кръгъ, въ който всички по между си живѣятъ въ общо съпружество. Дѣцата пъкъ на послѣднитѣ,—правнуцитѣ на първитѣ—образуватъ четвъртиъ браченъ кръгъ и всички по между си сж мже и жени. Изобщо всички по между си сж братия и сестри безъ разлика на близко или далечно родниство и всички по между си сж мже и жени. Тая форма на фамилията е извѣстна подъ името—*коммунална* или *общинна фамилия*, въ която всички мже и жени отъ всѣка община живѣяха въ съпружество по между си. Впрочемъ, когато говоримъ за коммуналната фамилия, трѣбва винаги да помнимъ, че тя не е форма на распуснати и развратни полови отношения. Въ коммуналната фамилия, при всичко че всички мже и жени живѣятъ въ съпружество по между си, но това живѣяние се основаваше на личнитѣ чувства, на личния изборъ отъ жената и на свободната воля. Леббокъ, като говори за коммуналната фамилия, казва: „не трѣбва да забравяме, че има голѣма разлика между това, което може да се нарѣче „распуснатъ“ бракъ и „свободенъ“ бракъ“¹⁾. Коммуналната фамилия сжществува твърдѣ дълго време съ различни видоизмѣненія и ограничения, додѣто най сетнѣ чрезъ дълго развитие отстъпи мѣсто на другитѣ форми. Но въ сегашно време тая форма на фамилията сжществува у дивитѣ племена отъ втората стъпенъ на Дивото състояние въ цѣла Полинезия.

По-нататѣшното развитие на фамилията се състои въ исклучаванieto отъ полови сношения на близкитѣ роднини, най

1) Леббокъ. Начало Цивилизації. стр 63.

напредъ на кръвнитѣ братия и сестри, а по-полизѣ и по-далечнитѣ роднини, като братовчедкитѣ и братовчедитѣ и т. н. Това развитие на фамилията се захваща главно на третия стъпенъ отъ Дивото състояние и се памира въ тѣсна свръзка съ економическото и общественно развитие на човѣчеството отъ сжщата стъпенъ.

Както видѣхме по-горѣ, на тая стъпенъ човѣцитѣ умѣятъ вече да правятъ колиби и се заселяватъ на дълго или късо време въ голѣми или малки села. Ловътъ, който тука съставлява главния изворъ за прехрана на човѣцитѣ, е занятие, което изисква съединенитѣ сили на нѣколко души или на мнозина. За това, на третия стъпенъ отъ Дивото състояние човѣцитѣ образуватъ малки или голѣми общества съ извѣстна организация, общества, които представляватъ най първоначалната форма на института (учреждение), извѣстенъ подъ името *gens*, *родъ*. Първомъ на тая именно стъпенъ се заражда тоя институтъ; тука именно човѣцитѣ се раздѣлятъ на отдѣлни общественни единици, отношенията между които опредѣлиха характера на човѣческата история и породиха послѣдующитѣ човѣчески учреждения.

Родътъ, както показва самото име, е общественна единица организирана върху понятието за кръвно близко и далечно роднинство. Развитието на икономическитѣ условия, на човѣческия поминѣкъ, съедини човѣцитѣ, които живѣятъ въ една мѣстность при еднакви условия, въ общественни единици, а ограниченията въ родовитѣ сношения внесоха въ тия общественни единици понятието за роднинство. Отдѣлението на понятието за кръвно близко и далечно роднинство съставлява характерна черта на втория видъ на фамилията, която Морганъ нарича — *Фамилия Пуналуа*. Тая форма на фамилията се състои въ слѣдующето. Най напредъ еднокръвнитѣ сестри, а по-послѣ и братовчедкитѣ отъ първа, втора и по-далечна стъпенъ живѣятъ въ общо съпружество съ всички мъже, но не и съ своитѣ братия. Тия мъже се наричатъ по между си вече не братия, а *пуналуа*, сир. *сзобщици*, *другари*. Сжщо така и еднокръвнитѣ братия най напредъ, а по-послѣ и по-далечнитѣ, живѣятъ въ съпружество съ всички жени, но не и съ своитѣ еднокръвни сестри. Тия жени се наричатъ не сестри вече, а *пуналуа*. Тая форма на фамилията се срѣща въ Полинезия, напр., у Хавайцитѣ и за-

падно-американскитѣ индийски племена отъ третята стѣпень на Дивото състояние.

Както при първата форма на фамилията, така и при втората, понятията „родители“ и „дѣца“ още не съществуватъ, защото и тука не е още извѣстенъ бащата, а знае се само майката. Обаче тя нарича свои дѣца всички дѣца на общинната фамилия, на цѣлия родъ. Така щото еднокръвнитѣ и по-далечнитѣ сестри, заедно съ своитѣ дѣца и братия по майчина линия къмъ края на третята стѣпень отъ Дивото състояние се отдѣлятъ въ отдѣлна група и сж съчленове на родътъ. Дето ще рѣче, членове на родътъ сж ония, които произлизатъ отъ една обща прамайка; жененитѣ потомъци, които произлизатъ отъ нея, всички по между си се наричатъ сестри; но мжжетѣ имъ не се наричатъ вече тѣхни братия, защото не произлизатъ отъ сжщата прамайка. За това тѣ не принадлежатъ къмъ групата на кръвното роднинство, а за туй не принадлежатъ и къмъ родътъ. Но тѣхнитѣ дѣца, като произлизатъ по майчина линия отъ сжщата прамайка, влизатъ въ съставътъ на сжщия родъ*). По тоя начинъ, щомъ единъ пжтъ се ограничиха половитѣ сношения между братията и сестритѣ и другитѣ роднини по майчина линия, измѣниха се вече всички горѣпоменати общественни групи въ *родъ*; родътъ напълно се установи и представлява вече на прггтъ на Варварството кръгъ отъ пръвни роднини по женска линия, които по между си не могатъ да се женятъ. Тука вече мжжетѣ на единъ родъ не могатъ да се женятъ на женитѣ на своя родъ, а само на женитѣ на другъ родъ.

Съ образуването на родътъ и съ уголѣмнението на кръговетѣ отъ „братия“ и „сестри“, между които родътъ забранява брака, фамилията Пуналуа на първата стѣпень отъ Варварството постѣпенно изчезва и отстъпва мѣстото на третята форма — на почифтната фамилия (*Die Paarungsfamilie*). На тая стѣпень единъ мжжъ живѣе съ една жена, при всичко че полигамията (многобрачието) още съществува. Впрочемъ почифтно полово живѣяние на кратко или дълго време се срѣща сжщо и при втората форма на фамилията и даже по-рано. Но на първата стѣпень отъ Варварството главна форма на половитѣ сношения е почифтната. У всички народи, които стоятъ на тая стѣпень, бракътъ между роднинитѣ се забранява и общепри-

*) гл. Friedrich Engels. *Der Ursprung der Familie etc.*

зната форма се явява почифтната фамилия. Такива сж Ирокезитѣ отъ първата стѣпенъ на Варварството въ Сѣв. Америка, Ново-Зеландскитѣ племена, Тахитянитѣ и други. Впрочемъ и при тая форма на фамилията, брачниѣ свързки сж съвършено слаби. Мжжъ и жена, които живѣятъ въ съпружество, по желанието на едного отъ тѣхъ развалятъ брачното съжителство и всѣкой става съвършено свободенъ. Дѣцата и тука принадлежатъ на родѣтъ, къмъ който принадежи майката.

Ограничението на съпружеството между мжжетѣ и женитѣ отъ единъ и сѣщи родъ и естественната непропорционалностъ въ ражданието на момчета и момичета (на 110 момчета се раждатъ 106 момичета) породиха при почифтната фамилия *купуването* и *грабението* на женитѣ,—обичай, който дълго време е съществувалъ и за който и до сега се запазиха въспоминания въ различнитѣ свадбарски пѣсни и обичаи.

Економическото развитие на първата стѣпенъ отъ Варварството, както видѣхме, още твърдѣ малко се различава отъ развитието на третата стѣпенъ отъ Дивото състояние. И тука ловътъ продължава да е главенъ источникъ на срѣдствата за съществуване. Всичкото богатство на тая стѣпенъ се заключава само въ общественни, коммунистически кѣщи, облѣкло, груби украшения, най проста покѣщнина, ладийки и домашенъ дребо-съкъ отъ пай простъ видъ. Но колкото малко и да е било богатството на първобитнитѣ общества отъ тая стѣпенъ, все е правѣло тѣхно домакинство. Това домакинство, както и при първитѣ двѣ форми на фамилията, се основаваше на *общественния трудъ* и на *общото ползуване* отъ плодоветѣ на трудѣтъ; той е било домакинство общо, коммунистическо. Въ първобитнитѣ общества частната собственостъ не е извѣстна. На чело на коммунистическото домакинство стои жената, която се ползува съ едно високо положение. Мнозина вѣрваха, че жената въ първобитнитѣ общества е била проста робиня на мжжѣтъ и натоварена съ пай тежкитѣ работи. Но по-близкото изучаване на първобитнитѣ народи показва, че раздѣлението на трудѣтъ между двата пола у тѣхъ се основава на съвсѣмъ други начала, и, че жената, която работи на равно съ мжжа за цѣлия родъ, винаги се е ползувала у тѣхъ съ по-голѣмо дѣйствително уважение, отъ колкото напшитѣ европейки. „Дамитѣ на цивилизацията, казва Енгелсъ, които ги окръжаватъ съ свидѣтелства на почитание и ги отстраняватъ отъ всѣкакъвъ произ-

водителенъ трудъ, заематъ много по-низско общественно положение, отъ колкото работнитѣ жени на Варварството, които между своитѣ народи се считатъ за дѣйствителни дами (lady, frowa Frau-Herrin) и по своя характеръ наистина такива сж били“¹⁾. И наистина, родътъ е билъ общественна единица, основана на кръвното роднинство по майчина линия и всички отношения въ родътъ се опредѣляха споредъ *майчиното право*. Имотътъ придобитъ отъ всѣкого отдѣлно принадлежеше на цѣлия родъ. Дѣцата наследватъ, да се изразимъ на сегашния езикъ, не бацитѣ си, а майкитѣ си, тъй като принадлежатъ къмъ родътъ на майката. Женитѣ на равно съ мъжетѣ въ случай на нужда избираха предводители, а твърдѣ често и предводителки. Всичко това ни показва, че жената въ първобитнитѣ общества стои наистина много по-високо, отъ колкото женитѣ въ сегашно време. „Въ тая първобитна епоха челоуѣцитѣ, казва Дарвинъ, още не бѣха изгубили вродепата привързанность къмъ дѣцата,—единъ отъ най силнитѣ инстинкти, свойственни на всички долни животни, за това не сж вършили дѣтоубийства. Тогава нѣмало още искусствено-сѣздания недостаткъ отъ жени, и, слѣдователно, нѣмало е полиандрия (многомъжество); тогава не сж годявали въ дѣтска възраст и женитѣ не се смѣтаха за прости робини“²⁾. Всичкото почитание, съ което се ползуваха *хетерити* на всѣкъждѣ—въ Индия, Гърция, Римъ,—поклонението на богинитѣ, което сжществуваше въ всички древни народи отъ незапамятни времена, свидѣтелствуватъ, че нѣкога жената наистина е заемала едно твърдѣ високо общественно положение и е била свободна въ изборътъ на взаимнитѣ си отношения.

Но на втората стѣпенъ отъ Варварството положението на жената въ обществото постѣпенно се измѣнява. Почифгния бракъ введе съвършенно новъ елементъ въ взаимнитѣ отношения между двата пола, който на тая стѣпенъ все повече и повече се усилаваше. Тоя елементъ се яви бащата. При почифгната фамилия знае се вече освѣнъ майката, и бащата. Усилванieto на тоя елементъ въ отношенията между двата пола направи една грамадна революция въ историята на челоуѣчеството. Тая революция заема дълъгъ периодъ, минава презъ цѣлата вгора

1) Fr. Engels. Der Ursprung der Familie etc. p. 27.

2) Ч. Дарвинъ. Происхожденіе челоуѣка. Выпускъ II, стр. 558.

стъпенъ на Варварството и се усилва заедно съ економическото развитие на челоѳчеството.

Както вече знаемъ, характерна черта на втората стъпенъ отъ Варварството съставлява опитомяванието на домашнитъ живогни. Съ развѣжданието на стада образува се богатство, което до това време не знаяха челоѳцитъ и се откриха нови извори за добивание на срѣдства за сѣществуване. Първо време, разбира се, тия нови богатства принадлежатъ още на цѣлия родъ, но подиръ, постъпенно минаватъ въ частна собственостъ. Отъ живота на старитъ народи, които се намиратъ на прагътъ на вѣроятната история, знаемъ, че стадата сж били вече частна собственостъ на отдѣлни фамилии. Щомъ бащата влѣзна въ фамилията като опредѣлена единица и съ образувањето на частната собственостъ произлѣзе и едно коренно измѣнение въ раздѣлението на трудътъ въ фамилията. Тука вече извѣстна частъ отъ грижата за придобивание храна и отгледванието на дѣцата пада и върху бащата. Затова въ случай на наръсване бащата взѣмалъ главнитъ богатства, като оставялъ на жената само домашния дребосѣкъ. По тоя начинъ економическитъ сили, богатствата постъпенно минаватъ въ рѣцѣтъ на мжжътъ и жената все повече и повече става зависима отъ мжжътъ, който най подиръ става пълненъ собственикъ на всички нови источники на срѣдствата за живѣяние,— на скотътъ, на новитъ сѣчива и по-късно на робитъ. И колкото повече се уголѣмяватъ богатствата, колкото повече се развиватъ средствата за произвеждане на богатствата, толкова повече положението на мжжътъ въ фамилията става по-здроо. Щомъ си оздрави положението въ фамилията, мжжътъ захвана да се стреми къмъ унищожението на стария редъ на наслѣдванието въ полза на своитъ дѣца и съ това *майчиното право* се замѣстя съ *бащинското право*. Това бѣше голѣмо поражение на женския полъ, което докара жената до пълно унижение. „Паданието на майчиното право съставлява, казва Фр. Енгелсъ, *всемирно-историческо поражение на женския полъ*. Мжжътъ взе вече управлението на фамилията въ своитъ рѣцѣ, жената биде унижена, поробена, робиня на неговитъ удоволствия и просто орждие за произвеждане дѣца“ *). Примѣри на тоя процесъ на преминуване отъ майчиното право къмъ бащинското ни даватъ американскитъ индийски племена отъ втората стъпенъ на Вар-

*) Fr. Engels. Der Ursprung der Familie etc., p. 32.

варството. Отъ осъмъ Миссурийски племена вече шесть минаха въ първата половина на сегашния вѣкъ къмъ бащинското право, а само двѣ още се управляватъ по майчивото право.

Щомъ се уздрави господството на мъжътъ въ фамилията, стана едно коренно измѣнение въ старитѣ общественни отношения, яви се естествена нужда отъ нова общественна наредба. Такава наредба на края на втората стъпенъ отъ Варварството се явява така нарѣченната *патриархална фамилия*. Тя е една срѣдна форма на фамилията и представлява една наредба на извѣстно число несвободни личности въ една фамилия подъ властѣта на бащата. Патриархалната фамилия не представлява нѣкаква отдѣлна типическа форма на фамилията, а е една наредба, на която главната ѣ цѣль бѣше назението на стадата въ извѣстна мѣстность. Тя е още не добръ развита четвърта форма на фамилията; тя е моногамическа фамилия въ първата стѣпка къмъ пълното ѣ господство.

Когато чловѣцитѣ вече знаятъ употреблението на металитѣ и да обработватъ хлѣбнитѣ растения, когато поради това захванаха да се заселяватъ на една мѣстность за дълго време, тогава *моногамическата фамилия* на всѣждѣ става главна форма. Господството на тая четвърта форма на фамилията се захваща главно на третията стѣпенъ отъ Варварството. На тая стѣпенъ именно моногамическата фамилия произлезе отъ почифтната и пълната ѣ побѣда съставлява единъ отъ признацитѣ за настѣпванието периоди на Цивилизацията. Не ще и дума, че минаванието отъ почифтната форма къмъ моногамическата стана постѣпенно, чрезъ едно бавно преобразување и заедно съ социално економическото преобразование на чловѣческия животъ. „Нравственното направление на това бавно преобразување, казва профессора по Социологията, Шарль Летурно, е очевидно; то отива отъ единъ коммунизмъ, много или малко голѣмъ, къмъ индивидуализмътъ; отъ племето, дѣто всичко е солидарно, къмъ фамилията и индивидуума, които иматъ свои собствени интереси и отдѣлни отъ интереситѣ на другитѣ фамилии и индивидууми. Всѣкой се е силилъ да вземе частъ колкото е възможно по-голѣма отъ това, що всѣкога е било общо; всѣкой човѣкъ гледалъ да си присвои исклучително право върху богатствата, женитѣ и дѣцата. Отъ тия, повече економически отъ колкото небесни, аппетити произлѣзоха най-подирѣ патриархалната фамилия, моногамията и собствеността

въ началото фамилна, а на подирѣ лична^{*)}). Като плодъ на това бавно социално-економическо преобразуване, на постъпенното минаване на економическитѣ сили въ ржцѣтъ на мжжѣтъ и съ заякчаванieto на неговото положение въ фамилията, малко по малко захвана още на втората стъпень отъ Варварството да се образува общественно мнѣние противно на лесното скжсване на брачнитѣ свързки. Така напр., у Ирокезитѣ отъ втората стъпень на Варварството постъпено се образува общественно мнѣние противно на скжсването на почифтния бракъ, и когато въ една такава фамилия се явява несѣгласие, близкитѣ роднини се стараятъ да ги примирятъ и само въ краенъ случай допускатъ парясването. Това общественно мнѣние постъпено се усилюва, додѣто най подирѣ стана обичай. Измѣнението на економическитѣ, а заедно съ тѣхъ и юридическитѣ отношения въ фамилията въ полза на мжжа, на бащата и на неговитѣ прави наслѣдници, утвърди тоя обичай. По тоя начинъ на края на третата стъпень отъ Варварството законна форма на фамилията на всѣкъдѣ се явява моногамическата. Обаче послѣдната се различава отъ почифтната съ по-голѣмата строгость на бащинската власть и съ по-якитѣ си брачни свързки. Моногамическата фамилия се основава на безграничното господство на мжжѣтъ; цѣльта ѝ е произвежданието на дѣца, които да наслѣдватъ бащинската собственность и правата на бащинската власть.

И така, съюзътъ на родителитѣ съ дѣцата, подъ безспорната бащинска власть, който днесъ наричаме просто фамилия, е четвъртата форма на фамилията — *моногамическата (еднобрачна) фамилия*. Тая форма на фамилията се смѣта за повисока отъ другитѣ форми. Но въ сжщность, ако се вгледаме добрѣ, ще видимъ, че тя, отъ първата стъпень на Цивилизацията и до днешно време, представлява една наредба, основана на робството, на подчинението на едни подъ неограниченната власть на едного, на мжжѣтъ, на бащата. Думата *фамилия* (familia) е латинска и означава — *сборъ отъ робе подъ властта на едного, на мжжѣтъ*. Фамилия ще рече робство, поробване, подчинение на жената и дѣцата подъ властта на мжжѣтъ, на бащата. „Тѣй щото, казва Леббокъ, думата фамилия (familia) у римлянина въ първобитната епоха и даже въ про-

*) Ch. Letournuea L'Évolution du mariage et de la famille, p. 433.

дължение на цѣлата класическа епоха означаваше — неговитѣ робе. Дѣцата съставляваха частъ отъ фамилията само затова, че тѣ бѣха негови робе; и ако бащата испождаше своя синъ, послѣдния не се смѣташе за членъ на фамилията и не е ималъ дѣлъ въ наслѣдството¹⁾. Това робство въ фамилията или тая фамилия на робството продължава да съществува отъ най старо време и до днесъ. Какво ужасно е било това робство въ фамилията въ старо време, всѣки знае даже отъ учебниците по историята. Въ старо време бащата ималъ право на животъ и смъртъ върху жената и дѣцата си; можалъ е свободно да убие, да мчи, да испжди на улицата жената си и дѣцата безнаказанно. Същото грозно робство въ фамилията съществува и презъ срѣднитѣ и нови вѣкове. Какво грозно е било то може да се види отъ думитѣ на френския извѣстенъ писателъ Шатобриянъ. „Моята майка, пише той, мсията сестра и азъ самия въ присѣтствието на баща си се обрцахме въ сѣщи статуи и дохождахме въ себе си само тогава, когато той излѣзеше отъ стаята“²⁾.

Но да видимъ какво представлява фамилията въ наше време.

Като говоримъ за фамилията въ сегашно време, имаме предъ видъ фамилията въ сегашнитѣ капиталистически общества. Но тъй като капиталистическото производство сега туря подъ своята власть всички народи, даже най закжснѣлитѣ, налѣга на тѣхъ отъ всѣка страна и съсипва всички тѣхни стари наредби, за това казаното тука е справедливо и за фамилията у всички народи, които вече сж поднаднали подъ влиянието на съвременното производство. Наистина, у земледѣлческитѣ народи и у народитѣ, у които дребното производство още не е съсипано отъ капитализма, на жената и на дѣцата гледатъ като на работни сили и ги цѣнятъ, защото тѣ поддържатъ господството на мъжътъ въ фамилията и въ обществото. Жената у такива народи е сжщо робиня на мъжътъ и на общественото мнѣние създадено отъ мъжътъ. Само у народи, у които се запазиха първобитнитѣ наредби на домакинството и благодарение на това жената запази нѣкои отъ своитѣ стари права, само у тѣхъ жената се явява по-независима. Така, всѣкому е извѣстно, че рускинята, подиръ американката, заема едно високо положение въ фамилията и обществото. Причината на то-

1) Леббокъ. Начало цивилизации., стр. 73.

2) Цитирано е по Спенсера „Основы социологии“.

ва е, че въ Русия до неотдавна съществуваше общинното землевладѣние; известно е, че до XIII и даже до XIV вѣкъ Новгородъ често се управляваше и отъ жени. Спазването така дълго остатъцитѣ отъ първобитния комунизъмъ спази правото на рускинята да има свои собствени имущества отдѣлни отъ мъжътъ и да се управлява економически съвсѣмъ независимо отъ него. Тая економическа независимостъ прави рускинята да заема едно много по-високо положение въ фамилията и обществото, отъ колкото другитѣ европейки, до колкото, разбира се, това е възможно при сегашното неравномѣрно распредѣление на богатствата.

Но колкото повече капиталистическото производство съсипва дребното производство, колкото повече то завладява всички клонове отъ народното домакинство и колкото е по-силна капиталистическата класа, толкова по-лошо става положението на жената. Капиталистическитѣ общества се основаватъ на господството на една класа отъ мъже и на робството на всички други класи. Когато капиталистическата класа израстна до главна общественна сила, най-първо се догрижи да узакони робството на жената. Наистина, „дамитѣ на цивилизацията“ ги окръжаватъ съ луксъ (роскошъ), съ превъзвисяване тѣхнитѣ качества и добродѣтели, съ хвалби, че въ тѣхнитѣ рѣцѣ, като майки, се намирала сѣдбата на човѣчеството и други; но въ сѣщность жената е робиня, която грижливо я пѣдятъ отъ всѣкак-ва разумна дѣятелностъ.

И наистина, всички граждански закони взиматъ жената за малолѣтна, пастойникъ на която е мъжътъ и отказватъ ѝ правото да разполага съ себе си свободно. Споредъ законитѣ на промишленнитѣ общества жената безъ ауторизацията (позволението) на мъжътъ не може да бѣде представителка на своитѣ интереси *). Представителъ на фамилията сега е само мъжътъ; той издава законитѣ, на които жената е длъжна да се покорява безпрекословно. Мъжътъ е господарътъ, а личността на жената се губи въ личността на мъжа. Всѣки знае, че днесъ една жена, останала не омъжена, нѣма никакво уважение. Мъжътъ, като увѣрди господството си въ фамилията, узакони за себе си правото на многоженство и правото на съпружеска невѣрностъ. Въ съвременнитѣ общества многоженството

*) гл. Code Civile, m. I.

е твърдѣ распространено и измѣната отъ мъжа на съпругеската вѣрностъ съвсѣмъ се не смѣта за престѣпление, когато за едно просто подозрѣние, че жената е измѣнила на съпругеската вѣрностъ, тя се наказва най жестоко. Тука властѣта на мъжътъ надъ жената въ фамилията и обществото е безгранична: мъжътъ може да убие жена си само отъ *ревностъ* и такова убийство не се смѣта за тѣжко престѣпление, а законитѣ го не вмѣняватъ, не наказватъ такова убийство*). Разбира се, че при такова неравноправно положение на жената въ фамилията и обществото, и тя отъ своя страна прибѣгва къмъ своеобразни сръдства за отмъщение на мъжътъ,— къмъ тайната измѣна, къмъ лицемѣрието, къмъ измамата и приструванието и къмъ други различни низеки сръдства, които днесъ сж обикновенно явление въ живота на цивилизованныитѣ общества,— или пъкъ тя е принудена да търпи всичко кротко и, ако малко-много е смѣла, да употреби за своя защита езикътъ си, който е станалъ пословиченъ.

Положението на дѣцата въ фамилията на съвременнитѣ промишленни общества е по-друго отъ положението на жената. Колкото повече е развито капиталистическото производство у единъ народъ, толкова по-независимо положение иматъ дѣцата. Така, въ Америка и Англия, гдѣто капиталистическото производство достига върхътъ на своето развитие, дѣцата се ползватъ съ една голѣма самостоятелностъ: бащинската властъ тука съвсѣмъ почти се не чувствува и се явява само като ръководител на дѣцата. Въ Франция, Германия и другадѣ, гдѣто капиталистическото производство не достига такова голѣмо развитие, напротивъ, бащинската властъ е още твърдѣ голѣма. Спенсеръ въ своята Социология привежда слѣдующитѣ думи на една нѣмкиня, която дълго време е учителствувала въ Англия: „Английскитѣ дѣца не се намиратъ подъ тираническата властъ на своитѣ родители. Родителитѣ само ръководятъ тѣхнитѣ дѣйствия. У тѣхъ се развива независимия духъ и съзнание на своитѣ лични права. За това азъ твърдѣ добръ разбирамъ оня учителъ, който казвалъ, че той на драго сърдце ще вземе да въспитава 20 нѣмски дѣца, отъ колкото едно английско. Казвамъ, че го разбирамъ, но не му съчувствувамъ. Нѣмското дѣте е почти робъ въ сравнение съ английското и за това него

*) Гл. Code Napoleon и От. Н. законъ.

по-лесно можешъ да го подчинишъ на своята воля“. Въ най-промишленнитѣ страни момитѣ, на равно съ момчетата, се ползватъ съ една доста голѣма самостоятелностъ: тѣ сж напълно свободни да избиратъ свой кръгъ на познания, свои приятели и приятелки, безъ да се допитватъ до родителитѣ си, които и не имъ се смѣсватъ, тѣ сж независими напълно въ своитѣ постѣпки, които, не ще и дума, отговарятъ на условията, въ които живѣятъ и на фамилнитѣ и классови традиции. Тая самостоятелностъ на дѣцата въ сегашнитѣ промишлени общества се обяснява лесно. Капиталистическитѣ общества се основаватъ на *индивидуализмътъ*, сир. на отдѣленіето интереситѣ на всѣка отдѣлна личностъ огъ интереситѣ на цѣлото общество; тѣ се основаватъ на началото — *всѣки за себе си и всички противъ всички*. Индивидуализмътъ прониква въ всички отношения между чловѣцитѣ на съвременнитѣ общества; прониква той и въ фамилията. За това именно дѣцата въ фамилията на сегашнитѣ капиталистически общества се ползватъ съ такава независимостъ, а момитѣ съ една доста голѣма свобода, която я изгубватъ, щомъ се оженятъ. Впрочемъ индивидуализмътъ днесъ е развитъ до тамъ, щото той подкопава и самото робство на жената, кжса веригитѣ, които я свързватъ и я прави да се стреми къмъ свобода и самостоятелностъ.

И наистина, съвременното капиталистическо производство, като се основава на *конкуренцията*, на борбата на всички противъ всички, съсрѣдоточава богатствата, собствеността въ рацѣтѣ на малцината, съсипва дребнитѣ производители и обръща множеството въ *наемни работници*. Отъ друга страна, днесъ се работи съ машини и пари, които замѣняватъ и улесняватъ чловѣческия трудъ. А когато се работи съ машини, отъ работницитѣ не се исканито голѣмо искусство, нито голѣма сила: тѣхната работа е само да надгледватъ вървежътъ на машинитѣ и да ги управятъ. За това днесъ въ фабрицитѣ предпочитатъ дѣтския и женския трудъ, който се цѣни много ефтино. Сиромашията, която кара работницитѣ да се конкуриратъ въ продажбата на своятъ трудъ, а отъ това произлиза твърдѣ ниската плата, принуждава дѣцата и женитѣ да оставятъ фамилията и да отиватъ въ фабрицитѣ. По тоя начинъ сегашното капиталистическо производство скжсва свързкитѣ на фамилията, туря на равно общественно и економическо положение и дѣцата, и женитѣ и мъжетѣ; то унищожава господството на мъжътъ въ фамилията, кжса веригитѣ на женското роб-

ство, отдѣля дѣцата отъ родителитѣ още на 7-та или 8-та имъ година; *съвременното капиталистическо производство унищожавя фамилията*. И наистина, за каква фамилия може да се говори при днешнитѣ наредби, когато дѣцата, жената и мъжътъ по 14 часа на день не се виждатъ, работятъ въ отдѣлни фабрики, а, може би, въ отдѣлни градове, ношуватъ въ работническитѣ къщи по стогини души въ една стая?

Освѣтъ това, днешното капиталистическо производство, като събира, чрезъ конкуренцията, собствеността все въ по-малко и по-малко ръцѣ, прави не обезпечено положението на всички безъ изключение. Въ конкуренцията оцѣлватъ само ония, които могатъ да произвеждатъ и продаватъ по-ефтино; а произвеждатъ и продаватъ по-ефтино, които произвеждатъ и продаватъ твърдѣ на едро. Всички други се съсиватъ отъ конкуренцията. Съвременното капиталистическо производство само съсива капиталиститѣ и ги хвърля въ редоветѣ на *пролетариятъ*. За гова днесъ една твърдѣ голѣма частъ отъ хората или съвсѣмъ се не женятъ или се женятъ твърдѣ късно, когато си обезпечатъ извѣстно положение или когаго женитбата имъ общава извѣстенъ интересъ. Тая е причината, дѣто днесъ полигамията (многоженството) се развива въ най широки и грозни размѣри; тая е причината, дѣто днесъ гледатъ на бракътъ, като на търговска сдѣлка, която се сключва за интересъ, за пари, за зестра. „Мъжпотитѣ на живота, който, казва Летурно, растатъ, страхътъ, който сящо расте, отъ безпаричието и грижитѣ или тия двѣ съединени причини, които взаимно се поддържатъ, все повече и повече обръщатъ бракътъ на търговска сдѣлка, а отъ това произлиза най лошия, най безчестния отборъ: отборъ чрезъ пари . . . Така правятъ старцитѣ, които си купуватъ съпруги отъ младитѣ момичета; така правятъ старитѣ жени, които си купуватъ млади съпрузи“^{*)}.

Най подирѣ, конкуренцията между капиталистическитѣ класи на различнитѣ държави за завладяване на всесвѣтскитѣ пазарища, кара съвременнитѣ държави да въоръжаватъ грамадни армии и да водятъ жестоки войни, въ които пропадатъ най силнитѣ и най здравитѣ членове на народитѣ. Воинската повинность и постоянната опасность отъ война между конкурирующитѣ държави се явяватъ едни отъ многото причини,

*) Ch. Letourneau. L'Évolution du mariage et de la famille. p. 439.

които така също каратъ множеството да гледатъ съ страхъ на бѣдѣщето и дълго да избѣгватъ съпружеския животъ.

Плодъ на всички горѣизложени причини е образуванieto въ съвременнитѣ общества едно грамадно число *безбрачни жени*. А тъй като безбрачието е едно отъ противоестественнитѣ нѣща, и тъй като сиромашията въ съвременнитѣ общества е голѣма, затова плодъ отъ съвременнитѣ наредби се явява голѣмото развитие на проституцията и изобщо распространението на полигамията, отъ които се развиватъ различнитѣ венерически болѣсти, истерикитѣ и лудостѣта у женитѣ. Макаръ че пропорцията между мъжкитѣ и женскитѣ раждания днесъ на всѣкадѣ е отъ 105 — 120 момчета на 100 момичета¹⁾, но съвременнитѣ наредби пакъ създаватъ голѣмъ излишѣкъ отъ жени. Его защо днесъ омжжванието на една жена представлява твърдѣ голѣми мъчногии. При сегашнитѣ наредби една жена, за да привлече нѣкой мъжъ трѣбва да има двѣ качества: най първо да бѣде богата, да има зестра, или пъкъ да бѣде хубавица. Въ противенъ случай остава безбрачна. Това обстоятелство развива у жената извѣстнитѣ женски качества — кокетството, кичението, притворството, ревността и др. Днесъ се смѣта за голѣмо нещастие многото момичета въ една фамилия. Една фамилия съ много моми гледа съ страхъ и ужасъ на бѣдѣщето, та заради това сами родителигъ учатъ своитѣ моми да „ловягъ“ мъже и се впусчатъ въ всѣкакви хитрини, лукавства и безп्राветвенни постѣпки. Разбира се, че при такива условия омжжена, жената трѣбва или да се обърне въ покорна робиня на мъжа въ фамилията, или още отъ първия день се захващатъ ужаситѣ на несъгласния семеенъ животъ, — което е обикновенно явление сега и съ които е пълна хрониката на съвременнитѣ общества. До колко сега сѣ нещастни браковетѣ може да се види отъ числото на парясванията, които на всѣкъдѣ растатъ много бърже. Така, напр., отъ 1855 година до 1880, въ Франция парясванията отъ 100 растатъ всѣка година и въ послѣдната година достигатъ до 225; въ Бельгия отъ 100 порастватъ на 420, въ Нидерландитѣ отъ 100 — на 151 и въ Швеция отъ 100 — на 161²⁾. Същото прогресивно растенie на числото на парясванията се забѣлѣзва въ всички страни европей-

1) Гл. Дарвинъ. Происхожденiе чловѣка. стр. 78—79.

2) Ch. Letourneau, p. 444—445.

ски — въ Англия, Швейцария, Италия, Румжния, и другитѣ.

И така, четвъртата форма на фамилията — моногамическата — се разрушава. Тя сега е право противоположна на назначението, което ѝ се приписва: тя не е въ състояние да възпитава младото поколение нито физически, нито морално, нито интелектуално. Даже нѣщо повече. Сегашнитѣ економически наредби унищожаватъ значението на фамилията, като отдѣленъ елементъ, като отдѣленъ общественъ съюзъ. Четвъртата форма на фамилията отстъпва мѣстото на нова форма на отношенията между мъжътъ и жената — на *аेतата*. Каква ще бѣде тая пета форма на отношенията между двата пола, може да се сѣди отъ економическитѣ условия, на които тя ще отговаря. Видѣхме вече, че на всѣка една стѣпень отъ економическото развитие на човѣчеството отговарятъ и извѣстни отношения между хората, между двата пола, между родителитѣ и дѣцата; видѣхме, че, когато нѣмаше частната собственостъ, мъжътъ и жената встъпваха въ брачни свѣрзки само по взаимно съгласие и тия брачни свѣрзки се продължаваха до тогава, додѣто ги поддържаха взаимнитѣ свободни чувства и свободната воля; и обратно, когато изникна частната собственостъ, се яви моногамията за женитѣ, подчинението на тѣхнитѣ чувства и свобода на силата, тиранията и необходимостта. Но въ сегашно време капиталистическото производство всичко разрушава, всичко обръща въ общественно: то прави трудътъ и производството общественно, то събира частната собственостъ все въ по-малко и по-малко рѣцѣ и най сетѣ я обръща въ обществена собственостъ. Късо казано, съвременното капиталистическо производство всичко *социализира*. Така щото, економическитѣ наредби, на които ще отговаря петата форма на любовитѣ отношения между човѣцитѣ, ще бѣдатъ *социалистически*. При социалистическитѣ наредби личността ще живѣе и работи за цѣлото общество (това и сега е така, — милионни личности работятъ за цѣлото общество, даже за цѣлото човѣчество, но отъ плодовѣтъ на работата имъ се ползватъ само нѣколцина), което отъ своя страна ще дава на личността всичко необходимо за все-странното ѝ развитие. Разбира се, че при такива наредби става съвсѣмъ невъзможно частното възпитание на младото поколение. Самитѣ економически наредби ще го направятъ общественно. Ако сега е невъзможно частното възпитание на младо-

то поколѣние и държавитѣ все повече и повече биватъ принудени да взематъ това дѣло върху си (забавачницитѣ, яслитѣ за новородени дѣца, приютитѣ, пансионитѣ и т. н.), — ако сега частното възпитание на младото поколѣние е невъзможно, тогава въ бѣдѣ, гдѣто общественитѣ наредби ще се основаватъ на общия трудъ за обща полза, то ще бѣде съвсѣмъ невъзможно. Въ такъвъ случай, при бѣдѣто социално-економическо равенство на всички, отношенията между двата пола могатъ да се основаватъ само на свободното съгласие, на взаимното съчувствие и влечение и на свободната воля между мъжътъ и жената да живѣятъ заедно, додѣто имъ се живѣе, додѣто има взаимно съгласие и обичъ, и да се раздѣлятъ, когато не имъ се живѣе, нѣма взаимна обичъ. Не ще и дума, че само при такива отношения между двата пола могатъ да се избѣгнатъ тия грозни, унижителни и безправствени отношения между мъжътъ и жената, които днесъ сѣ твърдѣ обикновени. Обществениятѣ интереси, обществената здравина, изискватъ по скорошното осъществление на свободни и естествени отношения между двата пола. „Има, наистина, казва профессоръ Летурно, единъ голѣмъ социаленъ (общественъ) интересъ, предъ който мнѣнитѣ права на фамилията трѣбва да се махнатъ. За да се благоденствува и да се живѣе, трѣбва, щото етническата (народната) или социалната единица да произвежда непрекъснато едно достатъчно число индивидууми (личности) добръ надарени съ тѣло, сърдце и духъ. Предъ тая първостепенна нужда трѣбва да отстъпятъ всички предрасеждѣци, трѣбва да се покорятъ всички егоистични интереси . . . Впрочемъ, несъмнено е, че едно бѣдѣ малко или много далечно ще освети наредбата на едни моногамически съюзи, свободни направени, които въ случай на нужда свободно ще се скжватъ, чрезъ просто взаимно съгласие, както сега ставатъ парясванията въ нѣкои европейски страни, въ Женева, въ Белгия, въ Румъния и т. н. и сепарацията (прекъсване на съпружеското съжителство) въ Италия Наредбата на свободния бракъ и съсипването на нашия сегашенъ типъ на фамилията не сѣ възможни иначе, освенъ ако, въ повечето случаи, държавата или общината бѣде готова да вземе върху си ролята на настойникъ и, въ случай на нужда, възпитателъ на дѣцата; но за да може да изпълни тия важни длѣжности, ще имъ трѣб-

вать значителни сръдства, които днесъ ги нѣматъ“*). Изобщо, петата форма на отношенията между мъжътъ и жената е бждща форма, която ще се осъществи само при бждщитѣ по-високи, по-справедливи и по-естествени наредби — при социалистическитѣ.

Обаче, приближаванieto на човѣчеството къмъ една бждща по-висока форма на побовитѣ отношения може да се види още отъ сега отъ много признаци. Распространението на *гражданския бракъ* въ повечето европейски държави е единъ отъ тия признаци. Други признакъ е признаването гражданскитѣ и политически права на „незаконнороденитѣ“ дѣца. Трети признакъ е, че въ нѣкои държави е признато вече парязване то по взаимно съгласие. Но най важнитѣ признаци сж тия, че жената, въ лицето на най добритѣ си представителки, съзнава вече своето унизително положение въ фамилията и въ обществото и се стреми къмъ социално-економическото равенство на всички и че съзнанието на необходимостта отъ социалистическия превратъ расте бърже.

Когато става дума за правата на жената, казватъ, че тя не можала да бжде равна на мъжа, защото била по-малко способна отъ него. Това е едно мѣние криво и не провѣрено. Тамъ дѣто жената има възможность да развива своитѣ способности, показва, че у нея се крпять голѣми умственни сили, както и у мъжътъ. Въ сегашно време жената на равно съ мъжътъ се надпреварва и въ областта на чистата наука и въ областта на искусствата, както и въ областта на общественния и политически животъ. Въ наше време има професорки въ университетитѣ, има талантиливи писателки, най хуманни и самоотвържени докторки и самоотвържени труженици въ попрището на народното просвѣщение и т. н. Тия факти сж общеизвестни. Но има факти, които, може би, не сж толкова известни. Така, напр., *морский телескопъ*, който служи за изслѣдване на морскитѣ дѣла, е изнамѣренъ отъ жена. Англичанката М. Найтъ (Knight) изнамѣри една отъ най сложнитѣ машини, — машината за правение човали отъ хартия, надъ изнамиранieto на която сж се мжчили напусто мнозина известни техници въ Европа и Америка; жена измисли машината за писание; жена измисли една отъ най чувствителнитѣ машини за тѣгление на вълна; жена измисли една машина за спасение на хората въ време на пожаръ и

*) Ch. Letourneau. L'Évolution du mariage et de la famille, p. 444 и 447.

т. н. Всичко това показва, че женските способности сж така сжщо голѣми и разнообразни, както и у мъжътъ. Ако чловѣчеството отъ толкова хиляди години насамъ губи на вѣтъра такива способности и производителни сили на половината отъ членоветъ си, — на женския полъ — вината е въ робството на жената. Ако жената въ нѣкои отношения се явява по-слаба отъ мъжътъ, причината е въ дълговременното ѝ унижително положение. Мъжътъ всѣкога се ползува съ най широко поле на дѣятелностъ, която всестранно развива умственитѣ му способности. Жената, обратно, всѣкога е обрѣчена да се върти около най ограниченната затѣпителна дѣятелностъ въ четиретѣ стѣни на фамилията, около дреболиитѣ на домашното огнище, които я правятъ дребпава и ограничена. А тия долни качества тя предава по наслѣдство на своитѣ дѣца, отъ което се раждатъ дребнави поколѣния. За да може жената да развие своитѣ способности до стѣпенъта на мъжкитѣ, необходимо е да има самостоятелно економическо положение, необходимо е, щото тя сама, както мъжътъ, да се грижѣ за себе си, да има една широка всестранна дѣятелностъ; необходимо е, щото жената още отъ млади години да се учи на енергия и постоянство, на сериозенъ трудъ, на постоянно упражнение на умътъ и на духътъ, и тия качества да ги предава на своитѣ дѣщери. „За да може жената да достигне равнището, на което стои мъжътъ, тя трѣбва, казва Ч. Дарвинъ, отъ малка да се учи на енергия и постоянство и колкото може повече да упражнява своя разумъ и въображение; въ такъвъ случай тя, навѣрно, ще предаде тия качества на своитѣ възрастни дѣщери“*). Впрочемъ наредбитѣ, въ които живѣе днесъ чловѣчеството, сж вече главната прѣчка на всестранното развитие на личността изобщо и най вече на жената. Необходимо е едно коренно преобразуване на съвременнитѣ наредби. А това зависи твърдѣ много и отъ енергията на жената. Нека, за това, пожелаемъ на чловѣчеството повече умни, повече образовани, повече енергични жени, които енергично да се борятъ за въстържествуването на общественитѣ наредби, при които само е възможно всестранното развитие на двата пола и усъвършенствуването на чловѣчеството.

Д. Благовѣвъ.

*) Ч. Дарвинъ. Происхождение чловѣка, стр. 448.

ТРУДЕНЪ ПЪТЪ.

(Расказъ).

Въ 188. . . година отъ V-й классъ на Старо-Загорската дѣвическа Гимназия Стоянка Стойкова получи свидѣтелство съ превъсходно прилѣжаніе и скромни успѣхи. Никой въ кѣщи не мислѣше да гледа успѣхитѣ на Стоянка, макаръ че по-голѣмата ѝ сестра довършаваше курса на образованіе си въ Кронштадъ (въ Австрія) и бѣше се завърнала на ваканции въ кѣщи. А баща ѝ малко се интересуваше отъ успѣхитѣ на дъщеря си. Той знаеше да чете и да пише до толкова, колкото му трѣбва за трговията. Той си гледаше бакалията, пращаше дѣщеритѣ си на училище, защото ходятъ съсѣдскитѣ дѣца, да не остане въ нищо по-доло отъ тѣхъ. Той е богатъ челоуѣкъ. Хората пращатъ дѣщеритѣ си въ Кронштадъ и той прати най-старата си дъщеря, безъ да му мисли много-много какво ще учи и защо се учи.

—Нали иска, иска върви и тукъ тия пари ще изѣде съ моди. Да се учи дордѣ ѝ излѣзне кѣсметя. Пѣкъ и други три дѣщери я стигатъ, зацо ми сж да ги дѣржа въ кѣщи?

Тѣй разсжждаваше Стойко и само затыгаше въ кѣщи да се не харче много. Модитѣ той не обича и се радва на Стоянка, че се мѣтнала на него: много-много не задира какво носи и какъ ходи. Но ако учителитѣ я паковладѣха на баща ѝ, че тя не се учи, то бай Стойко би я утупалъ, макаръ че е вече шестнайсетъ годишна мома. Колкото за майка ѝ, тя въ нищо се не смѣсеше. Като примѣрна жена, тя се боеше отъ Бога и почиташе мжжа си. „Богъ на небето, мжжа на земята“; „мжжа казва, дай Боже, а жената—дай мжжо“. Тая мждростъ майката бѣше усвоила отъ баба, отъ дѣда и я предаваше на дѣщеритѣ си и на унукитѣ си съ примѣръ.

Но тая мждростъ на майката не струва пари за дѣщеритѣ, като стара, исхабена. Голѣмата ѝ дъщеря въ Кронштадъ видя, какъ хората живѣятъ и искаше да живѣе като хората: да се весели, да се кичи,—не домъ да събира, но да го съ-

синва, думаше баща ѝ. Нейнитѣ другарки въ Кронштадъ рас-
полагатъ съ голѣми срѣдства; тѣ ѣдатъ само пържено и шоко-
ладни конфекти, свирятъ на фортопiano и танцуватъ превъс-
ходно, носятъ плющъ и лионско кадифе; въобще обличатъ се
по модата. Тя тѣй сжщо се облича и ѣде като тѣхъ. Чушки-
тѣ и армеята нейния стомахъ не преварява вече; тя се истън-
чи въ една година време. Намѣсто сто наполеона въ годината,
както бѣше обѣщала на баща си при отивание, тя изважда
изъ джена му двѣстѣ и четиредесетъ, а сестритѣ ѝ продъл-
жаватъ да предѣлватъ летѣ печени чушки, а зимѣ трушия,
защото баща имъ само три нѣти въ недѣлята внася мѣсо въ
кѣщи и то не презъ поститѣ. Като православенъ человекъ, той
пазѣше срѣда и петъкъ, често и понедѣльникъ; презъ пости не
мръсѣше, не защото твърдо бѣше убѣденъ, че трѣвата ще му
спаси душата, а защото му изнася на кесията.

—Тѣй пари се печелятъ, думаше той на младитѣ.

Колкото за Стоянка какво ще ѣде или какво ще поси,
тя му не дири. Не завижда на сестра си нито на модитѣ, ни-
то на расходкитѣ ѝ; само едно ѝ бѣше завидно: че тя се учи
тамъ далече, дѣто хората знаятъ много, има много учени и мно-
го книги, голѣма наука! Ней ѝ сж страшно умрѣзнали „учите-
ли крави, кои носятъ изгнилъ мозъкъ въ кратуни здрави“. Тия
стихове тя повтаряше всѣки пътъ, кога влизаше нѣкой
отъ учителитѣ въ класъ, който я караше да заучва на изусть
не това понѣ, що тя чете и разбира, но именно това, що той
говори, безъ да го разбира. Ако ли горката Стоянка се спус-
неше нѣкой пътъ да запитва учителитѣ си, тогава се наежватъ
противъ нея и даже я исхокватъ, че това не е било нейна
работа, че тя била мързелива. Това презрѣние къмъ любозна-
телността ва въспитаницата, Стоянка четеше въ очитѣ на
своитѣ въспитатели, и затова имъ плащаше съ сжщата монета.

Единственното удоволствие за младото момиче бѣха кни-
гитѣ. Тя четѣше всичко, каквото ѝ паднѣше на рѣка четѣше
съ увлечение; всичко преживяваше заедно съ героитѣ на единъ
романъ, който четѣше, плачеше и се радваше съ тѣхъ заедно,
много мисли връзъ нѣкоя хубава научна статия, която наредко
срѣща изъ между многото слама въ нашата литература, като
оазисъ въ пустинята. Слѣдъ като се бѣхти нѣщо да разбере
сама изъ прочетеното и не може, най сетнѣ паднаше по нѣкога
въ отчаяние, бѣше готова даже да вѣрва присждата на сво-

итѣ възпитатели, че тя е тѣпа, но само една надѣжда я крѣпѣше: че тя ще стане учена, ще иде нѣйдѣ на далечъ въ едно голѣмо училище, дѣто има много умни, учени хора, тамъ ще получи добро образование и ще разбира тогава всичко — всичко! Очитѣ ѝ блѣсваха при тая мисль. Тогазъ тя тича при другаркитѣ си не пригладена, не премѣнена, да си поприказва, какъ ще отидатъ на Западъ и какво ще учатъ тамъ, какво хубавичко ще бѣде! Тамъ, тамъ далечъ, дѣто има много книги!

Сестра ѝ се възмушаваше отъ поведението на Стоянка, че ходѣла нищо и никаква. Тя, Стойковата дѣщеря, първа госпожица, образована дѣвица, какъ бива сестра ѝ да ходи по улицитѣ, безъ да се погледне въ огледалото!

—Това е срамъ за насъ, викаше тя на майка си. Погледни я, пакъ се измъкна изъ кѣщи въ читенъ фистанъ, както е мела и шетала. Пъкъ какви сѣ тия нейни приятелки? Какво си шушукатъ, като се събератъ тукъ? Съ насъ не ще да излѣзне нито на расходка вечеръ, нито на гости, все чете, все пише. Какви сѣ тия нейни книги, че нѣматъ свършване?

При такова едно благородно възмущение г-ца Стойкова, като благовъспитана дѣвица, спуска се ожесточена връзъ санджето на Стоянка, рови книгитѣ ѝ, тършува писмата ѝ, всичко цензурира до ученическитѣ записки и палавостъ. Всичко това се вършеше въ отсъствието на Стоянка. Не стигаше и това, а яко заръча на по-малкитѣ си сестри да слѣдятъ за Стоянка, да крадатъ писмата ѝ, книгитѣ ѝ, че да ги посятъ на нея за освидѣтелствование, още да подслушватъ, какво Стоянка говори съ приятелкитѣ си и дѣ ходи,—всичко да ѝ съобщаватъ. При една такава шпионска организация благовъспитаната дѣвица се надѣваше да превъспита Стоянка и да опжати малкитѣ си сестричета къмъ доброто и честното, както го разбиратъ въ Кронштадъ иезуиткитѣ.

Честната натура на Стоянка се възмушаваше не толкова отъ преслѣдванята на сестра си, колкото отъ това, че тя учи на шпионство по-малкитѣ нейни сестричета. Тя току що бѣше свършила въ петия класъ курса на Педагогиката, още прѣсни бѣха въ главата ѝ впечатления отъ уроцитѣ за правилното развитие на чувствата и волята на дѣцата, опжтванието имъ къмъ доброто. Надъ тая наука тя бѣше доста помислила,

за това и не получи добра бълбжка по нея въ свидѣтелството си, че повече мислѣше надъ всѣки предметъ, отъ колкото да запомня; а навикъ да исказва своитѣ си мисли тя нѣмаше: повече се спѣва, когато искаше много да каже, отколкото да искаже пълна и ясна мисълъ. Че отъ гдѣ ще се земе такъвъ навикъ за исказване, когато и на българскій езикъ тя е запомнила само правила и правила по китайски: да въспроизвежда прочетеното или запомнѣното послѣдователно. Още благодарение на нейната впечатлителна натура, че тя се увеличаше отъ прочитъ, а съ това що прочиташе и преживяваше, т. е. прочувствоваше, тя се бѣ научила да мисли. Увлечението — чувствата я натѣкваха на мисли, а разнообразието на впечатленията, като нѣма надъ тѣхъ контролъ — разсѣдка, тя ставаше все по-разсѣяна. Тя вървѣше въ своето развитие задвишкомъ, а именно, намѣсто разумътъ да управлява чувствата, тя мислѣше и разбираше повече съ сърдцето, отколкото съ главата. Но за туй, у Стоянка всички мисли бѣха здрави, рѣшенята ѝ твърди; тя имаше непоколебимъ характеръ, защото нейнитѣ мисли и рѣшения бѣха прочувствовани, а не въсприети отъ отвѣтъ.

—Ти по-добро не можешъ ги научи, викаше тя на сестра си. На ли си свършила шести классъ, тѣй ли се въспитаватъ дѣца? Нѣ, чети, азъ не пиша, като тебе писма на любовници, и тръшна предъ голѣмата си сестра вързопъ отъ ученически писма.

Майка ѝ се мъчеше да примири двѣтѣ сестри: — Мълчи мари, тя е по-голѣма, покори се, сестрата ти добро ти мисли.

— Не ща азъ нейнитѣ добрини, отговаряше Стоянка.

— Ба, ще те оставимъ да ходишъ като циганка, да прaviшъ срамъ на фамилията ни, думаше сестра ѝ. Ти много искашъ да знаешъ, ама отъ нищо не отбирашъ, — не знаешъ какъ да се носишъ, ни какъ да се докарашъ предъ хората.

— Докарвай се ти, че искашъ да се продавашъ; азъ не ща още да се женя, повръщаше ѝ Стоянка и избѣгваше па вѣтъ.

Разногласието на двѣтѣ сестри отъ день на день растѣше. Бащата виждаше тѣхната вражда, щѣше му се да вземе страната на Стоянка, но мълчеше, защото единъ отъ учителитѣ на Стоянка бѣше му занесълъ една „вредна“ книга и му каза:

— На, вижъ, дъщеря ти станала нихилистка; не си гледа уроцитѣ, ами чете такива все „средни“ книги. Трѣбва да ѝ стѣгнешъ юздитѣ, да не чете такива развратни книги.

Бащата се радваше, че сестра ѝ я мъмреше зарадъ нейното четмо, но отъ друга страна, той даваше право на Стоянка.

— Тѣй трѣбва, да чукне носа на сестра си, да не харчи много за моди, си мислѣше Стойко.

Той мълчеше, кога двѣтѣ сестри се караха. Това мълчание значеше:

— И ти имашъ право и тя има право, дѣ да ви видя.

Неговата хрисима жена се чудѣше на мъжа си, какъ търпи на софрата предъ баща си да се каратъ двѣтѣ имъ дѣщери. Предъ него другъ пътъ дѣте не можеше да шукне, ударътъ е готовъ задъ тила на едното и на другото, ако се скаратъ на софрата. Пъкъ сега устата си не отваря, май съ челоуѣкъ. Тя мъчаше душата си заради дѣщеритѣ си; кога ли ще го ядосатъ? Пъкъ сама нищо не можеше да направи, защото бѣше добра, дори нехела, или, както народътъ казва съ двѣ думи — „божа кравица“.

Кждѣ края на ваканцията положението на Стоянка стана несносно; тя бѣгаше отъ домашнитѣ си, които гледаха съ криво око на нея; сестра ѝ не даваше мира на Стоянка. Ако се яви на обѣдъ или на вечеря, тугакси я емва, още не сѣднала, — ето нашата нихилистка си дойде; тя съвсѣмъ подивя, крие се отъ хората.

— Зеръ не съмъ като тебе образована да се коптя и пудросвамъ. Я погледни на себе си! Приличашъ на кукла; само на огледалото сѣдишъ. За туй ли харчишъ двѣстѣ и четирдесетъ желтици на година, да се учишъ какъ да се гиздишъ и да се кършишъ? озъбеше ѝ се Стоянка.

— Ти не ми давашъ отъ кесията си я? Каквото ща, това ще права.

— Не ги давамъ азъ, но не си само ти дъщеря; твоята наука и тука можешъ я учи отъ нашитѣ кокови. Сѣди си у дома, сега азъ ще ида поне да науча нѣщо за въ работа.

— Тѣй, отговори бащата. Стига-ти една година; сега ще пратимъ Стоянка да се учи.

— Тя не е свършила шести классъ. тате, кждѣ ще иде. Пъкъ такова диване може ли да го пуснешъ само? Азъ я не ща да ми прави срамъ. Пустнете ме още една година, за да

свърша фортопийното; сега съмъ почнала да уча музика, отговори плачешката Кронштадската въспитанница.

Стоянка ободрена, че ще иде да свърши образованието си на Западъ, бѣше готова да хвъркине въ небесата отъ радостъ: тя тържествуваше. Но нейното тържество не трая повече отъ недѣля. Кронштадската въспитанница взе да ухти, да пѣшка, да плаче и да се приструва. Майка ѝ се исплаши, че ще умрѣ, ако я раздѣлятъ отъ първо либе, коего се бѣ залибило въ Кронштадъ. Застѣпиха се всички роднини, зетове, сватове и кумове заради нея предъ баща ѝ да я пустне още една годинка, защото щѣло да охтикяса момичето. Бащата найсетнѣ се съгласи да я прати и тая година, а Стоянка да остане въ шести классъ на гимназията.

Стоянка се боеше да пристѣпи прага на гимназията, тъй като знаеше, че сестра ѝ я бѣ наковладила на учителитѣ, че е развратена съ книги; значи, и тамъ ще я емнатъ щомъ настѣпи учебната година. Не стига ѝ, че въ кѣщи нѣма сладъкъ залъкъ, — навредъ я дебнатъ, присмиватъ ѝ се всички роднини, нихилистка я дигатъ, нихилистка я слагатъ, ами и въ гимназията ще я приематъ, за да я исклучатъ съ позоръ.

— Не, нѣма да постѣпя азъ въ гимназията, рѣче тя единъжъ предъ родителитѣ си и тамъ моята сестра си е показвала своето въспитание.

— Ами, какво ще правишъ? попита я майка ѝ.

— Учителка ще стана, сама ще си вадя хлѣбътъ, ба ремъ да не вися и азъ на шията на баща си.

Баща ѝ нищо не продума; майката го гледаше, да види, какво той ще каже, тъй като тя бѣше обезличена безъ своя воля. Ако той одобри, значи, рѣшението на Стоянка е добро, ако ли той рѣче — не бива, то вече става законъ и за дѣцата и за нея.

Въ началото на учебната година Стоянка сѣдѣше у една своя приятелка, която се готвѣше да замине за Женева съ брата си, за да изучи медицината, когато братъ ѝ влѣзана съ единъ полу-селенинъ, полу-гражданинъ. Двѣтѣ момичета четѣха „Клѣтниците“ на В. Хюго и тъй се бѣха увлекли съ прочитъ, щото не забѣлѣзаха, че изъ стълбата се качатъ хора. Тѣ сѣдѣха въ гостната стая, пѣкъ гоститѣ сѣднаха предъ вратата на гостната стая — на балкона.

— Сестро, извика братътъ, негова милость търси учителка. Коя отъ другаркитѣ си ще ни препоръчатъ?

Прихласнатитѣ приятелки се сѣгнаха, като съгледаха предъ отворенитѣ врата единъ непознатъ чловѣкъ. Тѣ излѣзоха на балкона и домакинътъ ги представи на гостянина.

— Стоянка дири мѣсто за учителка, каза сестрата, по не е довършила.

— Ето една добра учителка за въ вашето село, каза домакина на гостенина си; мож да ви я препорѣчамъ, че по много знае отъ свършившитѣ шести классъ.

— Много добръ, отговори гостенина, само ще се съгласи ли г-ца Стоянка да дойде на село. Мога да ви похваля нашето село, че не пада по-долу отъ градъ, макаръ че хората у насъ изглеждатъ прости, прашни работници; имаме си добро училище, читалище съ една богата библиотека, каквато нѣматъ много градове; намиратъ се събуденички хора, които ще знаятъ да оцѣнятъ трудовѣтѣ ви.

— Като имате библиотека, тя ще се съгласи, отговори приятелката ѝ зарадъ Стоянка.

— Какво че било село? рече Стоянка. Мене ме не привлича нищо въ града. Ако мога да бѣда полезна въ село поне, и то добръ; азъ съмъ свършила само петий классъ, не съмъ учена, искамъ сама да се уча и ще уча малкитѣ дѣца.

— Ний и не търсимъ много учена, защото не можемъ много да дадемъ. Мене се ме опѣлноощили отъ настоятелството да намѣря учителка съ шестстотини лева. Съгласна ли сте на такава малка заплата? Самъ азъ си служа учителъ въ село за осемстотини лева годишно. Повече не могатъ да дадатъ селенитѣ, — какво ще правишъ?

— Да идемъ, каза Стоянка, при баща ми на дюкенъ, за да приказваме за заплатата.

Стоянка заведе даскалъ Петка при баща си и му обади, че си намѣрила учителско мѣсто въ село Х. Даскалъ Петко доведе още двама селяне отъ настоятелството, съ които бѣше дошелъ въ града за учителка и се пазариха. Бащата се съгласи да пустне дъщеря си за учителка въ с. Х., остана само да дойдатъ подиръ два дни да я заведатъ на село.

До вечерята роднинитѣ на Стоянка се научиха, че тя се условила за учителка и дигнаха голѣма олелия въ къщи, а най вече сестра ѝ.

— Ами сега какъ ще излѣзе предъ хората, какъ ще се покаже на пята, като ще рѣкатъ, че сестра ѝ служи?

Пакъ изново плачѣ, викъ се дигна до Бога. Стѣпиха на кракъ зетове и кумове да придумватъ баща ѝ да я не пуца.

— Че лошо ли е? дума баща ѝ, сама потегли, нека върви, да се махне отъ главата ми. Я вижѣте, колко гърла гледатъ на мене, само ти ли е?

Но и той не устоя противъ доводитѣ на толкова хора, — че това било срамъ за фамилията имъ, да отиде дъщеря му въ село за учителка, че учителки ставали бѣднитѣ моми, а не като неговитѣ, на киръ Стойко.

На другия день самъ си бащата каза внушително на Стоянка:

— Налѣгай си парцалитѣ, момиче!

— Ами нали дадохме дума, тате, на хората? Не е ли по-срамота единъ търговецъ да не държи думата си, отговори дъщеря му, отколкото това, че едно момиче се храни само съ труда си? Какъвъ срамъ въ това? Ти имашъ и други дъщери; прави съ тѣхъ, каквото знаешъ, — мене за кокона не ме бива.

— Млъкни, не ща азъ яйцето ми да ме учи, какво нѣщо е честна търговска дума, отговори бащата, като тръпна вратата слѣдъ себе си.

— Що правишъ тѣй, мари синко, думаше майка ѝ, нѣма ли баща ти съ какво да те храни? Като е начелъ за една-та двайсетъ хиляди гроша да я ожени, за другата харчи още толкова, че за тебе ли нѣма да се намѣри?

— Азъ ви съмъ дотѣгнала, ще се махна; мене никой не милѣй тукъ, нийдѣ нѣмамъ мира отъ сестри и отъ зетове. Ще ида да се не видя и исхвъркна изъ вратата. Тя видя презъ прозореца, че минава даскалъ Петко съ настоятелитѣ, стигна го и му каза на страна, че ще бѣга отъ кѣщи, защото я не пуцатъ. Тѣ се съгласиха да се срѣщнатъ въ кѣщата на приятелката ѝ, гдѣто се бѣха видѣли първий пжтъ; тамъ тя ще го чака; той ще намѣри кола и ще отиде съ тѣхъ на село.

Стоянка още отъ първий пжтъ доби едно особено довѣрие къмъ тоя младъ човѣкъ. Даскалъ Петко ѝ направи такова добро впечатление още отъ първия имъ разговоръ, щото тя не би се поколебала ни на минута да се спустне съ него заедно на край свѣта. Тѣ се срѣщнаха часа по единъ слѣдъ пладнѣ и въ два часа Стоянка вече бѣше на пжтъ. Тя остави една расписка у приятелката си, да я предадатъ вечеръта на роди-

телитѣ ѝ, въ която имѣ извѣстяваше, че заминава за с. Х. Ако се опитатъ да я връщатъ, жива нѣма да си дойде.

Цѣлъ день пикой се не сѣти въ къщи да я подири, защото обикновенно тя избѣгваше домашнитѣ си, — ту на лозе, ту въ градината замръква съ нѣкоя книга. Когато вечерята баща ѝ получи записката, закрѣпя на жена си:

— Що гледашь ти, що си не пазишь дѣцата? Стоянка избѣгала?

Горката женица се растреперя: тя имаше голѣмъ страхъ отъ мъжа си. Поплака си, роднинитѣ помъмираха за бѣжана; но всѣко чудо за три дни.

Съ туй се свърши всичката глѣчка. Домашнитѣ на Стоянка добръ знаяха, че тя отъ малка си е такава: каквото каже, направва го. За туй не се опитаха да я връщатъ; пакъ и всѣки осѣщаше, че тя е чужда за своитѣ си, че добръ е направила, дѣто избѣгала.

А Стоянка дишаше свободно, сега тя осѣти нова енергия и сила, като стѣпа на краката си, стана самостоятелна, гаче ли доби крилѣ. Нейнитѣ черни очи гледаха по-добро, по-весело. Стоянка не блестѣше съ хубостъ. Нейното възчерно продълговато лице бѣше симпатично, а не хубаво. Тя бѣше тънка, висока мома, много пѣргава. Който я знаеше по-отблизо, не можеше да я не обича за нейния простъ и веселъ нравъ, за нейната открита и пламенна душа. Петко я не знаеше отблизо, но изеднѣжъ я обикна, като я видѣ. Тѣ се сблизиха твърдѣ скоро и станаха необходими единъ другиму. Петко всѣки день се виждаше съ Стоянка; тѣ двамата нареждаха программа на училището, избираха учебници, нареждаха дѣвическото училище. Другитѣ трима селски учители безусловно слушаха Петко, защото той знае повече отъ тѣхъ, той е старши учителъ и най-влиятеленъ чловѣкъ въ село. Него слуша цѣло село; той бѣше даскалъ не само на дѣцата, но и на възрастнитѣ.

За Стоянка Петко бѣше не само главенъ учителъ ѝ влиятеленъ чловѣкъ въ селото. Той за Стоянка бѣше най-добрия, най-родолюбивия момѣкъ, най-умния чловѣкъ, най-приятенъ, а главно неговитѣ черни очи, които не рядко я докарваха въ смущение. Неговия тихъ, засмѣнъ (Петко винаги бѣше засмѣнъ), безгриженъ, провицателенъ погледъ просто я жегваше по сърдцето. Тя говори съ Петка тѣй леко, тѣй приятно и не може да му се нагледа. Тѣ прекарватъ свободнитѣ си часове на

леня заедно и тъй скоро мръква,—времето сѣкашъ хвъркаше. Все имъ малко време остава да бждатъ заедно, да четатъ заедно, да работятъ. Петко иска да запознай Стоянка съ околностигъ на своето родно село, което той обича и му се види много хубаво. Стоянка сѣщо тъй мисли, че планинската мѣстность на с. Х. е прекрасна, тя не подозираше даже, че всичко е хубаво, защото тамъ е Петко, че безъ Петка за нея нищо нѣма хубаво по свѣта.

Стоянка се влюби въ Петка съ всичката пълнота на своята душа. Какъ стана това, никой не може постигна. И Петко я обикна, безъ да се мъчи тя да му се ареса, безъ да гледа той на нейната хубостъ; просто той я обича и самъ не знае, защо и какъ я обикна отъ първи пътъ. Той бѣше около двадесетъ и петъ годишенъ мъжъ, разбираше чувството, което го вълнува, но Стоянка още не може да разбере сама себе си; тя вървѣше слѣпишката, любовта я още повече заслѣни; тя обикна Петка безумно. Тѣ се дирѣха, срѣщаха, не можаха да се раздѣлятъ, но ни дума за любовъ не бѣха си продумали цѣла зима. Въ село вече се говорѣше, че даскалътъ ще вземе Стоянка, майка му и сестритъ му я посрѣщаха, като снаха. Стоянка стана свой човѣкъ въ Петкови. Тя срѣщаше въ това просто семейство топло родственно чувство, което липсваше въ нейното семейство. Петковата сесгра ѝ разказваше, какъ се либили съ мъжа си преди да се оженятъ, какъ лудувалъ той за нея, какъ баща ѝ не искалъ да я даде на него, защото искалъ да вземе зетъ на приводъ-работникъ въ къщи. Първанъ —мъжъ ѝ—си ималъ бащина къща; той билъ сиракъ, но не щѣлъ да влѣзе у чужди хора; най сетнѣ навелъ глава, продалъ къщата си, обикналъ нейнитѣ роднини; какво ще стори сиромаша? казваше будя Пена. За мене лудуваха трима други; баща ми искаше на Колю да ме даде, че билъ работенъ, пъкъ азъ като рѣкохъ тоя ще бжде, че друга нѣма; и двамата омѣкнаха, станаха сладки, медени; тя се лукаво подсмиваше, за да покаже, че знай да върти момцитѣ. Тя съ удоволствие разказваше за своето моминство. Въобще бѣше приказлива жена, за всичко разказваше, стигаше ѝ ума за всичко. Вредна будка бѣше и въ работата си, скопосна и напета, макаръ че имаше петъ дѣца и все още мъжъ ѝ бѣше влибенъ въ нея.

Но Стоянка не завиждаше на щастieto на будя си Първаница; тя искаше пѣщо повече отъ домашно щастие —искаше

да служи на народа си; своята лична любовъ тя пренасяше въ училището надъ дѣцата. Тя мислѣше чрезъ тия дѣца да посѣе сѣмето на науката въ селското семейство, да изгони изъ народа суевѣрията и невѣжеството. Все за това приказваха Стоянка и Петко, все за това мечтаяха, какъ народа чрезъ просвѣщенiето ще се подигне умствено и нравствено. Стоянка се въодушевляваше отъ патриотизма на Петка. Ней става по-опредѣлена цѣльта на живота — да се работи за благо на народа. До срѣщата на Стоянка съ Петка тя се въодушевляваше отъ всѣка възвишенна идея; отъ благороднитѣ постѣпки на героитѣ, но какво ще върши тя сама, кой нхтъ да хване сама, не бѣше си опредѣлила. Сега тя почна да гледа по-сериозно на своя трудъ въ училището.

Даскалъ Петко вѣрваше, че единствено срѣдство да се избави народа отъ сиромашия и невѣжество е просвѣщението. Той обичаше народа, защото баща му — старъ комита — често му разказваше за народнитѣ хора — за своитѣ другари, когато е билъ още малко момче. Но най голѣмо влияние на неговия умъ и направление показаха проповѣдитѣ на одного отъ учителитѣ на Педагогическото училище отъ ближния градъ, гдѣто той се учи една година. Тоя учителъ бѣше голѣмъ идеалистъ и пламенно проповѣдваше на ученицитѣ, че само отъ просвѣщението зависи благо на народа. Той подканяше своитѣ възпитаници да идатъ всрѣди народа, по селата, да разсаждатъ науката, — да отварятъ библиотеки, читалища, вечерни и недѣлни училища, да възбуждатъ политическото и гражданско съзнание у народа.

Тия проповѣди на учителя силно подѣйствуваха на Петковата възприимчива душа и той, подиръ свършването на първия классъ на Педагогическото училище, рѣши да приложи проповѣдитѣ на своя учителъ на дѣло, напустна училището и стана учителъ въ селото си. Въ село се залови да работи съ голѣма енергия: събра около си селскитѣ младежи, отвори читалище и съ вносветѣ на членоветѣ захванаха да купуватъ книги, списания, вѣстници. Читалището стана центръ на свѣтлината не само въ с. Х., но и въ околнитѣ села. Въ него се събираха всѣки празникъ селскитѣ младежи, гдѣто четѣха и се разговаряха за различни дневни политически и общественни въпроси. Петко ръководѣше събранието и разговоритѣ и уплътваше ги къмъ едно опредѣлено заключение. Тамъ той често имѣ

държеше сказки, какъ трѣбва да упражняватъ своитѣ граждански права, какви права имъ дава закона. Всички го слушаха съ при-сърдце. Като ги да четатъ въ свободното си отъ работа време, да се учатъ, защото учението ще ги направи честити и той самъ жаждаше за знания и имъ даваше при-мѣръ на трудолюбие и любознателность.

Тази дѣятелность на даскалъ Петка скоро му спечели любовьта на селската младежъ и на мнозина отъ по-възрастнитѣ. Изобщо всички селяне гледаха на него съ уважение, но имаше и такива, които завидваха на неговата извѣстность. Петко знаеше, че училищното настоятелство бѣше твърдѣ доводно отъ неговата работа. Но попѣтъ тайно мразѣше Петка и всѣкога мислѣше, какъ Петко да се махне отъ селото. Попѣтъ нѣколко пѣти ходи въ градѣтъ, ковадѣше го въ митрополията по-шушна и на училищния инспекторъ, а така сѣщо и на нѣкои отъ голѣмцитѣ, че даскалъ Петко постоянно събиралъ селянитѣ и постоянно имъ говорилъ нѣкакви противни и на вѣрата и на държавата проповѣди. Преди да се свърши годината училищния инспекторъ отиде на обиколка въ с. Х. Въ село още повече се увѣрилъ той, че даскалъ Петко държалъ на селенитѣ всѣки празникъ политически сказки, които мирише-ли на радикализъмъ и безбожничество, и рѣшително казалъ на настоятелството, че Петка по никой начинъ да не смѣятъ да го уславятъ за другата година. А преди да се захване идущата година той пратилъ до настоятелството едно заплашително писмо, въ което имъ пишеше, че ако условятъ даскалъ Петка, щѣлъ да имъ затвори и училището и читалището и че щѣли да отговарятъ предъ законѣтъ. Настоятелството не искаше да откаже на Петко, но нѣмаше, какво да прави.

Впрочемъ даскалъ Петко, щомъ се научи за писмото на инспектора самъ отиде въ настоятелството и рече:

— Самъ не ща да остана въ училището, за да не стана причина да затворятъ училището и читалището. На ли сме си наши, азъ съмъ пакъ тука.

Но Петко здравата се замисли и опечали. Петко не само въ селото си не можеше да остане учителъ, но и никдѣ другдѣ. Той това узна отъ най вѣренъ источникъ. Какво да се прави? Мисли, мисли Петко и най подиръ рѣши съ тия пари, що спестилъ да отиде да се учи една двѣ години въ странство.

Когато Стоянка узна това рѣшение на Петка, едно тѣжко предчувствие натисна душата ѝ. Тя мечтаеше заедно съ него да отиде да се учи, но тя нѣмаше никаква възможност сега да трѣгне съ него. Тѣжко чувство на раздѣла я обзвѣ. Петко я утѣшаваше, че той ще ѝ остане вѣренъ, че той скоро ще се върне самостоятеленъ чловѣкъ и тогава тѣ ще бждатъ нераздѣлни до гробъ. Стоянка се ободри и испрати Петка съ радостно чувство, че поне той ще бжде честигъ да постигне това, къмъ което тя се стремѣше съ всичката си душа; тя се радваше на неговото щастие.

Мина се година, минаха двѣ въ тѣжка раздѣла на любящитѣ сѣрдца. Първо време Стоянка не можеше да си намѣри мѣсто отъ тѣга. Но полека лека всичкитѣ си пламенни чувства пренесе въ училището, а въ свободното си време, на книгитѣ. Въ тѣхъ тя дирѣше утѣха и душевно спокойствие. Стоянка много чете, много премисли и много чузди за нея осѣщания испита. На втората година, намѣсто първитѣ учители, дойдоха нови. Стоянка избѣгваше сближаванieto съ своитѣ колеги, но единъ отъ тѣхъ я много заинтересува. Учителъ Бойчо изглеждаше въ много отношения голѣмъ скептикъ. Еднѣжъ Бойчо каза на другаритѣ си и въ присѣствието на Стоянка:

— Или, та вѣрвай, че просвѣщението щѣло да спаси чловѣчеството отъ злото? Кждѣ щѣшь! Трай коньо за зелена трѣва!

Стоянка не можа да се стѣрпи и се вмѣси въ разговорътъ.

— Че, разбира се, просвѣщението ще спаси народа отъ злото. Искорени невѣжеството, че да видишъ народа какъ ще стане честитъ.

— Лесно е да се каже „искорени невѣжеството“, искорени го, де? Колко хиляди години говорятъ, че народитѣ ще бждатъ честити, ако се махне невѣжеството. Махна ли се то? Най голѣмата частъ отъ народигъ не кисне ли и до днесъ въ невѣжеството? Защо?

— Защо? Защото нѣма кой да разпространява знанията, нѣма честни дѣятели.

— Е, е! Нѣма кой да разпространява знанията. Ами ето вий съ тебе нали разпространяваме знанията. И какво, направихме ли народа просвѣтѣлъ?

— Разбира се, го правимъ. Нека се заловятъ всички честно, искренно да работятъ между народа, да отварятъ читали-

ща, библиотеки да видишъ нѣма ли да се искорени злото, невѣжеството и другитѣ злици.

— Първо да видимъ да ли даватъ да се заловишъ, а второ хора, които по цѣли дни работятъ, живѣятъ най лошо, се хранятъ най лошо, работятъ, както е останало отъ дѣда и отъ баба, може ли да се просвѣтятъ. Колко хиляди години ще трѣбва за това?

— Е, че всичко съ време става.

— Съ време, разбира се. но времето може и да погребее цѣлъ народъ. Ти вземи, напримѣръ, това, че отъ всички ученици, които учимъ въ трето одѣление, до година нѣма да дойдатъ и половината. Защо нѣма да дойдатъ? А защото на баща му, който работи по дѣдоадамовски, трѣбва работникъ, за да извади разноска. А такива сж повечето наши селяне. Е тогава, каква полза той ще види отъ просвѣщението и кога то ще го спаси отъ тѣжкия трудъ, отъ теглилата? Ами не забравяй и това, че отъ година на година все по-малко ученици идватъ, че и които идватъ, сж забравили това, що учили миналата година. Тогава помисли какво излиза? Колко се лъжемъ ний, като си мислимъ, че ще просвѣтимъ народа при тоя му животъ. Трѣбва живота, условията на живота му да измѣнимъ! извика Бойчо.

Стоянка замислено каза:

— Не ми е ясно мнѣнието ти и нѣ добръ да не ми е ясно, прибави Стоянка глухо.

— Тамъ е работата, че трѣбва ясно да съзнаваме, какво правимъ, да се не хранимъ въ самозадоволяване, че правимъ, кой знай каква голѣма работа и да казваме, че спасяваме народа.

На Стоянка тоя разговоръ ѝ стана страшно тѣжъкъ: тя почувствува едно душевно безспокойствие и даже едно леко нерасположение физическо. Стана и всички трѣпнаха. Отъ тогава Стоянка избѣгваше да влиза въ разговоръ съ Бойча. Но у нея се вмъкна съмнѣние и се захвана единъ силенъ умственъ процесъ. Разговорътъ я тласна на съвѣсмъ нови мисли, на ново гледище. Тя се замисли върху своята дѣятелностъ, като учителка, и предъ нея изскачиха редъ поразителни факти, които тя до сега не забѣлѣзваше. Тя си припомни, колко ученици и ученички се учеха миналата година, колко напуснаха и защо? Напомни си, че най способния, но и най сиромаша, ученикъ Иванъ

напустна, защото майка му западнала, лежа болна цѣла зима, лѣтось нищо не посѣяха, — голѣмия синъ взеха солдатинъ, — и Ивана го глави за свинаръ у селския богаташъ Никола; спомни си Стефана Митовия съ чудна паметъ момче, което стигна до второ отдѣление и го взеха да помага на баща му, защото не можалъ да си искара хлѣбътъ, спомни си много такива примѣри. Припомни си тя, какво преди нѣколко мѣсеци ѝ разказваше ступанката, дѣто живѣе, — че продали нивитѣ си за дългове на селския кръчмаринъ, какъ у Коля Байновъ за нищо му отгѣлзъ Златю лозето и една нива и т. н. Спомни си тя, какъ умиратъ въ село и за много още нѣща си спомни, за които до сега бѣше слѣпа. Спомни си всичко това и страшно ѝ стана. На лицето ѝ се яви отчаяние.

Подиръ нѣколко дена Бойчо се обърна къмъ другаритѣ си съ такъвъ въпросъ:

— Защо, приятели, да се не събираме да четемъ заедно и да размисляме.

Всички заявиха, че сж съгласни и опредѣлиха всѣка сжбота да се събиратъ. Първата сжбота у Бойча. Стоянка, замислена дълбоко, нищо не каза.

Когато дойде първата сжбота, Стоянка дълго се колебаеше — да отиде ли или да не отиде. Едно вътрѣшно чувство я задържаеше, но най сетнѣ рѣши да отиде. Когато Стоянка влѣзла въ стаята на Бойча, всички вече бѣха събрали и Бойчо вече се прешираше съ едного отъ другаритѣ си. Подиръ обикновенитѣ привѣтствия съ Стоянка, Бойчо продължи:

— Да, приятелю, за справедливостъ говорятъ толкова въкове, но и до сега осъществлението ѝ съставлява задача на човѣчеството. Защо така?

— Защото хората не сж разбирали, не сж осѣщали добръ несправедливоститѣ. Но колкото по-нататъкъ отиваме, толкова повече се съзнаватъ неправдитѣ, които се вършатъ.

— Не е истина. Несправедливоститѣ всѣкога се осѣщаха и за това народитѣ се бунтуваха. Но защо именно сега се надѣваме за отмахването на неправдата, за тържеството на доброто?

— Разбира се, кое ги кара. Кара ги распространението идеитѣ на справедливостта. Безъ такова распространение не може да се осъществи правото, трѣбва по-напрѣдъ всички да станатъ справедливи.

— И тука не си правъ. Никога нѣма да се осмислени правдата, ако чакаме всички да станатъ справедливи. Това никога не е бивало. Всѣкога е имало и ще има додѣто свѣтъ свѣтува несправедливи хора, ако общества не се наредятъ така, щото самитѣ наредби да унищожатъ възможността, за да има несправедливи хора.

— Азъ мисля, вмѣси се Стоянка, че сега повече се надѣваме да бжде осмислена правдата, защото, колкото и да заграждатъ народитѣ отъ свѣтлината, тѣ все повече и повече ставатъ просвѣтени, повече и повече ставатъ справедливи и честни, повече разбиратъ, кое е по-право.

— Кждѣ щѣшь! каза иронически Бойчо. Грамѣтността наистина прониква въ маситѣ, но образованието, свѣтлината, както я ний разбираме и на която се надѣваме да направи всички справедливи, твърдѣ и твърдѣ малко прониква въ масата на народа. Пъкъ и да проникне ще ли тя да направи всички справедливи до толкова, щото да се съгласятъ да премахнатъ неправдата. Има много просвѣтени хора, но справедливи ли сж тѣ всички?

— Но другъ пжтъ нѣма за въстържествуванието на доброто, каза Стоянка, неувѣрено.

— Тамъ е работата, че не е той пжтътъ, който ще спаси народитѣ. Ако сега народитѣ по-ясно съзнаватъ и виждатъ несправедливоститѣ, причината на това е, че интереситѣ на класоветѣ въ всѣки народъ дойдоха въ такова голѣмо противорѣчие, щото и слѣпъ да бжде човѣкъ пакъ ще види неправдитѣ. Сега има твърдѣ голѣми богатства и редомъ съ тѣхъ ужасна сиромашия. Множеството твърдѣ много работи, а отъ плодовитѣ на работата му се ползватъ само нѣколцина охолници. Освѣнъ това, но сега главно човѣчеството знае, при какви условия може да сжществува правдата, което никога по-напредъ не се съзнаваше. За да сжществува правдата, трѣбватъ и справедливи наредби. Ето тука е работата на тия, които разбиратъ да распространяватъ съзнанието за нови, справедливи, общественни наредби. Тая е най плодотворната дѣятелность, свърши Бойчо.

Бойчо бѣше се въодушевилъ и всички съ внимание го слушаха. Стоянка така сжщо слушаше съ внимание. Тоя, както и по-напрежния разговоръ съ Бойча, силно подѣйствува на нея. Бѣше вече кжсно и като рѣшиха, у кого идущата сжбботата ще се събератъ, разотидоха се. У Стоянкината стаичка въ

с. Х. дълго подиръ полунощъ свѣтѣше лампа. Стоянка сѣдна-ла на масичката си, съ наведена глава, нѣщо мислѣше. У нея се извършваше единъ умственъ превратъ. Тя мислѣше върху възбуденитѣ мисли; тя даже още ученичка нѣщо подобно е че-ла, безъ пѣкакъ да ѝ направѣ особенпо впечатление. Напослѣдъкъ тия именно мисли заемаха умственната ѝ дѣятелностъ. И колкото повече мислѣше тя, толкова повече се убѣждаваше въ справедливостта на Бойчевитѣ мнѣния. Даскалъ Петко съ неговитѣ проповѣди все повече и повече отгъгъваше надирѣ, и когато Стоянка осѣти, че милия по-напредъ образъ съвсѣмъ поблѣднѣва въ нейната паметъ, стана ѝ страшно мъчно. Едно тѣжко чувство на разочарование я угнетяваше. Тя се опита да искаже своитѣ съмнѣния на Петка, да му искаже своитѣ нови осѣщания и съ голѣми страдания изложи своитѣ мисли въ писмото до него. Една малка надѣжда поддържаше още у Стоянка прежитѣ чувства къмъ Петка: дано по-голѣмото му сега образование да е отговорило и нему очитѣ и да му е вдѣхнало съжитѣ мисли!

Но Петко си остана същия даскалъ Петко. Наистина, той доби повече знания, но си остана идеалистъ и съвсѣмъ не можеше вече да разбира Стоянкинитѣ мисли и направление. Когато той получи писмото ѝ, очуди се много и даже се ядоса. За това той дълго време не отговори нищо.

Стоянка чака мѣсець, чака два и най сетнѣ видѣ, че всичко е сѣхсано между нея и Петка, че толкова време носеннитѣ чувства на най чиста, на най свѣта любовъ угасватъ, исчезватъ. Тя почувствува една страшна празнина въ дуната си и стана ѝ жално за миналото пълно съ толкова свѣтли надѣжди. Въ нѣколко дена Стоянка отслабна до неузнавание, стана перевозна, нетърпелива, разсѣяна и апатична къмъ всички. Нѣколко дена се бори на кракъ, но младитѣ ѝ сили не издържаха борбата и лѣгна злѣ болна. Дадоха извѣстие въ града на родителитѣ ѝ; дойде майка ѝ съ единъ докторъ. Но послѣдния настоя да се заведе Стоянка въ града, защото виждаше опасностъ за осложнение на болѣстта. Вечерта заведоха Стоянка въ града почти полужива. Единъ мѣсець лѣжа Стоянка пламнала въ огънь и въ блънувания. Настѣпи пролѣтъ. Зазелениха се дърветата и полѣнитѣ, зачуруликаха птицитѣ; изобщо всичко въ природата способно за животъ се съживи. У Стоянкината природа животътъ излѣзе още много по-силенъ надъ смъртта и

заедно съ цѣлата природа съживиха се и силитѣ на Стоянка. Бѣше ясенъ, свѣтълъ пролѣтенъ день, когато Стоянка за пръвъ пѣтъ сѣдна на кревата си и ѣде съ вкусъ булионъ. Погледна презъ прозорцитѣ на сръща на баиря зелената трѣва и ясно-то слънце викатъ на животъ на радостъ. Тя почувствува една живителна влага да тече по жилитѣ ѝ и се осѣти вече болра. Свърши се кризиса! Прости се съ всичко старо, съ чувства и мисли! Сега на новъ пѣтъ, на нова дѣятелность!

РАЗМИШЛЕНИЯ ВЪРХУ ПИСАТЕЛСКОТО ИСКУСТВО.

(преводъ).

Въ своята прекрасна книга *Философия на изкуството въ Гърция*, И. Тенъ въ нѣколко думи излага каква сума трудъ се изисква отъ ония, които искатъ да изучатъ *писателското искусство*.

„Петнадесетъ години трѣбватъ на единъ писателъ за да се научи да пише, не гениално, защото това не се научва, а ясно, свързано, своеобразно и точно. Работата е тамъ, че той трѣбва да разрови (зондира) и да издири до дъно десетъ или дванадесетъ хиляди думи и разни изражения, да забѣлѣжи тѣхното произхождение, расклонение, съединение, и да създаде отъ ново и върху единъ оригиналенъ планъ всичкитѣ си идеи и всичкия си умъ“.

Тенъ изисква петнадесетъ години. Споредъ Балзака, това време е все още малко. „Невъзможно ми е да се предамъ на изучаването тоя великолѣпенъ и цѣненъ езикъ (нѣмскій), до когато не изуча въ съвършенство французскія езикъ; и азъ го намирамъ тѣй малко гъвкавъ подиръ *двадесетъ годишно* изучаване, щото не мисля че ний, французитѣ, знаемъ езика си; ако ний само това знаяхме, ний бихме го по-добрѣ знали“. И наистина Балзакъ не бѣше никога доволенъ отъ онова което напишеше. Корректуритѣ на неговитѣ съчинения, които сж запазени, свидѣтелствуватъ най-ярко за това. Той непрестанно ги пранчаше на своя печатаръ до толкова нашарени съ поправки

и прибавки, щото послѣдната коректура често не приличаше на първата поради едно тъй тежко обработване, тъй мъчително раждане.

Подобенъ примѣръ е драгоцѣненъ урокъ за ония, които мислятъ, че писателя безъ усилия спечелва слава. Изрѣчението на Бюффона не е било далечъ отъ истината когато е казвалъ: „Гениятъ е търпение“.

Балзакъ му дава поддръжката си съ тѣзи думи: „Бюффонъ го каза: Гениятъ е търпение. И дѣйствително, търпението е онова което у чловѣка най много прилича на способътъ който природата употребява въ своитѣ създания“. Братията Гонкури тъй сжщо сж писали въ книгата си *Мисли и Осъщания*: „Нѣкои хора показватъ до колко волята може да направи чловѣка талантливъ, и до колко търпението придава гениалность“.

Де-Местръ е показалъ по единъ твърдѣ изразителенъ начинъ какво трѣбва да се прави за да се успѣе: „Да умѣе чловѣкъ да чака, въ това се заключава голѣмата тайна на успѣхътъ“. Слѣдующия извѣдъ отъ писмото което Жюль Жаненъ е писалъ на единъ отчаенъ музикантъ, който е мислилъ да се самоубива е сжщо прекрасенъ урокъ за начинателитѣ: „Азъ бѣхъ сжщо като васъ злочестъ; азъ получвахъ петдесетъ франка на мѣсецъ въ единъ пансионъ гдѣто преподавахъ Гръцки и Латински на слаборазвити дѣца. Е добръ, азъ се занимавахъ съ тѣзи уроци шестъ пкти на недѣлята, и не малко главоболие ми правеше това. Щомъ свършѣхъ съ дѣцата, азъ се залавяхъ на работа за моя смѣтка и азъ изучвахъ“. Ето какво пише Емиль Зола: „Работете, всичко е въ това. Не се надѣвайте никому освѣнъ на себѣ си. Кажете си че ако вий имате талантъ, вашия талантъ ще ви отвори и най добръ затворенитѣ врати, и ще ви издигне толкова високо колкото вий заслужвате да се дигнете“. И на друго мѣсто: „Най голѣмото нещастие за единъ начинателъ е да сполучи и да успѣе твърдѣ скоро. Трѣбва да се знае че задъ всѣка солидна репутация, има двадесетъ години усилия и трудъ“. Само съсърдоточената постоянно върху единъ и сжщъ предметъ мисль, може да произведе чудесни слѣдствия. Като питали единъ день Нютона какъ е сполучилъ да направи извънреднитѣ си изнамервания, той отговорилъ: „Като мисляхъ винаги върху тѣхъ“.

Живописеца Шьнавартъ се съгласява съ великия математикъ като казва: „Человѣкъ не може си представи колко много нѣщо може да намѣри въ една идея като мисли винаги за нея“.

Явно е че добръ да пише человѣкъ не значи да знае въ съвършенство *грамматиката на грамматикитѣ*, да умѣ правилно да построи и нареди едно опредѣлено число фрази, да владѣе непогрѣшимо правописанието. Правописътъ, дѣйствително е за стила това което кадрата е за картината, и синтаксическиятъ грѣшки не бъркатъ на Сень-Симоновитѣ *Мемоари* да бждатъ гениално дѣло. Това което е необходимо, то е да имашъ на расположението си цѣлъ арсеналъ думи, достатъчно пълнъ щото да може человѣкъ да намѣри тамъ, въ единъ даденъ моментъ, изражението което най отговаря на мисълта му и да изрази и най деликатнитѣ измѣнения на чувството. Писателятъ който умѣ да извлѣче най голѣмата полза отъ езика си е онъ който е открилъ всичкитѣ му тайни. Езика прилича на рудникъ, който не отпуща богатствата си освѣнъ съ цѣна на най голѣми усилия. Но щомъ се намѣри еднажъ жилата и се извади драгоцѣнния металъ, щомъ съкровищата захванатъ да бликатъ, искусството излиза тържественно отъ борбата. Читателя редко се догажда за умствениитѣ мжки които се криятъ въ всѣки редъ, въ всѣка дума на любимитѣ му произведения. Той не е присѣствувалъ при трудението, при бавното приготвяне, при търпеливото оглаждане. Той не знае за бденията и за безсвѣнията които тѣзи страници сж костували на тѣхния авторъ. Но що значатъ отвърщенията и страданията които това напрегнато усъвършенствование на духътъ води подирѣ си, ако человѣкъ осѣща въ себѣ си необходимитѣ сили за да създаде единъ прекрасенъ литературенъ цвѣтъ?

* * *

„Грижата за добръ построената фраза ще остане за винаги една отъ характернитѣ черти на французската литература“, е казалъ Е. Зола. Между великитѣ писатели на миналия вѣкъ най много сж се трудили Монтескйю и Ж.-Ж. Руссо. Първия казва по поводъ на книгата си *l'Esprit des Lois*: „Вий ще прочетете тая книга въ нѣколко часа, но тя ми е костувала толкова трудъ щото моитѣ косми сж побѣлѣли надъ нея“. Относително Руссо ний притежаваме най поучителни подробности

върху начинътъ по който той си е предавалъ мисълта. *Исповѣдта* съдържа много интересни страници. Тѣзи които привеждаме по-долу показватъ до колко голямо чудесенъ прозаикъ е употребявалъ трудъ въ своитѣ писания: „Двѣ почти несъвмѣстими нѣща се съединяватъ въ мене безъ да знаая какъ: единъ твърдъ горѣщъ темпераментъ, живи и буйни страсти и бавни, забъркани мисли, които винаги се явяватъ подиръ“. И по-нататкъ: „Моитѣ мисли се нареждатъ въ главата ми съ невѣроятна мжнотия: тѣ се въртятъ тамъ глухо, тѣ шупватъ тамъ до като не ме развълнуватъ, стоплятъ и направятъ да трептя; и посрѣдъ това вълнение азъ не виждамъ нищо ясно, азъ не бихъ могълъ да напиша една само дума, трѣбва да чакамъ. Неосѣтливо това голѣмо вълнение отихва, тоя хаосъ се изяснява, всѣко нѣщо си идва на мѣстото, но бавно, и слѣдъ едно дълго размѣтване“. И още по-нататкъ: „Отъ тамъ произлиза крайната мжнотия съ която азъ писвамъ. Моитѣ ръкописи зачитвани, поправяни, зацапвани, нечетливи, свидѣтелствуватъ за мжкитѣ които сж ми коствали. Нѣма нито единъ който да не е билъ преписванъ четири или петъ пѣти преди да го дамъ подъ печатъ. Азъ никога не съмъ можалъ да напиша нѣщо кога сѣдна съ перото на масата и предъ хартията: само по расхodka, посрѣдъ скалитѣ и дѣсоветѣ, нощѣ въ дълглото си и презъ време на безсънницитѣ си писвамъ азъ въ мозъка си: може да си представи чловѣкъ съ каква бавностъ, особено за единъ чловѣкъ абсолютно лишенъ отъ словесна паметъ, и който презъ живота си не е можалъ да изучи шестъ стиха наустъ. Има нѣкоя отъ моитѣ периоди които съмъ ги обръщалъ и преобръщалъ петъ или шестъ ноци въ главата си преди да ги напиша на книга“.

И въ нашия вѣкъ трудолюбивитѣ не сж редко. Азъ не говоря за нѣколцина отъ тѣхъ, и особито за Флобера, който е пай блѣстящия типъ на този видъ писатели. Балзакъ, неговъ предшественникъ въ реализма, не по-малко е обработвалъ своитѣ писания; ний говорихме по-горѣ за него. Самъ Флоберъ, кога се залавяше на работа, затваряше се у дома си и не излизаше преди да си свърше съчинението. Презъ това време на мозъчно истощение, вратата му биваше затворена за всички, даже и за най добритѣ му приятели, и осемнадесетъ часа отъ двадесетъ п четири той се измжчваше, непрекъснато, като си подкрѣпеше духътъ съ часо пиение кафе. Той отиваше тѣй

далечъ съ пренебрѣжението си къмъ всичко което не се касаеше до занаятието му, щото даже и не распечатваше безбройнитѣ писма които всѣки день се трупаха върху масата му, като се въздържаше да ги чете когато се освободи отъ този литературенъ адъ.

Колкото за Емилъ Зола, знаменития натуралистически романистъ, и той не пише съ особенна леснина; той написва не повече отъ една страница на часъ, не повече отъ четире страници на день. Той ги обработва настойчиво, като ги подкрѣпя съ всички документи събрани презъ дълги и търпеливи издирвания. „Никога, казва той, азъ не аресвамъ нито планътъ, нито развитието, нито стилътъ, нито думитѣ. Нима, ако нѣмахъ този червъ който ме гризе, това съмнѣние което ме мъчи и ме отчайва, щѣхъ да бъда въ това състояние на здравето си въ каквото ме виждате? Поглежете ржцѣтъ ми: чловѣкъ ще каже че азъ имамъ *delirium tremens*, пъкъ азъ не пия освѣнъ вода. Азъ се избивамъ да работя, но азъ никога не сполучвамъ да направя това което желая; азъ съмъ винаги неблагоприятенъ. Ето ви истината!“

Братията Гонкури и тѣ сжщо сж били пионери въ писателското искусство. Слѣдующето писмо което Едмондъ де Гонкуръ е писалъ подиръ смъртъта на брата си Жюля на Густавъ Флобера, и което този за дълго време държа неиздадено, е, по мнѣнието на Флобера, „една отъ най мжчителнитѣ страници на французската история на литературата“. Писмото носи дата отъ Юлий мѣсець 1870 г.: „По мое мнѣние братъ ми умрѣ отъ работа и особено отъ обработванието на формата и отъ извянието на фразата, отъ работа по стилътъ. Азъ го още виждамъ като взема откъслеци написани отъ двама ни, които отпърво ни удовлетворяваха, да ги обработва съ часове, съ една почти гнѣвна настойчивость, като измѣнява тукъ единъ епитетъ, като вмѣква тамъ въ една фраза нѣкоя рифма, по-далечъ като употребява единъ обратъ, като изморяваше и исхабяваше мозъкътъ си въ преслѣдванието на това съвършенство тѣй мжчно, по нѣкога невъзможно за французския езикъ въ изразяването на модерни понятия и осѣщания. Подиръ този трудъ, азъ си вспомнямъ сега, той оставаше за дълго време обхитанъ върху канапето, като пушаше мълчаливо. Притурете при това, че когато ний композирахме, ний се затваряхме три или четире дена, безъ да излѣземъ, безъ да виждаме живъ чловѣкъ.

Това бѣше за мене едничкия начинъ да направя нѣщо което да струва, защото ний мислѣхме, че не толкова записванието врѣхъ хартията е коегo прави романа добъръ, а мълчаливото създаване на личноститѣ, дѣйствителността възвишена до поезия. . . .“

Флоберъ и той докарваше грижата за формата до най крайнитѣ ѝ граници. Ето какъ се произнася датския критикъ Героргъ Брандесъ :

„Щомъ той (Флоберъ) събереше за нѣкое съчинение своитѣ наблюдения и предварителни изучаваня оставаше да се напише това съчинение на единъ свършенъ езикъ. Че билъ точенъ и вѣренъ на дѣйствителността, говореше той, това не е заслуга, а просто една честностъ която писателя длъжи спрямо публиката; той писваше всѣки день по нѣщо си, най много петъ-шестъ странички, преглѣдеше всѣка дума, избѣгваше повторения. Въ стремлението си къмъ свършенство той пренасяше цѣли мѣчения. То бѣха мѣченията които всѣки писатель знае, но неговигѣ бѣха до толкова остри, щото той скачаше отъ мѣстото си и викаше, като се наричаше глупако! идиотъ! защото едва що пресилѣше едно съмнѣние явяваше се ново. Той сѣдеше като магнетизиранъ предъ писменната си маса, задълбоченъ въ тихи размисления. Тургеневъ, неговиятъ вѣренъ и близкъ приятель, който често го е така заварялъ, казваше, че трогателно било да го вижда челоуѣкъ, него, най нетърпеливия, така търпеливо да се бори съ езика. Единъ день той работилъ непрекъснато само върху една страничка, излѣзалъ да се храни и вечеръта, като се върналъ, искалъ да се наслади въ лѣглото си отъ прочитанието на страницата, но видѣла му се лошава, скочилъ отъ лѣглото си да я поправа и цѣла ноцъ ту на масата, ту въ лѣглото я поправялъ и преписвалъ еднѣжъ и дваждъ“.

Като построеше подиръ толкова мѣчения една фраза, той не допущаше възможността да измѣпи въ нея нѣкоя дума. Еднѣжъ кога той билъ челъ на приятелитѣ си единъ отъ своитѣ раскази, направили му нѣколко бѣлѣжки и нѣколко критики върху единъ пассажъ отъ десетина редове. „Вий имате право, казалъ той, трѣбва да се измѣни“. Още вечеръта той се заловилъ на работа; той прекаралъ цѣла ноцъ за да измѣни десетъ думи, исчерпилъ двадесетъ листа хартия, и на края—не измѣнилъ нищо, като не можалъ да построи друга фраза, хар-

монията на която да го задоволява. „Азъ не мога повече отъ уморяване, писвалъ той на Максимъ Дю Кампъ. Азъ написахъ този мѣсець двадесетъ страници, което е много нѣщо за мене, и отъ което съмъ съвсѣмъ опадналъ“. Той не лъжеше; но тѣзи двадесетъ страници правяха сто и петдесетъ, поправени, преписвани и които, може би, показваха трудътъ исхарченъ отъ самото начало.

Такива трудове и усилия неизбѣжно сж трѣбвали да разрушатъ здравieto на Флобера и той умрѣ надвѣсенъ надъ работната си маса.

Може би тѣзи литературни документи, събрани набързо, ще помогнатъ да разберемъ, че колкото великъ и да е писателя, талантътъ не отговаря винаги на една голѣма леснотия въ изпълнението. Не като играчки сж написали мнозина писатели ония очарователни произведения които толкова ни очудватъ: нѣкой звученъ стихъ, нѣкой откъслекъ гдѣто блика остроумие сж по нѣкога плодове на единъ настойчивъ и неуморимъ трудъ. Народната поговорка образно се изразява, че благовонната смирна само тогава протича, кога се направи рана на самото дърво. Така щото всичкитѣ вълшебства на въображението които ослѣпяватъ читателя, и прекраснитѣ полеги на което го плѣняватъ като му даватъ възможность да прекара сладки и приятни часове, когнгували сж толкова мъки въ сферата на умътъ които истоощаватъ работника който тѣгли колата, на когото мишцитѣ се вцѣпяватъ и членовегѣ сж огъватъ.

Писателятъ е орждието на мисълта.

ПОСЛѢДНИТѢ ДНИ.

Повѣсть отъ Елена Зеландъ

(свършкъ).

Бѣше вече кженичко и захващаше да се стѣмнява, когато болния се събуди: въ туй време пѣкъ Золотарева, която нищо не бѣше ѣла чакъ отъ сутринята, т. е. отъ 12 часа, за да може малко да се подкрѣпи, пиеше заедно съ домакинята чай, който

бѣше купила отъ дюгенчето. Вече отъ лицето на момчето, отъ очитѣ му, които не свѣгяха повече съ трѣскавъ блѣсъкъ, отъ гласа, съ който то поиска да пие вода, на часа се виждаше, че му е много по-добрѣ. И наистина проститѣ срѣдства подѣйстви- ваха на здравата, неразвалена натура и предизвикаха изобилень- потъ, а заедно съ това и чувствително облекчение.

— Е, . . . сега опасността премина, нѣма за какво повече да се страхувате, каза момата, като се мъчеше да стане и като на- мѣташе на главата си шала.— Останете съ здравие, да не бере- те грижа, правете само, което ви казахъ, продължаваше тя, ед- вамъ като мърдаше загорѣлитѣ се сухи устни.— За мене пове- че не пращайте да викате, утрѣ азъ отивамъ въ града.

Отъ всички страни се позачуха жалостии възклицания, пи- тания: за дълго ли време, че скоро ли ще се завърнешъ?

— Сама още не знамъ. Евгения Ивановна не се рѣшаваше да каже, че тя вече нѣма да се върне, понеже знаеше какви на- реждания, окхания, въздишки ще се поддигнатъ на часа, пред- виждаше тази тежка сцена, която, при сегашното ѝ болѣстно състояние, положително не бѣше въ сила да пренесе.

Ахъ, мари сестро, че кѣдѣ ли тѣй отивашъ? Гледай, горка- та, едвамъ на краката си се държи, състрадателно забѣлѣжи една отъ женитѣ, на която неотдавна бѣ помогнала отъ трѣска.

— И още пъкъ има да ходи половинъ часъ пѣтъ.

— Какъ-да-е ще стигна, слабо се усмихна Евгения Ива- новна.— Само едно—че е много тъмно; да има нѣкой да ме придружи.

— Тѣй ами, кѣдѣ ти сама! Та и що много да му мислимъ? бързо захвана сѣлицата жена. Моя Яковъ иска да отиде въ града за пазаря, че нѣ, тамамъ по пѣтя е, и ще те докара до дома ти. Ти само мънино почакай; сега той задрѣга вече колата.

Бѣше съвсѣмъ тъмно, когато талигата на бай Яковъ се спрѣ въ двора на чорбаджийската къща.

— Благодаря, чичо, любезно проговори Золотарева, като слизаше.

— Много ти здравие, госпожице, раздаде се въ тъмнината сърдеченъ отговоръ.— Благодаримъ ти за Димитърчо! Момчето ми е внукъ, донесе се вече отъ далечъ заедно съ бързото конско тропание, косто ясно се разнасяше въ нощната тишина.

— Туй вий ли сте, госпожице? произнесе заеднѣжъ една тъмна фигура, която се исправи на стълбата при приближавание- то на момата.— Азъ тукъ бѣхъ задрѣмала малко, чакахъ ви. Гос-

пожата е нездрава съ нѣкакво смущение продължи служенията,— вашитѣ вещи сѣ въ павилиона въ градината Тамъ е прекрасно, хладина и миризма такава хубава Азъ ви послахъ и лампата ви запалихъ.

— Въ павилиона?.. съ нѣкакво недоумѣние повтори Золотарева.

— Тамъ. Щомъ като излѣзохте на часа заповѣдаха да ви изнеса вещитѣ, и колко се ядосвахъ и плакахъ, при това! Вий, госпожице, не дѣйте се наскърбява много, съ съжалѣние продължи Анна.— Плунете на всичко, че оставете, наистина! За всѣко нѣщо ако се кахърите и здравие нѣма да ви стигне. А да не ви бѣде страшно, азъ при васъ ще спя; менъ ми е все-едно, гдѣто и да спя. Ще ида само да донеса фенерчето, вижъ пѣкъ каква тъмнина, я, о нѣкакъвъ клонъ да се не ударишъ. И безъ да чака отговоръ, тя скоро пакъ се искачи по стѣпалата, мърморѣйки си подъ носъ: хубава сестра, и още сѣща се нарича! И ний сме прости хора, ама това нѣма да направимъ! Не ги е грѣхъ, безсрамницитѣ недни!

— Вижъ ти каква била работата! дълбоко като въздишаше, шепнеше си Евгения Ивановна.— И горчиво, нечутото като се исмѣ, тя трѣгна за градината. Сърдцето ѝ силно, неравномѣрно тупаше, но очитѣ ѝ бѣха сухи и тя продължаваше да се усмихва съ сжщата болѣстна усмивка. На, мѣрна се отъ страни нѣщо тъмно. А, туй е кѣоника, гдѣто тя още днесъ утринята тѣй тежко плачеше. О, глупаво, наивно създание! Колко много тя искаше да доде тукъ, като се надѣваше да намѣри внимание, горѣщо съчувствие, обичъ, като се надѣваше да прекара послѣднитѣ си дни, обиколена съ атмосфера на тихо семейно щастие, отъ което е била всѣкога лишена. И най-подиръ изгониха я вънъ! Какво, и прави сж! Мигаръ въ този свѣтъ студения, немилостивия егоизмъ не е ли най-високия мостъ, най-високия законъ, предъ който се преклоняватъ „всѣ и вся“! Всѣки самъ за себе-си и само за себе-си! Не искашъ ли да признаешъ това правило, толкозъ по-злѣ, глупава идеалистко. Заради нѣкакви-си идеи се отказа отъ щастieto, погуби младостъта си, здравieto си, и сега нѣмашъ дори и едно кѣтче, дѣто да умрешъ спокойно И тѣй ти трѣбва, не хвърчи по облацитѣ, живѣй както всички живѣятъ Живота е свинкъсъ, не го ли отгадаешъ по-рано—всичко е загубено! А отгадката му е тѣй лесна *Ote toi de là, que je m'y mette!* *) ето и всич-

*) Стани отъ тамъ, азъ да сѣдна!

кото! Колко малко и колко страшно много! Не отгадаешъ ли—обвинявай самъ себе-си и мълчи Ote toi de là Ха, ха, ха! разнесе се въ мрачната алея. „Ха, ха, ха“, се отзова далечъ въ зеления гъсталакъ. Надъ главата на момата, тежко като удрише крилата си, испоплашено хвъркна нѣкаква птица, зашумолиха, заклатиха се събуденитѣ върхове на дървесата и пакъ всеичко утихна. Въ тъмнината блѣсна освѣтлениа прозорецъ на павилиона.

Напраздно чака дълго време Анна съ фенера при затворенитѣ врата.

— Азъ отъ нищо не се боя и никой не ми трѣбва, като не отваряше, нетърпеливо повтаряше Евгения Ивановна на слугининитѣ молби да я пустне вътрѣ.— За Бога, оставете ме! Оставете ме въ спокойствие, азъ искамъ да бъда самичка! изви-ка тя и толкозъ неизразимо страдание, скърбъ прозвуча въ тѣзи думи, щото Анна, като въздъхна, неволно мълчешката се обърна и си отиде.

Мина се около единъ часъ, наоколо бѣше тихо, всичко спѣше, обхванато съ грубно мълчание и съ мракъ, само горѣ въ небесната височина по-ярко пламваха и трѣптяха звѣздитѣ, като проливаха слаба, неясна свѣтлина. Вратата на павилиона пакъ се отвори; на прагътъ се показа Золотарева, наметната съ палто, въ капела, съ чанта въ рѣцѣ. Предпазливо се озърна и като се увѣри, че никой не я види, бързишкомъ се скри въ гѣститѣ шубръки по посока къмъ портата, която излизаше къмъ полето и се затваряше съ лостче.

Преди излизанието си момата написа нѣколко реда на сестра си, въ които я молеше да ѝ испрати вещитѣ въ града, въ познатия на Похвистневи ханъ и да раздаде на слугитѣ нѣколкото оставени за тѣзи цѣль рубли; сетнѣ, късото: „сбогомъ сестро“ и нищо повече; нито една думица за оплакване или за укоряване, но и нищо, което да говореше за прощавание или примиряване отъ нейна страна. Не, тя не искаше и не можеше да лъжи! Тѣзи хора, които останаха тамъ отидрѣ въ гнѣздото си, не само смъртно я докачиха, отровиха послѣднитѣ ѝ дни, като ги напълниха съ горѣстъ, страдание, но и повдигнаха въ нея лоши чувства, до тогава съвсѣмъ ней неизвѣстни.

Вървѣйки сега по високата, тъмна алея, пълна съ нѣкакви си величественна тишина и мракъ, обиколена съ тържественно ношно мълчание, тя чувствуваше само неискazано презрѣние, не-

навистъ къмъ живота, къмъ хората, отвръщение къмъ всичко, къмъ себе-си и къмъ другитѣ, и къмъ тая тиха задрѣмала природа, и къмъ това кротко синѣюще небе, и къмъ тѣзи звѣзди, които нѣжно гледатъ отъ височинната.

„Нѣма нийдѣ, нѣма въ нищо правда, свѣтлина, любовъ! . . . Всичко е лъжа, всичко е измама, на всекъждѣ насилие, егоизмъ, на всекъждѣ страдания! . . . Срѣда нѣма, едно отъ двѣтѣ: или презъ всичкия си животъ трѣбва да бѣдешъ презирана, на всека стъпка измамвана, или пъкъ да се обърнешъ въ безсърдеченъ, студенъ егонестъ и да живѣешъ само за себе-си. . . Да, хората сѣ зли, хората сѣ глупави, нищожни, жалки, но още по-глупавъ, по-жалкъ е онзи, който принася въ жертва щастието си, спокойствието си! . . . За такива безумци нито име, нито оправдание има, нѣтъ имъ трѣбва, ако ги презиратъ, гонятъ, ако не имъ даватъ дори и спокойно да умратъ, тѣй трѣбва на глупавитѣ мечтатели, които виждатъ въ хората свои братя, а не хищни звѣрове, които сѣ готови да раскъсатъ всекиго, който имъ се испрѣчи на пътя! Но какъ да се живѣе подиръ това?! . . . Не, по-добръ е вече да се умре, щото нищо да не знаешъ, нищо да не виждашъ; да се отгранишъ отъ всички тѣзи самодоволни, сити егоисти, озлобени, смазани сиромаси . . . Смъртъ! Това е едничкия начинъ изходъ, едничкото добро! . . .

Като се спрѣ, тя тежко си въздъхна и подиръ пакъ продължаваше пътя си, но вече много по-полегка, при което съ трудъ влачаше ослабналитѣ си крака. Като заобиколи малко, тя излѣзе на главния пътъ, гдѣто се надѣваше да срѣщне нѣкой отъ селенитѣ, които, отивайки на пазаръ, да закаратъ и нея въ града. Наоколо царуваше тържествена тишина: всичко спѣше, не се слушаше нито единъ звукъ; нивята мълчеливо дремяха, по двѣтѣ страни на пътя се тъмнѣеше висока ржжъ, бърже се плъзгаха горѣ облаци, като застилаха полегка-лежка небето съ дебелъ покровъ, все по-тъмно ставаше наоколо, само далечъ на хоризонта слаба мълния се свѣткаше.

Тѣзи тишина, този мракъ, които окръжаваха момата, задушливия въздухъ, пълненъ съ електричество, още повече усилваха и безъ това болѣстното ѣ състояние.

Настъпи неизбѣжна реакция: нервното възбуждение, въ което тя се намираще презъ всичкото време, веднага спадна, заедно съ това тя почувствува, че силитѣ ѣ ослабватъ, мислитѣ ѣ захващатъ да се бъркатъ. Но напуста съ напръгание се ослуш-

ваше Евгения Ивановна, да ли не се раздава дрънкание на кола : нищо, както и по-напредъ, не смущаваше нощната тишина. Спъвайки се, тя се влѣчеше полегка все нататъкъ и по нататъкъ ; краката ѝ треперяха, подклькаха, усилената слабостъ обхвана цѣлата ѝ снага, на лицето ѝ се показаха студени капки—потъ. Чувствайки, че послѣдния остатъкъ отъ силата на волята ѝ е изчерпанъ, че съзнанието ѝ бѣга, съ мъка се тя дотътри до вадичката при самия край на пътя и тукъ, като подкосена, падна върху трѣвата, а изъ устата ѝ рухна цѣла струя—горѣща кръвъ.

„А . . . ха . . . Умирамъ!“ . . . премина презъ главата на момата и ужасъ, отчаяние я обхванаха заеднѣжъ. . . . Не, не, тя не искаше да умре тъй самичка, хвърлена като куче, съ тъй-зи лоши, зли чувства, които пълняха сърдцето ѝ. Пълна съ страхъ, съ неисказана мъка, тя подигна очитѣ си съ молба къмъ небето. Но и тамъ бѣше тъй тъмно, не свѣтѣше нито една звѣздичка.

„Какво да се прави? . . . Да се отиде до града — кждѣ, не може! . . . Да се върне назадъ. . . . тамъ . . . никога . . . та и отъ гдѣ да се взематъ сили за това? . . .

Около единъ часъ вече върви тя, и чифлика на Краснитѣ Горки отдавна се скри при завоя.

— Мигаръ ще се лѣжи тъй и ще се чака послѣдното издъхвание?! . . .

Като напръгна силитѣ си, тя се поопита да стане, но не можа и пакъ се спусна на земята, при което горчиво, безпомощно заплака, обхватена съ неизразима смъртна тъга. Преди една секунда,—колко презираше, мразеше тя хората, а сега? Що би не дала тя сега за възможността да чуе още единъ пътъ човѣшки гласъ, да види при себе-си макаръ и съвсѣмъ непознато, чуждо лице! . . .

Като плачеше, момата се тръшкеше въ отчаяние на земята, отъ всички забравена, оставена. Но веднага ѝ се хвърли въ очитѣ една ясна неподвижна точка, която свѣтѣше татакъ нѣидѣ въ далечнината. Това нѣжно мерзелѣюще огънче мигновено, като-че-ли, я оживи и ѝ предаде нови сили : показваше ѝ се като-че-ли я вика, мами при себе си, обѣщавайки ѝ почивка и сгрѣха.

— Ако само се довлече до тамъ! . . . Може би, надъ нея ще се смялятъ и ще я прибератъ при себе-си . . . ще ѝ позволятъ спокойно да умре.

Още единъ пътъ като събра послѣднитѣ си сили, Золотарева както и да е се подигна и тръгна полегка, клатѣйки се, като

пияна ; всичко наоколо ѝ се въртеше, подскачеше, въ очитѣ ѝ тъмнѣеше ; не бѣ престанила още нѣколко крачки, когато тя отново се залюбѣ, и, като махна съ ръцѣ, съ тихо испъшкване надна на пътя. Отдалече не ясно се донесе до нея като-че шумъ на кола, конско тропание, още единъ път ѝ се мърна далечно-то огънче и тя веднага почувствува, че хвърчи въ нѣкаква дълбока яма ; за единъ мигъ всичко утихна, всичко се изгуби наоколо : момата лѣжеше въ дълбока несвѣсть.

V.

Тихо догаряше лѣтния вечеръ ; ясно-огненни слънчеви зарии бѣха обхванали цѣлия Западъ, постъпенно блѣднѣяха, нреминуваха легка полегка въ възпембеяни и неусѣтно се сливаха, най-подиръ, въ безоблачната небесна синевина. Облѣни съ тази нѣжна свѣтлина, струваше се човѣку, че захващатъ да дръматъ мълчаливитѣ безлюдни нивы, ливадитѣ съ дългитѣ, тъмни редове отъ купини-сѣно, и високата стѣна на зрѣющата рѣжъ, която равномерно се вълнуваше ; тогава когато на отвѣдната страна на рѣката, гдѣто се простираше едно малко село, се чуваха оживени човѣшки гласове, ревъ на говеда, лай на кучета, скърцание на кофи при кладенцитѣ, а по дължината на улицата се мъркаха фигури на грижливи домакинки, които бѣха се разшетали.

Разговора за една минута престана и тишина се въдвори въ малката стаичка съ невисокъ таванъ, съ простъ, небоядисанъ подъ и съ бѣли, чисто мазани зидове.

Бърже заработи иглата въ малко едритѣ, загорѣли ръцѣ на високата, пълна руса дѣвойка, необикновенно симпатична, съ добро, сериозно изражение на кръглото ѝ хубаво лице, съ умни цѣстри очи и съ алени бузи. Дългата ѝ распусната коса, простата ѝ читова фуста и бѣлата ѝ вѣзена риза твърдѣ много приличаха на здравата чисто русска хубавица. До нея при отворения прозорецъ полулежеше подложна съ възглавници, въ едно старо кресло, Золотарева. Минаха се около двѣ недѣли отъ оная нощъ, когаго въ несвѣсть я докара у Кологривови единъ селянинъ, който насмалко цѣпише да я смаже съ колата си. За това време Евгения Ивановна много се измѣни : тъмни сѣнки покриха пейното жълто като восъкъ лице, очитѣ ѝ дълбоко хлѣтнаха и трѣскаво горяха, коститѣ на челото ѝ, обтѣгнати съ влажна кожа, силно се издаваха, устнитѣ ѝ приеха синкавъ цвѣтъ, но пъкъ въ сѣ-

щото време такава кроткостъ, такава яснина и примирение имаше въ погледа ѝ, толкова спокойствие, дълбока тишина вѣеше отъ цѣлото сѣщество на умирающата, щото изгледа ѝ не произвеждаше обикновенното неприятно впечатление и, гледайки на този животъ, който полегка-легка гаснеше, на човѣка ставаше жално, но не тежко. Обичното мѣсто на Золотарева бѣше именно при тоя прозорецъ, който гледаше къмъ една малка градинка, легко наклонена къмъ рѣката, тогава когато отстрана се виждаше чистия дворъ съ различнитѣ домашни постройки, а задъ него се жълтѣеха ниви, и гаткъ далечъ се бѣлѣеше и се извиваше, като змия, широкия пѣтъ.

Цѣли дни тя прекарваше тукъ на приискъ въ нѣкакво-си полудрѣмливо състояние, като наблюдаваше лѣниво дебелията, къса фигура на легкага, пѣргава още стара Кологривовица, която се търкаляше, като кълбо, отъ къщата въ зимника, до житницата, при кокошарника, подиръ на ливадата при косачитѣ, отъ тамъ назадъ въ готварницата, която намираще време на всекъждъ да погледне, всичко да забѣлѣжи, на едни, гдѣто трѣбва, да помогне, други да смърти, и всичко това съ добродушно-веселъ видъ. Ней докарваше голѣмо удоволствие гледаннето, какъ Параскева Василевна храни своето птиче царство, което налиташе и я обсаждаше съ грѣмогласни крѣскания, при което нѣкои отъ кокошкитѣ хвъркваха на рамената ѝ и право отъ рѣцѣтъ ѝ кълвяха: съ удоволствие наблюдаваше, какъ старицата дои кравитѣ, какъ тя търпеливо приказва съ селенкитѣ, които дохождаха да си поискатъ нѣкакъвъ цѣръ, или просто нѣкакъвъ съвѣтъ, или пъкъ да продадатъ излишни десетина-яйца, нѣкоя и друга ока масло. Ето я на, турила на мѣнникъ си носъ голѣмитѣ си съ мѣдни телове очила и внимателно плѣте чорапи на своя Александъръ, прешива нѣщо отъ вѣто за нѣкого отъ своитѣ крѣщелничета, които тя имаше едва-ли не цѣлото село. Но най-често Евгения Ивановна обръщаше погледа си къмъ оная страна, гдѣто сега по цѣли дни звѣнтяха коси, се раздаваха весели пѣсни, мърдахъ се шарени тайфи—косачи, между които ясно се отдѣляше високия, снажестий Кологривовъ, който работеше като сѣщи селенинъ. Когато вечерята се връщаше той у дома си и още отъ далече се чуваше силния му звученъ гласъ, Золотарева неволно като-че оживѣваше при вижданието неговото енергично, изразително лице, уморено, потно, но пълно съ доволство, съ щастие на единъ работенъ човѣкъ, който отиваше сладко да си отпочине, и по-ле-

ко, по-свѣтло ѝ ставаше на душата, като че-ли се заразяваше съ оная жизненностъ, съ онзи излишѣкъ на сили, здравие, които тъй и кипяха въ него. Пълна съ горестъ, отчаяние, съвсѣмъ разбита и нравствено и физически, попадна тя ненадѣйно у Кологривови, които я приеха, като своя, които се отнесоха къмъ нея съ дълбоко сърдечно съчувствие, които съ драгостъ я прибраха изоставена сама, на умиране. Тя мигновено се пренесе въ свършено друга атмосфера, близка ней и, ако силитѣ ѝ вече не се възвръщаха повече и тя явно гаснѣше, за това отново се умириха поддигнатитѣ за послѣдно време тежки, мрачни чувства, утихна горестъта, върна се онази тишина, онова спокойствие, които ѝ бѣха най-необходими, най-скѣпи. Днесъ, утринътъ, изъ гърлото ѝ пакъ рухна кръвъ и сега тя се осѣщаше много ослабнала, макаръ, че нищо не я болѣше, дори и гърдитѣ ѝ престанаха да я безпокоятъ, само въ тѣхъ се яви нѣкаква-си чудна празнина и навремени не стигаше въздуха за дишание. Весело пѣеше канарейката въ своя високо-закаченъ кафезъ; слабо се клатѣха и тихо шумолѣха клонѣтѣ на кичестия кленъ при прозореца, топлътъ вѣтръ развѣваше старитѣ, лежки пердета и донасяше приятна миризма на прѣсното сѣно. Съ наслаждение момата поемаше този ароматически въздухъ и сѣдѣше мълчаливо, съ спуснати на колѣнѣтѣ си прозрачни рѣцѣ; омаяна отъ този лѣтенъ вечеръ, тя се любуваше надъ зеленитѣ пространни нивы, растлани до самия хоризонтъ, гдѣто тъмнѣеше жбестия край на гората, покрита съ легка, тънка мъгла, гледаше на тъмнитѣ редове-колиби, разположени задъ дола, сѣкашъ че въ тава, съ малка бѣла черквица на срѣдата, кръста на която силно лъщеше въ синята височина.

— Слушахъ, слушахъ вашия расказъ за дѣтинството ви, за духовното училище, за живота ви тукъ, за запознаването ви съ Александра Димитриевичъ. . . . и хубаво, и жално нѣкакъ-си ми стана. . . . полегка продума Золотарева, като се обърна къмъ русата дѣвойка.—Ето-че има такива личности, на които убѣждението и натурата вървятъ въ хармония!

— Що думате! Това може всѣки другъ по-скоро да каже отколкото вий! Живо се обади Власова, като повдигна главата си отъ работата.—И какво вий намѣрихте въ насъ особено, не разбирамъ! Едно, може би, само, че, като живѣиме за себе си, не забравяме и другитѣ. Пъкъ това не е още голѣма заслуга, не е още голѣмо достоинство; туй не е, каквото всичкия си жи-

вотъ, всичкитѣ си сили да положишъ заради „ближнитѣ“, да пожертвашъ заради тѣхъ своето лично щастие, както вий сте направили, напримѣръ.

— Толкозъ по-добъръ, ако можете да съвмѣстите личното си щастие съ ползата за другитѣ ако вашата дѣятелностъ не ви коштува много сили, а проистича право отъ потребноститѣ на вашата натура, ако прави съ нея едно органическо цѣло Тогава, и само тогава е възможна онази душевна хармония, онава спокойствие, удовлетворение, безъ които неволно слабѣятъ, отпадатъ силитѣ, енергията

— Да, до нѣйдѣ вий сте прави, замислено каза Олга, машинално като гладѣше шева на колѣнитѣ си.— Разумѣва се, менѣ сто пъти ми е по-легко да имамъ работа съ окалени дѣца, да разговарямъ съ неразвити, глупави селанки именно за това, защото съмъ привикнала на това отъ дѣтинство и менѣ не ми трѣбва да се пресилвамъ, да се боря съ чувството на погнусяване или да се мъча да говоря като тѣхъ. Сжщо тѣй и Александръ е напълно щастливъ тукъ затова, че остави службата и отиде да оре земята не само заради идея, а най-много, поради искреного му тегнение въ село съ здравия му трудъ, поради отвращението му къмъ полугладното живѣние на дребното чиновничество, задавено, утеготено отъ безбройнитѣ изисквания на тѣй нарѣчевия културенъ градеки животъ.

— Да! Малцина сж ония, които могатъ да вършатъ подвизи, едвамъ чуто, както по-напредъ, пое Евгения Ивановна.— Човѣшката натура е до толкова слаба, щото колкото по-високо човѣкъ се издигне, толкова по-силно, невѣмъ, ще потегли послѣ надолу Да бѣхъ получила азъ друго възпитание, да бѣхъ порастнала при други условия, азъ тѣй сжщо щѣхъ да имамъ по-малко въсторженностъ, наклонностъ къмъ идеализация и повече практичностъ, умѣние да се приспособявамъ къмъ срѣдата Азъ нѣмаше да узная тогава такива разочарования, горчиви минути и навѣрно щѣхъ да бѣда сега щастлива, здрава, каквато. Господъ ще даде, вий ще бѣдете въ монтѣ години . . .

Въ добритѣ очи на Власова свѣтна изражение отъ дълбоко съчувствие; като хвана студентитѣ прѣсти на болната, тя яко ги стисна въ топлата си, силна ржка.

— Не мислете, че азъ тѣй не искамъ да умра или се боя отъ смъртѣта продължаваше тя, като отговаряше съ легко постискване на младата мома.— Не . . . сега ми е лесно да

умра и безъ нетърпение, но и безъ страхъ, спокойно азъ чакамъ развързката, която е вече близка.

— Защо говорите така?! съ тѣжовенъ укоръ извика Олга.— Вий сами знаете, чувствувате, до колко близки, скѣпи ни станехте. Ний всинца тримата ви обикнахме за това кѣсо време като своя. Тукъ, гдѣто васъ тѣй ще ви гледатъ, тѣй ще ви обичатъ, вий трѣбва да се поправите и да живѣете дълго време, дълго. Вий сте още млади! Помислете, колко добро, полза можете вий да принесете на хората! Най-подиръ, вий ни сте просто необходими. Азъ презъ всичкото това послѣдно време си бѣхтахъ главата, какъ да направя съ училището. Тѣй ми е тежко да отстъпя мѣстото си на съвършено чужда, може би, неопитна, или, още по-лоше, безсърдечна, съ лошавъ характеръ, която не ще обикне моитѣ клѣти дѣцица, навикнали къмъ ласкаво обращение, блага дума! Пъкъ да удържа това мѣсто за себе си, като се омѣжж . . . страхувамъ се, не ще ми бѣде възможно. Сега всичко може да се уреди най-прекрасно. Саша е добъръ съ инспекторътъ; стига само да го помоли и васъ ще ви назначатъ на мое мѣсто учителка въ нашето село, пъкъ азъ ви се обѣщавамъ да ви бѣда вѣрна помощница. Колко добръ ний тогава ще заживѣемъ, чудо! . . . Е че, кажете, мигаръ азъ лоше намислихъ, кажете, мигаръ вий ще можете ли да се откажете и още да ни огорчавате, като ни расправяте за нѣкаква си развързка?! . . .

— Не . . . не, разбира се, не . . . като се усмихваше съ сълзи на очи, отговори Евгения Ивановна, и потеднѣжъ силно и бърже потегли къмъ себе си момата.— Благодаря ви, благодаря, гълъбице, благодаря ви за всичко, прошушна тя съ прѣкъснатъ гласъ.— Нека Господъ да ви възнагради за вашата добрина . . . и ако е истина, че благословията на умирающитѣ донася щастие . . . вий трѣбва, вий ще бѣдете щастливи.

— На видите ли, каква сте вий пакъ! развълнувано я прекъсна Власова, като се стараяше напраздно да приеме веселъ тонъ.

— Не . . . не . . . Защо да лъжемъ единъ другиго?! полегка си поклати тя главата.— И вий, и азъ, ний всички виждаме, че крайтъ е близъкъ . . . Какво, азъ съмъ готова . . . Ахъ, мила моя, нѣма страдания по-ужасни, отъ колкото да умира човѣкъ съ горестъ, съ озлобение въ сърдцето, да умира самичкътъ, отъ всички оставенъ . . . Сега азъ съмъ спасена отъ тая мъка! . . . Благодарение на васъ тримата, които ме прибрахте, които покажете милостъ къмъ мене, азъ съмъ пакъ щастлива, пакъ се успо-

коихъ . . . всичко забравихъ, простихъ, и сега умирамъ въ миръ . . .

Като се закашля силно, тя млъкна и се облегна на гърба на креслото съ уморенъ видъ. Олга, като се обърна, тихо, нечуто плачеше.

— Е, ето ме и мене! Умихъ се, преоблѣкохъ се и сѣкашъ, че другъ човѣкъ станахъ, сѣкашъ че не бѣхъ уморенъ! весело прозвуча отеднѣжъ гласа на Кологривова, и на прага на съсѣдната стая се появи едрата му снажна фигура въ червена блуза, отъ която се струваше още по-тъмно мургавото му лице, съ живи, черни очи, които тъй и свѣтѣха изъ-подъ рунтавата му, честта коса. — Какъ вий се чувствувате, Евгения Ивановна? продължаваше той, като се доближаваше до нея, между това когато Олга, като се отдалечи бърже къмъ прозореца, си истриваше очитѣ безъ да я види нѣкой.

— Както винаги . . . нищо . . . да динамъ само ми е тежко . . . едвамъ чуто отговори Зологарева, като си подигаше съ усилие главата.

— За васъ ще е добръ на чистъ въздухъ да поизлѣзете, вечерта е чудесна. топла, като си мѣняваше тона, изрече Александръ Дмитриевичъ, при което загрижено подигна вѣждитѣ си. — Да, насмалко щѣхъ да забравя, колкото се може по-непринужденно продължаваше той, — върна се момѣтъ, когото азъ пратихъ въ Краснитѣ Горки.

— Е-е, що има? бърже попита Евгения Ивановна, като се подигна малко съ видъ на очаквание и нетѣрпение.

— Казва, че далъ писмото въ рѣцѣтъ на самата госпожа, ама отговоръ, казали, нѣма да има, помолнили само, щото вий да имъ напишете, да ли получихте всичкитѣ нѣща напълно. Искатъ, гдѣто ще се каже, да иматъ отъ васъ нѣщо като расписка. Нѣма що и да се рече, хора акуратни. прибави отъ себе си Кологривовъ, и въ гласа му неволно зазвуча горчива ирония.

Още повече като поблѣднѣ, полегка се спушна момата върху възглавницата; сърдцето ѝ болѣзненно, болѣзненно се сви. Надъ това писмо до сестра си тя просидѣ снощи цѣла вечеръ, като излѣ въ него всичката нежностъ, всичкитѣ чувства на сърдцето си, при което трогателно се прощаваше съ нея навѣки. Тя силно се надѣваше да получи отговоръ, разбира се, би се измѣчила отъ очаквание, ако би да не мислѣше, че писмото още не е пратено. И ето-на сега се оказва, че то е получено и . . .

нито единъ редъ, нито баремъ една блага дума въ отговоръ; нищо, освѣтъ искание нѣкаква си расписка, предизвикано, очевидно, отъ желание да оскърбятъ хората, у които тя намѣри подслонъ. Като задави въздишката си, Золотарева затвори очитѣ си съ изражение на страдание.

— Азъ предчувствувахъ, азъ по-рано знаяхъ, че тъй ще бжде, безъ да се одържи. съ негодувание извика Ольга, при което даже цѣла кишна. — Не се огорчавайте, мила моя, нѣма защо! Правата да ви кажа, азъ дори искахъ да ви посвѣтвамъ да имъ не пишете, ама нѣ той ми побърка, и младата мома кимна къмъ страната на годеника си. — И какви сж тия коравосърдечни, лоши хора! Мигаръ може човѣкъ да счита такива за роднини! Ахъ, остави се, прави тамъ не прави своитѣ знакове, — нетърпѣливо се дръпна тя отъ Кологривова, — ама азъ все ще кажа: лошави хора сж тѣ, жестоки егоисти, студени, мизерни натури, които не струватъ за съчувствие, освѣтъ само за презрѣние!

— Не, не ги корѣте . . . кротко, но твърдо я прѣкъсна Евгения Ивановна. — Богъ да имъ е на помощъ . . . Преди дватри мѣсеца азъ завиждахъ, мжчително завиждахъ на сестра си съ мжжа ѝ, на тѣхното щастие, на тѣхната способностъ да устроятъ живота си . . . послѣ . . . послѣ ясно видѣхъ азъ, за какво въ сжщностъ тѣ живѣятъ, и неволно се яви въ мене едно презрѣние . . . най-подирѣ дори и озлобение . . . Но сега се мина! Не да имъ се завижда и не да се презиратъ, а да се съжаляватъ трѣбва такива хора . . . Клѣти, клѣти слѣпци! . . . И всичкитѣ си страдания, несполуки, всичкия си осамотенъ безрадостенъ животъ не бихъ го промѣнила азъ за тѣхното щастие, спокойствие . . . Не, не, никога! . . . По добръ смъртъ, отъ колкото такъвъ животъ! . . . Да, по-добръ смъртъ! . . . вече едвамъ чуто повтори тя.

На една минута настана дълбока тишина, чуваше се само прѣкъснатото, тѣжко джханне на болната.

Въ тая минута се раздадохъ задъ вратата ситни, бързи стѣпки; въ стаята бърже, както винаги, влѣзе, почти че влѣтъ старицата Кологривова.

— Чая е готовъ, хайдете по-скоро! Азъ и тъй ви забавихъ. Извинете ме, мили, зашегахъ се съвсѣмъ. А-че такава глупава като нашата Лукерия и не можъ намѣри! Остави я само сама—и всичко на прахъ и пепель ще стане, бърже заприказва тя.

— А за да не стане на прахъ и пепель, и за даимате по-

вече спокойствие, вземете друга. Колко пѣти вече ви съмъ казвалъ това, мамо, забѣлѣжи Александръ Димитриевичъ.

— Спокойствие! ей-че го измисли! докачено отговори старата. — Цо, азъ болна ли съмъ или вече одѣртяла такава?! Почакай ти още, синко, ще доде време, ще си отпочина и ще се належа въ гроба. Ами ти, мила, какъ си, не ти ли е по-добрѣ? се обърна тя слѣдъ това къмъ Золотарева, грижливо навеждайки надъ нея руменото си, росно, като на млада, лице. — Може би искашъ да те изнесемъ на балкончето, тамъ и чайче да се напиемъ, или пѣкъ, ако щешъ, тукъ да ти донесемъ една чаша.

— Не ми се щѣ нищо . . . тукъ ми е тѣй добрѣ . . . па и на сънъ нѣщо ме кара . . . съ усилие тя продума.

— Пѣкъ и поспи си, нека Христосъ да те варди! Цѣла нощъ не спа, горкана, измѣчи се съвсѣмъ. Чайче ще ти оставягъ, и азъ съ тебе по-послѣ ще ния заедно; сега трѣбва да се затека до село. Съ голѣмия синъ на Степановица пакъ се е случило нѣщо, коремътъ му, казватъ, се надулъ, по земята момчето се търкаляло, крѣщѣло, че додоха да ме викатъ. Навѣрно, съ нѣкакво зеленило се наяло. Какви глупави хора, бе! И говори имъ, и учи ги, каквото щѣмъ прави, нищо не помага. Сжщи свини, да ме прости Господъ, ядатъ каквото намѣрятъ! . . .

— Тогава и азъ съ васъ, време е вече за у дома, продума Олга, като сѣгваше работата си, въ това време когато пѣргавата старица исчезна задъ вратата.

— Е, да имашъ да зимашъ! улови я за рѣка Кологривовъ. — Я, я гледай ти какво измисли, двѣ думи добрѣ още не сме казали и сбогомъ! Не, госпожице моя, тѣй-то не бива. Ами ще похапнемъ малко, ще се напиемъ заедно чай, ще поприказваме, че тогава и добъръ ти пѣтъ. То се видѣло, макаръ и да съмъ уморенъ, рамената си не осѣщамъ, ама ще те испроводя до село. Нѣма що да се прави, сърдцето ми не е каменъ, я, пѣкъ и утрѣ отивамъ за града, кога пакъ ще се видимъ!

— Полегка, полегка, съ шепнение го прѣкъсна годеницата му, — Евгения Ивановна, ми се чини, заспа.

На прѣстие тѣ излѣзоха отъ стаята и, предпазливо като притвориха подирѣ си вратата, отидоха въ градината, гдѣто на масата силно шумнеше самоваръ и се димѣше паница съ стоплена чорба.

Золотарева, обаче, не спѣше, но такава слабостъ обхвана цѣлото ѝ тѣло, щото тя не бѣше въ състояние да мръдне, да ка

же думица, макаръ че въ сѣщо време тя твърдѣ добръ слушаше и съзнаваше всичко, което се вършеше наоколо ѝ. Ето пакъ доде до нея гласа на Александра Димигриевичъ.

— Ехъ ама благодать, говорѣше тѣй,—колко е тихо, а пъкъ какъвъ въздухъ. Не го дишашъ, ами го гълташъ! Отъ самото ми дѣтство още, помня, ме тегнѣше въ село; тогава, щомъ додѣше празникъ, току гледахъ да офейкамъ отъ нашата тѣсна квартира, колкото се може по-далече отъ вонѣщия дворъ, отъ прашнитѣ улици, задъ града, въ полето, въ гората! . . . И съ никаква сила, съ никакви наказания не можахъ да ме удържатъ; намѣря ли сгодна минута—и хай да ме нѣма. По-подирѣ, когато бѣхъ гимназистъ, студентъ, всеко лѣто отивахъ при нѣкой помѣщикъ да давамъ уроци. И ето, най-насѣтнѣ се изпълни завѣгнатата ми мечта! Свободна птица, самъ-си стопанинъ, безъ началство, безъ рутина, безъ пошлость на чиновническия яремъ, свой кѣтъ, а скоро и млада стопанка! Това ли още не е щастие! А пъкъ каква възможность има чловѣкъ да бѣде на всека стѣпка дѣйствително полезенъ и словомъ и дѣломъ. Чувствуваашъ поне, че не току тѣй напусто живѣешъ, че си нуженъ ти на мнозина и мнозина. Само едно това съзнание колко струва! . . .

— А пъкъ азъ, да ти кажа правичката, и да помисля даже безъ ужасъ не могъ за градекия животъ, весело пое Олга.—И тѣй е още чудно, какъ азъ можахъ да свърша курсѣтъ на духовното училище! Презъ десетъ-тъ учебни мѣсеци азъ съвсѣмъ изсѣхвахъ, като клѣчка ставахъ; само съ едни ваканции си поддържахъ живота. Та дори и да се поразходя въ града не усѣщамъ никакво удоволствие! Азъ съмъ тамъ най-нещастната, като че ли загубена, и се задушавамъ, и мъка, и студенина нѣкакъ ме обхваща. На всички лица имъ сѣ такива студени, непривѣтливи, всички гледатъ единъ на другото съ недовѣрие, накриво, сѣканъ, че ей-на ще имъ бръкнешъ въ джеба . . . Тѣй ли е работата тукъ! . . . Влѣзешъ ли въ която щѣпъ колиба, на всекъдѣ ти си скѣпъ гостъ, навредъ те посрѣщатъ любезно, радостно. Най-последното момче, и то тебе знае, а ти него, и близко ти е то тебе, и свое.

— Та нѣ макаръ мама! пакъ захвана Александръ Димитриевичъ, — какъвъ по-хубавъ нримѣръ! Че тя какъ, клѣтата, се кахърѣше, когато азъ оставихъ службата, мѣсто не можеше да си намѣри, гладна смъртъ ни предсказваше, измѣчи се сама, измѣчи мене, и да бѣше въ нейна власть, по никакъвъ начинъ тя нѣ-

маше да даде оставениѣтѣ ми отъ баща ми три хиледи рубли. А сега, по-щастлива жена отъ нея неможѣ и намѣри! Подирѣ влагата, тѣснотата на градскитѣ небогати квартири, да попаднешѣ на такъвѣ просторѣ! Навикнала цѣлѣ животѣ да трепери надѣ всѣка лъжица масло, надѣ всѣко яйце, а сега да се види стопанка на цѣло домакинство съ паткитѣ му, съ кокошкитѣ му, съ говедата му, да бѣде владѣтелка на цѣлѣ чифликѣ, покровителка и утѣшителка на безбройно число глупави дѣца и не по-малко неразумни жени, да помага, да цѣри, да гълчи, най-послѣ! Че какво повече отъ това трѣбва?! И азѣ съмѣ увѣренѣ, че моята старица нѣма да промѣни сега участѣта си нито съ една отъ царствующитѣ принцеси!

Всичко това той изговори съ малко насмѣшливѣ тонѣ, въ който, обаче, неволно се истрѣгваха сѣрдечни ноти на дълбоко чувство къмѣ майка си и на тихо доволство отъ сѣдбата си.

— Ами кѣдѣ, наистина, ти тѣй утрѣ отивашѣ? попита Ольга, като му наливаше една чаша чай.

— Въ града. Ама колко ме е ядѣ, легко се намръщи той. — Въ най-силното, въ най-бързото време, когато всѣка минута е скѣпа, земи че захвърли всичко! Наистина, майка ми е вреденѣ човѣкъ, на нея безѣ грижа може да се остави всичко, тя всичко ще пригледа, ще навиди, та и моитѣ момчета, грѣхота е да се оплача, не сѣ мързеливи; но все пакѣ единѣ чистѣ повече рѣдѣ ой, ой, ой, колко е скѣпѣ!

— Че защо тогава отивашѣ?

— А че, разбира се, не по свое желание. Викатѣ въ „мировия сѣзѣдѣ“ Анто́на Карягина. Помнишѣ, азѣ ти съмѣ разказвалѣ, той се сѣдѣше съ помѣщика Дементиевѣ ужѣ че добитѣка му истѣпкалѣ една нива рѣжѣ. Чисто вагабонтска уйдурма! Не догледало момчето, завлѣзли, кой знай какѣ, двѣ крави въ нивата на помѣщика; тѣхѣ тозчасѣ хванали, откарали и представили работата тѣй, че ужѣ тѣ едвамѣ ли не цѣлата нива испотѣпкали. Ама каква подлостѣ! Нашия пѣкъ мировий сѣдия, сама знаешѣ, съ Дементиевѣ е пѣрви побратимѣ и приятелѣ, цѣли дни и ноци безѣ почивка все заедно на комарѣ играятѣ. А че и помогна на своя приятелѣ, осѣди Карягиня на глоба, та и още каква! Отѣ цѣли двайсетѣ и петѣ рубли! Какѣ ти харесва тебе?! Че това . . . това е дяволѣ знай що! За бѣденѣ селенинѣ е пѣлна съсиния! . . . се горѣщѣше Александрѣ Димитриевичѣ, като удряше силно съ юмрука си по масата. Разбира ес,

че ний апелирахме въ „мировия съездъ“. И сега нѣ трѣбва да се отиде да се помогне на сиромаша, да му стана „аблакатъ“. И човѣкъ да не съмъ, ако не спечелимъ дѣлото! Ако не тука, по-нататѣкъ ще отидемъ, до сената най-сетнѣ ще се отнесемъ, ала нѣма да допусна, щото да се опропасти тѣй цѣла фамилия! Не, почакайте, господа, продължаваме той, като се закапваше енергично нѣкому-си въ въздуха,—нѣма все да обиждате и да притѣснявате хората! Почакайте, любезни мои, скоро ще доде видовъ день и у насъ, ще ви подрѣпнемъ на всички васъ юздитѣ! Почакайте малко само да добавятъ изборитѣ, че такъвъ сюрпризъ ще ви направимъ, щото да се смаете! Председателя вѣнъ, на половината членове тѣй също ще имъ дадемъ пѣтя! Чисто ще пометемъ нашата „управа“.

Лежешкомъ, безъ да се мръдне, обвханата отъ нѣкаква полудрѣмка, напълно се предаваше Евгения Ивановна на очарованието на лѣтния вечеръ; на душата ѝ бѣше тѣй тихо, тѣй спокойно, болнитѣ ѝ гърди равномерно, полегка се подигаха, отблескътъ на гаснѣющитѣ слънчеви зари покри съ нежна червенина изсѣхналото ѝ, миниатюрно, като у лѣте, лице, очитѣ ѝ замислено бѣха устроени такакъ далечъ, гдѣто гаснѣха, гдѣго се заличаваха една слѣдъ друга последнитѣ розови пвици. Никога още, сѣкашъ, не ѝ бѣше тѣй скъпъ и милъ вида на небето, на зеленината; съ необяснимо за самата нея наслаждение тя внимателно слѣдѣше какъ плуватъ и се топятъ облацитѣ, какъ равномерно се полюляватъ вѣйкитѣ на клена у прозореца,—всичко това тя виждаше като за пръвъ нѣтъ; жадно се ослущваше къмъ монотонната пѣсенъ на самоваря, къмъ звѣнтѣнието на чайнитѣ сѣдове, и къмъ крѣхкитѣ гласове на младата двоица, която продължаваше весело да дрънка, писйки чай. Но най-голѣма радостъ ѝ принасяше близостта на тия пълни съ животъ и здравие сѣщества, предъ които стоеше цѣлъ животъ на трудъ, може би, на лишения, на за това и на радости, на наслаждения на любящи, честни сѣщества, които знаятъ да изпълняватъ дългътъ си и да намиратъ за себе си въ това награда.

— Колко е тихо, колко е добръ! прозвуча заеднѣжъ слѣдъ една минутна пауза гласа на Олга.—Защо ли само не на всички е тѣй легко на душата, както на насъ съ тебе! Защо ли наоколо ни има толкова горести, страдания?!

— Защо ли?! . . . замислено повтори Кологривовъ.—Такъвъ е великий, макаръ и необяснимий за насъ законъ: гдѣто и

ма свѣтлина, тамъ има и сѣнка, гдѣто има радостъ, тамъ има и страдание, гдѣто има животъ, тамъ има и смъртъ! . . . Всичко това, очевидно, е необходимо за висшата хармония, за висшата пълнота и разнообразие на живота! Нашата пъкъ задача е, споредъ силитѣ и знанията ни, да се боримъ съ мрака и съ злото, въ каквато форма и да се проявяватъ тѣ, да нареждаме, колкото се може, по-добръ живота си и живота на ближнитѣ, да облекчаваме страданията имъ, теглилата, нуждата и послѣ това, безъ да се отчайваме, стойчески да претърпѣваме онова, което ний не сме въ състояние да избѣгваме или да предотвращаваме. Главно, ний трѣбва да помнимъ, че живота не е шега, не е забава, но строгъ, тежъкъ дългъ, и че ний сме създадени не за наслаждение, но преди всичко за изпълнение на задачата, възложена на всѣкиго отъ насъ, и че минутитѣ на радостта, на щастieto не сж нищо друго, освѣнъ кѣси паузи дадени намъ за отпочивка, щото, като съберемъ силитѣ си, ний пакъ да бждемъ готови на испытание и борба. А затова нека да работимъ, да се трудимъ, когато трѣбва да помагаме, да плачемъ съ ближния, но и спокойно, безъ угризения на съвѣстѣта да се предаваме на тѣзи мигновения на щастieto, което ни се усмива, заключи той, като теглѣше и горѣщо цѣлуваше годеницата си.

— Да, живота не е шега, а строгъ дългъ, съ тиха усмивка повтори въ себе си Евгения Ивановна, — а като свършилъ добръ урокъ си, да си отпочинешъ най-послѣ, да заспишъ на вѣки, съзнавайки, че честно, до колкото си зналъ, изпълнилъ дългѣтъ си и че по-силни, може би, по-способни ще застъпятъ мѣстото ти! . . . Въ въображението ѝ се исправи фигурата на Александра Димитриевича, пълна съ животъ и здравие, въ очитѣ на която свѣтѣше умъ и енергия; послѣ ѝ се представи спокойното, привѣтливо лице на Олга, толкова тиха, сърдечна, но, заедно съ това, пълна съ нравствена сила; спомни си тя още за нѣколцина младежи, впечатлителни, отзивчиви безъ излишна распаленостъ, въстѣрженностъ. Може сега да се умре спокойно, когато наоколо има толкова млади, честни сили. . . .

— Бждете щастливи, шепна тя, като слѣдѣше съ очитѣ си неяснитѣ очертания на влюбената двойка, която ту се изгубваше въ сѣнката на шубръкитѣ, ту пакъ се появяваше на муравката. — Вамъ ще ви е по-леко, отколкото намъ. . . вий сте по-пригответи къмъ живота, къмъ борбата, и вий не ще бждете принудени

тъй да се пресияте, да принасяте такива жертви! . . . Бъдете щастливи! . . .

Между това, незаблъзнено настъпваше мрака, като изглаждаше очертанията на предметитъ; гаснѣха послѣднитѣ отблески на слънчевитѣ зарп; като заспа, мълкна селото; обхванѣти съ дълбока тишина, безмълвно лежаха наоколо нивята, ливадитѣ; плахо заблещуваха една слѣдъ друга звѣздици, като проливаха нѣжна, слаба свѣтлина; громко звучеше въ топлия въздухъ задружната пѣсенъ на щурцитѣ; далече се разнасяше силната, здрава миризма на току-що косена трѣва, на медленно увѣхвающы цвѣта.

Тъмно стана въ стаята; тихо преваляваше лѣтната нощъ и посрѣдъ окръжаващата тишина ясно се слушаше огъ градината легкия шопотъ на два гласа.

Отеднѣжъ се разнесе слабо извикване или стонъ.

— Какво е това? оплашена се сѣгна Олга, като трепна и се ослуша.

— Боже! се зачу едвамъ чуто нѣйдѣ наблизо.

— По-скоро, по-скоро! Това е Евгения Ивановна! И момата оплашено фукна напредъ.

— Почакай, може би, намъ да ни се чу, като се ослушваше, удържа я за ръка Кологривовъ.

И напестина, пакъ всичко бѣше тихо наоколо, само отвѣдъ рѣката громко пропѣ пѣтелъ.

— Да, вѣроятно, намъ ни се пристори, тя спи, шепна Олга като се приближи до прозореца и предпазливо като погледа презъ него. Нѣжна свѣтлина на появившата се на хоризонта мѣсечина се промѣкваше презъ вѣйкитѣ на дървесата, прорѣзваше стаята съ една въздушна ивица, като закачаше блѣдното лице на Золотарева, която бѣше се облегнала на гърба на креслото съ изражение на дълбокъ миръ, на тихо, безмятежно спокойствие; очитѣ ѝ бѣха затворени, на устнитѣ ѝ играеше легка, кротка усмивка; очевидно, тя спѣше.

Но когато Александръ Димитриевичъ, слѣдъ като испроводи Олга, влѣзе заедно съ майка си въ стаята на Евгения Ивановна, предъ тѣхъ лежеше вече студень трупъ.

Прев. Г. А. Миндовъ.

ЕДНО ВЪСПОМИНАНИЕ ЗА БРЮССЕЛСКИЯ КОНГРЕССЪ.

Посрѣдствомъ любезността на единъ членъ отъ брюсселската вѣстникарска корпорация намъ — на една частъ отъ работническитѣ делегати — биде дадена възможность, преди завръщанието ни, да посѣтимъ известното въ цѣлъ свѣтъ заведение на „Кокериль и синъ“ въ Серенъ — белгийския Круппъ — и да го разгледаме въ всичкитѣ му подробности.

Ний тръгнахме отъ Брюссель съ желѣзницата на 6 ч. сутринята за Люттихъ, и отъ тамъ съ паровозенъ трамвай на 8 ч. стигнахме въ Серенъ.

Пътятъ води покрай каменноуглищни рудници, фабрики за желѣзо и други промишленни заведения; дългъ редъ отъ почернели комини се издигатъ на високо, непрестанно се чува траканието на цилиндритѣ, свирението на локомотивитѣ, глухтенieto на машинитѣ, съ една дума, цѣлъ заглушителенъ шумъ се бѣ повдигналъ.

Като стигнахме до края на мѣстото, ний видѣхме предъ насъ цѣлѣта на пжтуванието си — грамадното, занимающе десетъ хиляди работници, заведение за желѣзо и челикъ, принадлѣжащо на акционерното дружество „Кокериль и синъ“. Отгатикъ красиво построеното директорско здание, гдѣто се помѣстуватъ и бюрата, простира се грамадната сложность на зданията, между които споватъ фабрични локомотиви, и тоя изгледъ ви дава приблизително понятие за величината на предприятието.

Тукъ се работятъ топове, желѣзнопжтни релси, локомотиви, колела за желѣзници и т. н., всичко, разбира се, въ различни отдѣления; множество топилни пещи работятъ, грамадни парни чукове, които ковжтъ нажеженото до бѣло желѣзо, се дигатъ и слагатъ, исполински динамически машини пжшкатъ; голѣмо число машини за отдѣлнитѣ клонове на предприятието сж турени въ дѣйствиe, и посрѣдъ този почти неистѣрнимъ за насъ шумъ, работниците сж предадени на прилежешъ, неуморенъ трудъ.

Младо и старо, мъже и жени, до нейдѣ и дѣца, робуватъ тукъ за въ полза на капитализма; изсушенитѣ отъ топлина и тѣжъкъ трудъ снаги, рано застарѣлитѣ лица явно показватъ съ какви жертви отъ чедовѣческа сила се добиватъ голѣмитѣ печалби на акционеритѣ. Необходимия за всички тѣзи исполински машини и топлини пещи суровъ материалъ — въглищата — заведението взема отъ свои собствени каменно-въгленни рудници, отгдѣто въглищата се довозватъ съ дълги локомотивни влакове къмъ отдѣлнитѣ клонища на заведението.

Дирекцията бѣше извѣстна за нашето посѣщение и затова, влизанието ни въ заведението не посрѣщна никакви прѣчки. Ний бѣхме любезно приети и съ готовностъ ни се позволи преглежданието на всички отдѣления. Най първо ний отидохме въ рудническото отдѣление, отгдѣто трѣбваше да предприемемъ едно пътувание въ подземнитѣ работилници.

Преди всичко трѣбваше да мѣнимъ дрѣхитѣ си съ рудникарски облѣкла. Намъ не дадоха красивитѣ и приличнитѣ костюми, каквито се даватъ въ нѣкои солни рудници на любителитѣ пѣтници, но истински рудникарски облѣкла — риза, панталони, блуза, вратоврѣзка, чюрапи, обуца и кожена шапка. Като взехме рудникарската ламба ний възлѣзохме на една машинна носилка, и предоставени на попечението на Дѣва Мария — всѣки влакъ който слиза въ рудника получава такова благословение — понесохме се въ нѣдрата на земята.

Триста метра слѣзохме ний дълбоко, заобиколени отъ тъмна нощъ и достигнахме до мѣстото отгдѣто се начева ходението пѣшъ; около половинъ часъ имахме още да вървимъ пригърбени преди да стигнемъ до работното мѣсто. При това ний ясно разбрахме до колко е необходимо, щото времето за влизание и излизание да се присмѣта въ дневното работно време.

Въздухътъ ставаше все по-горѣщъ, шахтата (проконѣтъ) по-ниска и по-тѣсна; напоследѣтъкъ ний не можахме вече и пригърбени да вървимъ, а трѣбваше ту сѣдѣшкомъ, ту лѣжешкомъ, съ ржцѣ и крака да се влѣчемъ по шахтата.

Въ рудникътъ ний заварихме въглекопачитѣ ревностно завзети съ работа. Почти съвсѣмъ голи, само въ едни панталони облѣчени, копатъ тѣ земята и часъ подиръ часъ оттрѣгватъ отъ коравия камъкъ „черното злато“. Облѣни въ черъ потъ замахватъ тѣ тѣрнокопѣтъ и при всѣки ударъ се посипватъ съ въгленъ прахъ, който пълни дробовѣтъ имъ съ от-

рова и преди време грохвatz отъ изнемощение. И, наистина, при тая гледка чловѣкъ разбира, до колко сж скромни исканията на рудничнитѣ работници, които тѣ предявяватъ на своитѣ грабителѣ, и колко тѣзи искания биха могли лесно да се удовлетворятъ, ако притежателитѣ на рудницитѣ не бѣха забравили чловѣщината си подъ голѣмитѣ печалби.

Ако управляющитѣ и притежателитѣ на рудницитѣ, както и министритѣ, които съ такъвъ голѣмъ интересъ заобикалятъ промишленнитѣ центрове, понадгледваха по нѣкога единъ часъ само работата въ нѣкоѣ каменно-въгленъ рудникъ и не се задоволяваха само съ приеманieto депутации отъ въглекопачи празнично облѣчени, тогава тѣзи господа биха разумѣли нуждата отъ реформи въ рудникарското дѣло; тѣзи реформи не трѣбва да бждатъ само въ отношение на работното време, но тѣй сжщо и въ вземанieto мѣрки по здравословието и запазване-to отъ нещастни приключения, каквито мѣрки днесъ липсватъ или пѣкъ гдѣто ги има оставени сж съвсѣмъ на страха, отъ страхъ да не олекне нѣкакъ кесията на капиталиститѣ.

Слизашецъ, все надолу покрай работницитѣ, ний стигнахме въ една шахта, гдѣто събранитѣ въглища ги пренасяха на малки кола до исхода, а отъ тамъ ги издигаха съ машини на отворено; тѣзи кола се тѣглятъ въ рудника „Мария“ — такова име носи тоя рудникъ — отъ коне и ний бързо си вспомнихме прекраснитѣ страници въ романътъ на Зола „Жерминаль“ гдѣто така живо сж описани подобни два рудника.

Отъ тукъ ний пакъ минахме покрай многобройни работници — отъ които само бѣлото на очитѣ се забѣлѣзваше — все по-надълбоко ни водеше поясняющия инжинеръ, до като подиръ два часа скитание, се озовахме около 500 метра дълбоко подъ земята; тукъ се качихме на носилката и подиръ нѣколко време излѣзохме на бѣлъ свѣтъ.

Горѣ ний заварихме приготвена топла баня, която очисти слѣдитѣ на нашето подземно пжтешествие и като се простихме съ нашия водачъ, отидохме да прегледаме, подъ ръководството на другъ инжинеръ, останалитѣ отдѣления на заведението.

Преди всичко влѣзохме въ отдѣлението гдѣто се правятъ топоветѣ; пали е ужасно, че работницитѣ сами приготвятъ смъртоноснитѣ орждия, на които тѣ, въ време на война, ставатъ жертва? Послѣ въ залата гдѣто се правятъ локомотиви; залата за машини; залата за правение стоманени орждия,

исполинскитѣ валяци, подѣ които разжеженото желѣзо се смазва като хартия; парнитѣ чюкове, които оформуватѣ и калятѣ метала; произвежданieto на електричеството; желѣзнитѣ и тенекиени ножици, които, движени отъ пара, съ изумителна лекостъ раздѣлятѣ на части материала; послѣ въ залата, гдѣто се приготвятѣ оси и колела за желѣзници и най послѣ въ отдѣлението на топилнитѣ пещи гдѣто огненната масса се тони и оформува.

Дивно прекрасенъ и въ сѣщото време ужасающъ е този изгледъ; огненитѣ искри ни паломнюваха златния дѣждъ, който истискванъ отъ потѣтъ и жизненната сила на работницитѣ се разлива върху владѣющата и имотна класа, когато пѣкъ пригърбенитѣ отъ тѣжъкъ трудъ фигури на промишленнитѣ роби ясно показваха пегодността на днешната система на производството.

Презъ многобройни голѣми работнически зали минахмемий покрай самитѣ работници, които ни изгледваха до нейдѣ очудено, до нейдѣ недовѣрчиво, като си мислѣха, по всѣка вѣроятностъ, че и ний принадлежиме къмъ ония които съ потѣтъ на работника устрояватъ своя охотенъ животъ.

Съ каква радостъ бихме подали ръка на оня старецъ, изразителнитѣ черти на когото тѣй ясно искахватъ това съмнѣние, колко охотно бихме му ний казали, че ний както и той се бориме за работното население, че той вижда у насъ не врагове, а другари-братия!

Слѣдъ като хвърлихмемь бързъ погледъ въ конторигѣ, прегледванието се свърши и ний се завърнахмемь въ Лютикъ, щото отъ тамъ да се раздѣлимъ по всички страни на свѣта.

Последното прощавание взаимно ни увѣри, че всички сме съгласни въ мисълта, че прегледванието на това заведение, неговитѣ рудници и работници, ще бѣде за насъ новъ потикъ, да организираме работницитѣ отъ всички страни за классовата борба, за да настане напосокъ деньтъ, въ който побѣдоносното знаме на социализмътъ ще се развѣва надъ земята.

РАБОТНИЧЕСКА ХОЛАНДИЯ.

(Преводъ)

I

. . . — „На Холандия, както и на Китай, редко обръщатъ внимание. Ние живѣемъ изолирани въ своитѣ блата и торфяни минии; никой не си спира вниманието съ любопитство върху работитѣ на вътрѣшния и политически животъ; то едвамъ mine, по край нашата граница, и вече не прониква въ насъ, а отлѣтява другаде — въ други страни. Ала Холандия никакъ не спи въ своитѣ житници! Отъ социалистическата пропаганда презъ послѣднитѣ десетъ години тя е силно расклатена. Многолюднитѣ движения въ околнитѣ страни вече силно я размърдватъ и тя смѣло имъ отговаря. Тукашниятъ пролетариатъ, както и францускиятъ, чака съ нетърпение реда си, и при всѣкоя сгоденъ случай заявява солидарността си съ социалистическо-работници отъ другитѣ народи на свѣта. Азъ не искамъ, да преувеличавамъ и смѣло казвамъ, че работническото движение у насъ се изразява съ такава сила, щото не може да се не обърне на него внимание. Азъ съмъ съгласенъ, че нашата работа върви напредъ правилно и мирно, безъ шумъ и блѣсъкъ; но все пакъ на нея трѣба да се погледне по-отблизо!“ . . .

Тѣй ни говореше презъ денѣ-си въ работния си кабинетъ, на Malakastrat, Домелá Нъйвенхисъ (Domela Nieuwenhuis), представителтъ отъ Choterland въ генералнитѣ щати и главатарьтъ на социалистическото движение въ Холандия. Слаба усмивка се забѣлѣзваше по неговитѣ устни, и гласътъ му, обикновено меланхолично, звучеше нѣкакъ-си насмѣшливо-весело. А пъкъ азъ като гледахъ на този политически агитаторъ, на бѣднитѣ фризски рибари, припомнявахъ си тѣхното въодушевление къмъ него и провѣрявахъ, колко е правъ той въ това, което ми съобщаваше.

Наистина, доста е голѣмо и все повече и повече се уго-

лѣмява числото на почитателитѣ на Холандия, — страната на музеитѣ и пергаментитѣ, която би могла да се нарѣче мъртва Холандия—Холандия на миналото; но кой познава съвременната, народната Холандия и нейния животъ — страстната и възбудена Холандия? Ала и отъ ония, които сж видѣли отблизо този животъ, по-голѣмата частъ знае само, че въ Холандия има много воденици, и то за туй, защото крилата имъ непрекъснато се въртятъ. А вънъ отъ официалната Холандия, кой и кога се е интересувалъ отъ фабричната и работническа Холандия,—отъ движението на народнитѣ маси?—Вънъ отъ малкото хора, които специално се занимаватъ съ работническия въпросъ, разумѣва се, никой! Наистинна, срѣдствата сж биле малко за да се знае, какво се върши въ недрага на това парче земя, едва що не изгубено въ океана; тукъ още нѣма всеобщо гласоподаване, а слѣдователно нѣма и политическия барометъръ, споредъ който би могло да се сжди за разнитѣ направления на общественото мнѣние.

Най поразителното въ Холандия е туй, че работническата партия въ нея, разгледана въ основнитѣ ѝ елементи, никакъ не прилича на работническитѣ партии въ другитѣ страни. Наистинна, споредъ страната и хората; но сжщо е вѣрно и туй, че каквито сж начинитѣ на производството, такива сж и типовеѣ на производителитѣ. Ако сравнявате физически и нравствено човѣка, който работи самичкъ по полетата, или работника-собственникъ, който изпълнява поржкитѣ съ своитѣ собствени инструменти у дома-си, съ работницитѣ на нашитѣ голѣми промишленни общества, вий веднага ще разберете разликата между пролетарията въ Холандия и пролетарията въ Франция, Германия и Белгия. Въ Холандия народния трудъ още не е претърпялъ влиянието на машинното производство; той е запазиль, тъй да се каже, примитивната си ржчна форма, която, както всѣкому е извѣстно, най-малко спомага за въсприемването и развитието на новитѣ идеи. А въпросътъ за срѣдата винаги се е смѣталъ за най основенъ въпросъ въ социалистическата пропаганда и отколѣ е забѣлѣзано, че агитаторитѣ винаги сж се придържали о тактиката, да я сгрупирватъ въ промишленнитѣ центрове, — тамъ, гдѣто работническитѣ групи вече сжществуватъ и дѣйствуватъ задружно, което може, да се види, напр. въ манифестацията на 1-ий Май.

Споредъ мнѣнието на социалистическитѣ водители, икономическитѣ феномени, на които се основава теорията имъ, иматъ въ такивато центрове своето неизмѣняемо значение; тъй да се каже, достоинството на абсолютното доказателство и самото учение до нѣкъдѣ се материализира; тогазъ, гдѣто машинното производство още не е измѣпило условията на труда, — разпространението на идеитѣ се смѣта винаги за почти невъзможно. Тѣй напримѣръ, въ Франция социалиститѣ раздѣляха едно време градоветѣ и областитѣ на республиката на двѣ категории: къмъ първата тѣ отнасяха всичкитѣ градове и области, въ които още се е запазила частната форма на дребното ръчно производство и преобладавалъ елементътъ на дребния буржуа и селянинъ; а къмъ втората категория, тѣ причисляваха всичкитѣ градове и области, гдѣто вече се е въвела, или хванала да се въвежда колективната форма на машинното производство и гдѣто е преобладавалъ земледѣлческый и фабриченъ пролетариятъ. Ето защо въ единъ отъ тѣхнитѣ конгресси се е говорило категорически: въ общества и градоветѣ, гдѣто още нѣма работнически и земледѣлчески пролетариятъ, или гдѣто е захваналъ сега да се появява, ний не намираме подходящи елементи; а ако такива ги има, то сме принудени да ги занекаримъ и да ги оставимъ до едно време на рѣцѣтъ на автономиститѣ и радикалитѣ. Тѣзи послѣднитѣ по-добрѣ отъ насъ посочватъ па нуждитѣ и инстинктитѣ на такивато области; наопаки, градоветѣ и областитѣ, въ които се е образувалъ вече промишленъ и земледѣлчески пролетариятъ, принадлежатъ на насъ; въ тѣхъ, подготвени вече отъ капиталистическото производство, ни се пада да се боримъ и да напредваме“ . . .

Холандскитѣ социалисти, разбира се, не би могли буквально да се водятъ отъ такива съображения, или иначе — тѣмъ предлѣжеше да се откажатъ отъ своето сѣществувание; но тѣ побѣдиха влиянието на срѣдата и затрудненията, които срѣщаха въ характера на народа, непомръдвалъ едва ли не отъ времето на Волтера, и който народъ не е бивалъ съгласенъ „на никакви нововвеждания и на никакви промѣнения“. Само човѣкъ, който самичкъ е проникналъ въ тихитѣ долини на Холандия, слѣдъ дълго живѣние въ многолюднитѣ и мрачни центрове на Францији, Белгиа и Германия, може ясно да разбере, до колко е било мъчно на социалиститѣ да направятъ тукъ

нѣщо, и каква енергия и твърдост е трѣбало да положатъ първитѣ дѣйци за да направятъ много нѣщо.

По всичкото пространство на равнитѣ полета, нѣма да срѣщнешъ нито единъ фабриченъ куминъ, никждѣ нѣма да чуешъ шума на машинитѣ, никждѣ нѣма да видишъ нито пламтящитѣ огнища на ковачницитѣ, нито разноцвѣтнитѣ огньове на пещитѣ, въ които лѣятъ желѣзото и челика; нито еднажжъ нѣма да чуешъ траканието на становетѣ за предение и такание, нито еднажжъ нѣма да подѣхашъ тѣжкий въздухъ на фабрики-тѣ. Наоколо, до колкото ти виждатъ очитѣ, се растилатъ богати ливади, покрити съ хубава зеленина, на които пасатъ съ стотини тлѣсти крави и свѣтло-зеленитѣ дървета полускриватъ живописнитѣ чифлици съ дървени и гидрени мостове, презъ трапища и води, които приличатъ до пѣкждѣ на оперни декорации. Градинитѣ сж разработени искусно. А въ пристанищата на градоветѣ, около които се разреждава въздухътъ отъ въртението крилата на вѣтрнитѣ воденици, се издигатъ цѣли гори отъ мачтитѣ и вѣжата на търговскитѣ кораби; тъмнитѣ имъ платна всѣкиминуто изхождатъ провинциитѣ по всичкитѣ посоки.

Ето, въ тая страна, гдѣто на гледъ се показва да нѣма сиромашия; гдѣто всичко е чисто, прибрано и поражава съ прѣснота; гдѣто повърхностний наблюдател не вижда нищо друго, освѣнъ „три роби въ окови: въздухъ, земя и вода“, — „въ този край (ако вѣрваме на пжтешественицитѣ) на простия животъ и на мирното щасие“, работническата социалистическа партия полека-лека е подкопала старитѣ основи на обществото и сега, разбира се, пропорционално на голѣмината на тая страна, е сжщо тѣй силна, както и социалиститѣ въ Германия! Голѣмото число отъ земледѣлцитѣ, работницитѣ въ торфенитѣ блатъ, хамалитѣ при скелитѣ, каякчиитѣ, нещастнитѣ крайбрежни рибари — ето елементитѣ, отъ които се е съставила работническата социалистическа партия. Трѣба, да се забѣлѣжи, че тия елементи — които много мжчно се поддаватъ на влияние, — сж такива, които въ всѣка друга страна биха отчаяли и най-твърдитѣ организатори. Ама това именно и придава на холандския социализмъ онзи своеобразенъ характеръ, за който ние вече спомѣнахме.

Географическото положение на тая страна сжщо ни позволява да направимъ едно интересно наблюдение. Въ нея, както и на всѣкждѣ, сѣверната часть се различава отъ южнитѣ, които

сж по-въсприимчиви и по-църгави. Но въ южна Холандия исповѣданието е католическо, а въ сѣверна — протестантско, и югътъ се показва по-консервативенъ. Хугенотскій сѣверъ наопаки, безъ да се бави, се повлѣче по работническото движение. Тѣй щото тука, въ земята на Фризитѣ, манифестациитѣ прииматъ винаги голѣми размѣри, и социалистическата партия е подчинила току-рѣчи всичкитѣ градове.

Изобщо казано, народноститѣ и отъ сѣверна и отъ южна Холандия, сж надарени съ много по-голѣма впечатлителностъ, отъ колкото си мислятъ за това другадѣ; тѣ тържествуватъ и се радватъ при най-малкото вълнение; напр. на 1 Май, въ Хага имаше 6,000 души манифестанти; въ Ливорденъ, столицата на фризитѣ—12,000. Въ Jeevoulen, съвсѣмъ малъкъ градецъ, се събрали близо до 2,000 души. Тѣ се стичаха на голѣми групи отъ всичкитѣ околии, едни пеша, а други на коне. Мжже, жени и дѣца, съ една дума, хора и отъ двата пола и отъ всѣка възраст идѣха въ градеца, като се държаха за рѣцѣ по четирма съ расперени напредъ знамена и вървѣха съ високо издигнати чела, като побѣдители. За примѣръ ще споменемъ още за влиянието на лондонскитѣ стачки върху работническото население въ Ротердамъ и Амстердамъ. Ако бѣ се проточилъ още малко кризисътъ въ доковетѣ на Темза, то въ тѣзи градове щѣше да се появи всеобща стачка. Това е още по-характеристично и за това, защото до сега работниците но скелитѣ проявяваха съвсѣмъ малко желание къмъ солидарностъ.

Приетата программа отъ социалиститѣ-революционери въ Холандия въ главнитѣ центрове е еднаква съ программата на социалиститѣ въ другитѣ страни. Тая еднаквостъ на исканията, която прави движението международно и му дава единство въ направлението и цѣльта, съставлява пай-забѣлжителната страна на съвременната работническа партия. Въ идеята тѣ сж съгласни всички; само отдѣлнитѣ си думи, формули и терминологията се измѣняватъ споредъ страната; но при това, типичнитѣ и основнитѣ изражения се повтарятъ безъ измѣнение на всичкитѣ езици. Работническата демократия въ Холандия, подобно на всичкитѣ други социалистически партии въ Европа, преслѣдва една цѣль: колективно владѣние на земята, на оръдията на труда и на всичкитѣ срѣдства на производството, т.е. двойната, политическа и икономическа експроприация. Но ка-

то се сходя съ другитѣ страни въ программата си, тя се отличава съ своята вътрѣшна организация — въ нѣкои точки, които, интересно е, да се отбѣлѣжатъ.

Както въ Франция, Белгия, а най-вече въ Германия, и въ Холандия, въ основата на работата, лѣжи сгруппиранieto въ корпорация, която съставлява зародишъ. Намъ се иска да очертаемъ въ нѣколко думи оная организация на занаятитѣ, на която социалистическата партия отдава толкова важна роль въ развитието и преобразуванieto на сиромашьта, и която въ всѣкой случай съставлява едно отъ най-мощнитѣ оръдия за борбата. Споредъ мнѣнието на работническото съсловие, организацията на занаятитѣ трѣба да бѣде и национална и международна; съвременнитѣ синдикати сж само нейни зародиши. Най-сетнѣ тя трѣба да има за цѣль не само една солидарность между работницитѣ и съгласие на личноститѣ които работятъ единъ и сжщъ занаятъ. Хоризонта се раскрива много по-обширно предъ нея.

Въ Холандия социалиститѣ мислятъ, че занаятчийскитѣ организации, като стигнатъ до извѣстна стѣпень на развитие, ще иматъ всичкитѣ данни за статистиката на работническото съсловие и количеството на работницитѣ отъ всѣкой занаятъ. Тѣхното распредѣление въ различнитѣ занаятчийници на страната; отношението на надницата къмъ цѣнитѣ на продуктитѣ за прехранване и къмъ другитѣ отъ първа нужда предмѣти; изобилието и недостатѣкътъ въ труда и т. н. Тѣ ще надзиратъ за премѣстванieto на работницитѣ; ще имъ посочватъ мѣстата, гдѣто стане нужда отъ труда; ще имъ прѣчатъ да попадатъ въ мѣстата на стачкитѣ и тамъ, гдѣто надницата е малка поради излишѣка отъ работнитѣ ржцѣ и т. н. Тѣ ще направятъ помѣщения за давания подъ наемъ; ще издаватъ отъ себе-си билети на работницитѣ за пътувание, съ които пътующитѣ работници, подобно на онова, както е било въ старитѣ времена, ще намиратъ на всѣкъждѣ по пътя си другари, готови да ги приематъ, да имъ намѣрятъ работа да имъ помогнатъ нравствено и материално. Освѣнъ това, занаятчийскитѣ организации ще се залавятъ съ съставяние на статистика на производството, за да извлѣкатъ отъ нея всевъзможни печалби за работническия класъ, като даватъ мѣсто на стачкитѣ въ време на усилената работа и като се мъчатъ да забавятъ производството, щомъ се събере много стока.

Но тия учреждения въ очитѣ на холандскитѣ социалисти сж само преходна форма.

Ще доде време, мислятъ тѣ, когато работникътъ не ще бжде ограниченъ само съ една специалностъ отъ развитието на машинното производство и професионалното образование, а ще минава отъ единъ занаятъ въ други; — тогава занаятчийскитѣ организации ще изгубятъ значението си, но статистическитѣ комисии и създаденитѣ отъ тѣхъ администрации и учреждения ще останатъ, ще се измѣняватъ; и тѣмъ ще бжде порячено, да уравнивсяватъ производството, да распредѣлятъ продуктитѣ, споредъ общественитѣ пужди. По тоя начинъ, занаятчийскитѣ организации ще изработятъ административнитѣ организации на бжджия работнически свѣтъ.

Такава е идеята. Ние я изложихме съ най-строга точностъ въ сжщия видъ, както социалиститѣ я искаха на единъ конгресъ. На практика тя още нѣма такова голѣмо приложение.

Въ днешно време, работническитѣ асоциации въ Холандия, растжтъ въ уголѣмяюща прогресия. Напр. синдикатътъ на желѣзнопжтнитѣ чиновници наброява вече до 2,000 души, ако и да сжществува отъ преди нѣколко мѣсеци. Ала самата партия се състои не само отъ такива асоциации, — въ нея влизатъ и вѣншни лица — а това е пакъ чисто холандска черта; всѣкой, който е съгласенъ съ програмата имъ, се допуца въ партията, тѣй щото лигата на социалната-демократическа партия има и секуни и временни членове; секуята се състои отъ синдикати, отъ женски и различни други асоциации и се управлява отъ мѣстенъ комитетъ или свѣтъ; всѣка мѣстна група има касса, въ която постѣпватъ членскитѣ вносове, които се измѣняватъ споредъ срѣдата.

Въ централната касса се внася установеций еженедѣленъ вносъ по 2 стотинки отъ всѣкой членъ. Както въ Франция и Белгия, така и въ Холандия работитѣ на партията се разглеждатъ единъ пжтъ въ годината въ националниа конгресъ. А пжкъ ржководящий централенъ комитетъ засѣдава презъ цѣлата година въ Хага. По организацията на тоя комитетъ, социалистическата партия въ Холандия се тѣй сжщо отличава до нѣкждѣ отъ такива учреждения въ другитѣ страни. Централнитѣ комитети въ другитѣ страни иматъ въ ржцѣтъ си най-висшата власть; тѣ издаватъ приказания и свободно водятъ работитѣ. Въ Холандия мѣстнитѣ групи сж автономни; за защитата на своитѣ дѣ-

ла и интереси тѣ дѣйствуватъ самостоятелно и на своя отговорностъ; централний комитетъ не може, да вземе никакво окончателно рѣшение въ нищо, до като не го предложи на разглеждане отъ мѣстнитѣ групи чрезъ заявление. Това прилича на федеративенъ съюзъ.

Такава свободна организация е напълно съгласна съ темперамента на Холандския народъ; разумѣва се, това излиза отъ народнитѣ традиции. Въ всѣки случай, за любителя на историческитѣ явления тя много ясно напомня старата конституция на долно-рейнскитѣ области, гдѣто генералнитѣ щати сж можели, да рѣшаватъ важнитѣ дѣла безъ съгласието на частнитѣ щати; всѣка областъ, която отново се е присъединила къмъ господарството, напълно е запазвала своята властъ и придобивала частъ отъ властѣта на конфедерацията.

Социалистическата партия въ Холандия има до сега само единъ представителъ въ генералнитѣ щати: това е гореспоменатий отъ насъ—Домелъ: но ако да имаше тука всеобщо гласоподаване, числото на социалистическитѣ представители щѣше да бжде 10 пкти повече и щѣше да опредѣли съ по-голямъ точностъ силата на работническата холандска демокрация.

II.

Дидерд, който се отличава съ истинско описание на странитѣ, презъ които е миналъ, е казалъ за Хага: „това е най-красивото село въ свѣта!“ Но неговото опредѣление—разумѣва се, което е имало значение на времето си,—не ни дава да разберемъ сегашното състояние на стария градъ, неговитѣ улици, улички и площади. Хага, ако щете, все още прилича на село, и въ него има сравнително малко шпиони и интриги, които смущаваха философа. Въ Хага се срѣщатъ и сега още мѣста съ селски изгледъ, отдѣлени и независими, както знаменитий Яванскій архипелагъ, гдѣто живѣе богатата колониална буржуазия; островчетата сж пълни съ роскошната зеленина на тополитѣ, на зеленигѣ плетища и ливади; къщата сж хубаво боядисани и каналитѣ сж живописни; но освѣнъ тая селско-весела картина, която се срѣща въ всичкитѣ градове на Холандия, Хага, съ сто хилядното си население и съ искусната симетрия на улицитѣ, по фламанския вкусъ, прилича на истинска столица. Това е печална, мрачна и лишена отъ работа

столица; безлюднитѣ ѣ глухи улици напомнятъ предметята на старитѣ парламентски градове, само че въ по-голѣмъ размѣръ и първобитно великолѣпие, като притуримъ още и чувството на преиситеностъ отъ богатство, за което тука тѣй открито свидѣтелствуватъ спуснатитѣ капаци по къщата, които блѣщатъ отъ раскошъ.

А гдѣ живѣе сиромашта?—се пита чловѣкъ.

По всичката дължина на улицитѣ сж издигнати редъ хотели, боядисани съ свѣтли бои, очистени и измазани добрѣ, всѣкидневно измивани отъ вѣнъ; богато окиченитѣ прозорци съ свѣтло-бѣли пердета, съ редки цвѣтя и растения блѣщатъ на слънцето; тѣй шото всѣкой отъ прозорцитѣ прилича на единъ малъкъ храмъ. Но тая необикновена външна чистота е маскирала въ времето на Дидеро вътрѣшната мизерия на жителитѣ. И въ нашитѣ дни външната селска хубостъ на Хага, сжщо тѣй хвърля лѣжлива завѣса на обществената сиромашия, която отъ срамъ искатъ да запазятъ въ закрито състояние. Отъ задната страна на всичкитѣ раскошни хотели, отъ величественния видъ, —до тамъ великолепни, щото можешъ да си помислишъ, че въ всѣкой отъ тѣхъ живѣятъ председателитѣ на сѣдилищата и други чиновници, — въ задната страна на всичката тая необикновена хубостъ и чистота се намира другъ градъ безъ свѣтлина и въздухъ, въ който не проникватъ очитѣ на чужденеца. Тука стърчатъ безкрайно бѣднитѣ и голѣми работнически квартали, направени отъ керпичи съ тѣсни дворове, потънали въ страшна калъ; тѣхний видъ ни напомня най-много калнитѣ помѣщения на русекитѣ работници въ рудницитѣ и изобщо кварталитѣ на работницитѣ въ голѣмитѣ промишленни градове; тукъ сж прострени да съхнатъ испокжсанитѣ мокри дрѣхы на обтѣгнати вѣжя и по гнилитѣ дъски; тукъ се срѣщатъ по улицитѣ въ голѣмо количество полуголи дѣца; тукъ въ срѣдата на двора има вонеща яма, въ която всѣка сутрина се исхвърля всѣкакъвъ боклукъ и т. н. Ето тука се крие сиромашията въ Хага и отъ тука тя се стрѣми испокжсана на улицитѣ, когато се развие надъ града червеното знаме, което ги подканя къмъ народна манифестация.

Но самата социалистическа партия въ Холандия не е материално бѣдна. Първо, тя има свое кооперативно общество, своя печатница, въ която излиза всѣка сутрина едно лѣтящо и войнствуващо листче съ заглавие *Recht voor Allen* (Право за

всички) и най-послѣ тя придоби своето официално помѣщение (здание) Walhalla, което имъ служи и като мѣсто за събиране въ празниците и за конференции, и за периодическитѣ бурни центрове на голѣмитѣ работнически събрания. Всичко туй, богато устроено, функционира въ превъсходенъ редъ и придава на партията значението на съвсѣмъ организирана сила.

Това кооперативно общество е основано въ 1882 год. благодарение на Домелà Nieuwenhuis, който е далъ освѣтъ туй на разположение на партията 32,000 лева за купуването на Walhalla, а сжщо е внесълъ много голѣма сума въ кассата за пропагандиране и въ централната каса за поддържане на стачки.

Създаването на кооперативното общество бѣше подражание на онова, което ставаше въ социалистическото движение на съсѣдната Белгия. Гантския „Vooruit“ — (Напредъ), за който разказватъ едвамъ не баснословни работи, и който, наистина, е ималъ забѣлжителни парични резултати, замаялъ е до негдѣ умоветѣ имъ. Но това временно увеличание отъ примѣра на другитѣ скоро се ограничи въ твърдѣ малки размѣри. Въ характера на холандскитѣ социалисти се забѣлѣзва твърдѣ малко желание къмъ кооперация; може даже да се каже, че тѣ иматъ къмъ нея до негдѣ си отвръщение. Разбира се, като се изразяваме така, ние вземаме въ внимание най-голѣмия по число и напредничавъ елементъ.

Изъ между социалиститѣ въ Франция и Германия по отношение на кооперацията се забѣлѣзва сжщо такава, но много по-опредѣлено чувство. Социалиститѣ въ тия страни не само не виждатъ въ кооперативнитѣ общества орадието за спасение, но гледатъ на тѣхъ, като на развращающи за онуй състояние на духа, които тѣ пораждатъ въ работническата срѣда. Такива общества създаватъ дребни собственици и, слѣдователно, окръпняватъ (само въ нова форма) духътъ на собственостъ и буржуазия, а тѣхъ, тѣ се мъчатъ да искоренятъ по каквѣто и да било начинъ. И заради туй, като срѣдство за борбата въ переходнитѣ времена, кооперацията имъ се показва за твърдѣ опасна и тѣ я отричатъ, защото тя само отстранява пролетарията отъ истинската му цѣль, която се заключава въ неуморимата борба съ капиталистическия строй на обществото. За да си обяснимъ окончателно туй нѣщо, пий трѣба да притуримъ, че и въ Белгия, която въ продължение на много години е указвала току-рѣчи едничка привързанность къмъ кооперативния прип-

ципъ, много почватъ съ безпокойство да се питатъ за полезността на работата, за която тѣ тѣй старателно се трудяха.

Всичко онова, което сме казали за господствующитѣ възгледи върху кооперацията, се отнася и къмъ днешна Холандия и може да ви даде да разберете въ какъвъ размѣръ и съ какви ограничения се практикува въ нея днесъ кооперативната система.

Обаче, постоянно като се е разширявала въ продължение на осемъ години отъ основаниято си, социалистическата кооперация въ Хага е достигнала най-сетнѣ доста голѣми размѣри. Въ предницитѣ на четири къщи въ улицата Ronninginne е помѣстена хлѣбарницата, която е основата на всичкото предприятие. Пещитѣ сж направени по образца на нѣмскитѣ, тѣй нарѣченитѣ пещи съ горѣща вода, съединени по между-си съ много голѣми кубове направени отъ керпичи и съ отвѣрстия голѣми колкото единъ човѣшки ръстъ, които се затулятъ съ металически капаци и се вдигатъ на горѣ съ помощта на синджирѣ. Коритата за мѣсене на тѣстото, направени сжщо тѣй отъ металъ, се намиратъ въ дѣното на помѣщението, близо до парния двигателъ; единъ валякъ съ извити гребла минава презъ всичката дължина на коритата и като се върти, мѣси механически тѣстото. За да се изсипва въ тѣхъ брашното не е нужно да се бута съ прѣсти, — то самó, съ помощта на особенъ механизъмъ се изсипва въ коритата въ нужното количество. По такъвъ начинъ е отстранена всѣкаква загуба на времето и всичкото тука е пресмѣтнато така, щото да се харчатъ най-малко човѣшки сили. Тукъ не се чуватъ болезненнитѣ охкания, които се чуватъ нощъ изъ мазитѣ на парижскитѣ хлѣбарници; тукъ работника е въ сжщото време и простъ надзирателъ: челиченитѣ мускули на машинитѣ сами извършватъ работата.

Горнитѣ катове, които служатъ за складъ на брашното, сж пълни съ хиляди симетрично натрупани чювали. Въ двороветѣ се намира запасъ отъ каменни вѣглища, ахъри по за три коня и вай-сетнѣ сайванъ, въ който стоятъ ржчни кола и различнитѣ кола за разнасяние на хлѣба. Щомъ се разсѣмни съ около 20 ржчни кола бърже се разнася хлѣба на вредъ изъ града: хлѣбарницата снабдява всѣкидневно съ хлѣбъ до 3,000 семейства, които ѝ сж постоянни мющери. Кооперативното общество се намира подъ управлението на избранъ отъ членоветѣ директоръ, който распредѣля работата по между 30 разно-

сачи на хлѣбъ и работници, които сж избрани сжщо пзъ членовѣтъ на това общество. Външни лица не се пущатъ въ хлѣбарницата; работниците сами и на своя отговорност водятъ всичката си работа.

За да дадемъ едно понятие за печалбата, ще посочимъ на факта, че въ 1889 г. кооперативното общество е получило чистъ приходъ 60,000 фр. Една третя отъ тая сума е отишла за уголѣмяването на общественния фондъ, а останалитѣ двѣ трети биле раздадени на участвуящитѣ лица въ пари, но колкото се надало всѣкому. Резултата наистинна е голѣмъ; но тука той никого не очудва. Очевидно е, че за всичкитѣ тѣзи убѣдени хора паричния въпросъ не стои на първо мѣсто.

Roggeveenstraat. Ето ни въ редакцията на „Recht voor Allen“ (Всеобщо право). По стѣнитѣ ѝ сж окачени гравюри, портрети и всѣкаква друга работническа иконография. Журнала се печати въ 15,000 екземпляра; той е всѣкидневещъ и цѣлия се редактира току-рѣчи отъ Домелà. Печатницата е помѣстена въ отдѣлно здание, расположено на срѣдъ двора и отпредъ му се издига забитъ въ земята стълбъ, на който се развива червеното знаме презъ социалистическитѣ празници. Въ долния катъ сж машинитѣ, а въ горния – словослагателскитѣ каси; всичко е наредено много хубаво и много отъ парижскитѣ журнали могатъ да мечтаятъ за такава наредба.

И тука цѣлото помѣщение и оржията на труда сжщо принадлежатъ на партията. Освѣтъ журнала, печатницата печати брошури по социалния въпросъ и различни издания, които тя намира полезни въ туй направление. Тѣй напр., въ помѣщението на печатницата вий ще срѣщнете наедно съ трактатитѣ на социалната икономия илюстрираното издание на „Germinal“ отъ Зола, преведенъ на фламандскій езикъ отъ Anseele и мн. др.

Но журнала и брошуритѣ сж срѣдства за пропаганда само чрезъ четение; въ Хага и въ голѣмитѣ градове, гдѣто всичкитѣ партии иматъ главенъ сборъ на силитѣ си и своитѣ главни съвѣти, къмъ печата трѣба да се приури и устната пропаганда. Отъ тука е издѣзла идеята за постоянното помѣщение на социалистическитѣ конференции, гдѣто ораторитѣ на партията би могли безъ всѣкакъвъ страхъ да си развържатъ устата далечъ отъ памѣсата на кралевската полиция. Подобно помѣщение памѣрили и го купили; то носи името Walhalla – дума, заета отъ скаandinavската митология; буквалиното ѝ значение е:

„долината на щастливите“. „Валхала“-та на социалистите въ Хага е стара черква, въ която е прекратена службата. Въшността ѝ говори за първопачалното ѝ назначение; отъ вжтрѣ сж направени измѣнения нужни за новото ѝ назначение; при входа има дюгенче, въ което презъ днитѣ на събранията сж наредени пълни чаши съ бира, а на дъното, подъ сводоветѣ, все още освѣтлени съ двойни готически прозорци, се намира издигнатина, като театрална сцѣна съ завѣса; и тукъ, когато въ политиката не се чува нищо, се даватъ малки театрални представления. Тукъ вѣкога е засѣдавалъ на конференцията Фолмаръ, социалистъ, представителъ въ нѣмския райхстагъ. Предъ сцената — столове, маси и пейки. На едната стѣна по подражание на барелефъ е изрисувалъ съ сиви бои Лаокоонъ — символа, който представлява агонията на пролетарията, а на другата, тъкмо срѣщу него, се намира забѣлжителната фигура, която изобразява съ черни кръгове и съ червени линии всичкия генезисъ на капитала.

Walhalla е истинский окръженъ лагеръ на холандский социализмъ; тукъ социалистите сж неприкосновенни и засѣдаватъ напълно самовластно. Въ часоветѣ на агитацията и на кризиситѣ, когато улицата се намира въ трѣскаво състояние, тълпитѣ, сѣкашъ че по мълчаливо съгласие се стичатъ тукъ. Такива учреждения функциониратъ сжщо и въ Амстердамъ, Ротердамъ, Грийонингенъ и т. н.; скоро тѣ ще покриятъ цѣла Холандия.

Ний вече посочихме на общитѣ идеи и направления на холандский социализмъ, на елементитѣ отъ които е съставенъ и на приетитѣ отъ него способности за организация. Подробности тѣ ще ни помогнатъ по-ясно да си представимъ физиономията му и всичко, което тука е било създадено въ пространство на 12 години отъ социалистическата партия.

Като употребяваме думата „партия“, ний, може би, употребяваме изражението много широко за този периодъ на първитѣ опитвания, тъй като въ всичко, което тука е направено се показва най-много личността на единъ человекъ, или по-добрѣ да се каже, всичко е направено отъ една личностъ — Домелъ. Преди него социалистическа Холандия не е сжществувала, а ако и да е сжществувала, то е било като мечта въ ума на съвѣсмъ малко число свободолюбиви хора, които сж чакали въ тъмнината, разпрѣснати въ тълпата. Домелъ е далъ тѣ-

лото и душата на тая мечта; той е билъ и организаторъ и ораторъ.

Може да се покаже на конгреса въ Холандия още въ 1872 год., но това никакъ не е изходната точка на тамкашния социализмъ. Конгреса въ 1872 год., на който интернационала, преслѣдванъ отъ всѣкъдѣ, пламналъ съ послѣдния свѣтлина отъ препирнята на Карла Маркса съ Бакунина, е билъ посрѣщнатъ въ Хага до тамъ недовѣрчиво, щото даже женитѣ на самитѣ работници, като пращали дѣщеритѣ си на училище вземали имъ обичитѣ отъ страхъ, да не имъ ги откраднатъ комунаритѣ.

Тукашния социализмъ открито се появи измежду работническитѣ тѣлпи въ Холандия нѣколко години слѣдъ това; и какъвъ бѣше скандала, когато се научили, че революционната дума излиза отъ устата на протестантскій пасторъ! Отъ пасторъ! Да, наистина пасторъ е билъ Домелѣ. Самичкѣ е билъ пасторъ, и внукъ на пасторъ! Притежателъ на много голѣмо лично имание, той съ семейството си е билъ напълно независимъ. Тѣй щото, види се, нищо не го е заставило да се залови за тая нова роль: нито происхождението му, нито първоначалното му възпитание, нито по-нататъшнитѣ му работи съ пасторството.

Въ реформаторската черкова, въ Швеция и Норвегия, е имало вече нѣколко примѣра отъ това, гдѣто проповѣдниците да нанущатъ катедрата и отивали въ тѣпната, като проповѣждали социализма и революцията.

Домелѣ каза и на насъ, че книгата, която го е просвѣтила е била Евангелието.

Но евангелскій социализмъ, къмъ който той се придържалъ въ расстояние на двѣ години е билъ за него, като първа стѣпка за по-нататъшното му развитие. Слѣдъ това той прочелъ французкитѣ социалисти. — Fourier, Victor Considerant сж имали най-силно влияние върху му и го покорили. Сетнѣ иде реда на Лассалѣ и на Карла Маркса, и тогава чакъ е настѣпилъ най-тѣлния разрывъ съ професията му. Домелѣ е напусналъ храма и вече никога не е стѣпвалъ въ него; той станалъ *социалистъ-революционеръ въ политиката и материалистъ въ философията*. Отъ тогава той захваналъ да ходи изъ холандскитѣ области, която разходка го е направила популяренъ и съ огненната си рѣчь той развълнувалъ работническата тѣл-

на, която въ Холандия до тогава е стояла мирна. Около него се създава партия. Той основалъ „Recht voor Allen“ (Всеобщо право) и, като човѣкъ съ строга честностъ, логически дошелъ до заключението, че той трѣба да пожертвува за общата работа иманието си. Партията послѣдователно е получила отъ него всичко: вспомогателната касса и кассата за подържане на стачки, Walhala и, най сетнѣ, кооперативното общество. На проповѣдника му недостигало преслѣдвания; и тѣ не закѣснѣха. За една отъ статиитѣ на „Recht voor Allen“ го привлѣкоха на съдъ и осѣдиха на едногодишенъ тюрменъ затворъ. Въ тюрьмата се обръщаха съ него жестоко; човѣкъ съ най-високо научно образование, човѣкъ съ откровенъ характеръ и човѣкъ съ безкрайна честностъ — го затворили срѣдъ мошеници и хайдути, обръснатъ и облеченъ въ каторжнически дрѣхы и при това, подхвърленъ на унижителни работи; като си излѣжалъ наказанието, той излѣзалъ отъ тюрьмата и, види се, е израстналъ въ очитѣ на населението.

Верѣдъ многочисленни овации, той е продължавалъ своята работа; ту като е говорялъ на тълпата отъ рибарскій каикъ, ту отъ височината на мостовеѣ, ту подъ сводовеѣ на храма, както се случило напр. не отколѣ въ селцето Sainte-Anne-Parochie, гдѣто фабричный съвѣтъ самичѣкъ поканилъ социалиста-ораторъ на черковната катедра и услужливо се спусналъ да отвори черковнитѣ врати на него и на тълпата.

Освѣнитъ скромнитѣ и нежнитѣ обращения въ Домелѣ не е останало нищо отъ бившия пасторъ. Ний съ любопитство прегледахме неговата библиотека; въ нея нѣма нито една книга по теологията, а наопаки, на лице стоятъ всичкитѣ социалистически издания и трактати поставени въ най-добъръ редъ. Стѣнитѣ на работний му кабинетъ сж украсени съ революционни иллюстрации, като почнешъ отъ гравюритѣ на комуната и свършешъ съ портретитѣ на нѣмскитѣ делегати на хагскій конгресъ. Но на масата посрѣдъ купъ книжа стои бѣлата статуйка на Христа, въ позата на проповѣдникъ съ протѣгнати къмъ народа рѣцѣ. Сжщото е и въ малката червена стайчка, гдѣто се намира статуята на Христа съ тръненъ вѣнецъ, а отгорѣ ѿ на стѣната е великолѣпната гравюра на Мункасси: „Христосъ предъ Пилата“.

Ето отъ тая червена стайчка е излѣзла работническата манифестация на 1 Май, извършена съ такава дисциплина отъ

революционеритѣ на стария и новия свѣтъ. Въ нея, предъ Христа на Муикасси,—на когото тѣй чудно прилича самъ Домелъ, съ бѣла кждрава коса и кждрава кжса брада,—е станала конференцията въ Хага, на която бѣха изработени основитѣ на *Парижския интернационаленъ конгресъ* въ 1889 г. Тука сж засѣдавали представителитѣ отъ всичкитѣ страни на Европа: Бебель и Либкнехтъ отъ Германия, Anseele и Volders отъ Белгия, Бернщейнъ отъ Лондонъ, Reichel отъ Бернъ и Шерръ, председателя на Grûthli-Verein.

НАУЧНИЙ СОЦИАЛИЗМЪ ИЛИ МАРКСИЗМЪТЪ.

Отговоръ г. Прокопиеву.

Като прочетохъ писмото на г. Прокопиева, помѣстенно въ брой 8-й на „Лжча“, неволно ми дойдоха на умъ думитѣ на русския сатирикъ Щедринъ:

Какъ се захващаше и какъ се свърши. . .

Г. Прокопиевъ въ писмото си, помѣстено въ брой 3-й на „Лжча“, захвана съ това, че „г. Браановъ умишленно слива земледѣлието съ фабриката“, напираше на това, че „земята и земледѣлието представляватъ неблагоприятна почва, и съ тѣхъ мжчно би било да се обяснятъ законитѣ на капиталистическото производство“, че „въ землевладѣнието не се забѣлжва никаква централизация“, че „въ сегашно време ний още не намираме земледѣлци-пролетарии, т. е. лишени отъ земната собственост *вследствие на конкуренцията съ машинната обработка* (капиталистическото производство)“. Излизашецъ отъ това, г. Прокопиевъ, като сравняваше България съ Китай, направи много умното заключение, че Марксизмътъ пѣмалъ почва у насъ. На това пай главно напираше той въ първото си писмо. Кolkото за „фабричния пролетариятъ“, който той сега въ второто си писмо смѣта за главна почва на Марксизмътъ

и на който той сега най главно назира, въ първото си писмо нищо не говори. Въ първото си писмо той ни говори за разликата между земледѣлеца и фабричния работникъ и ни говори пжтеѣ, съ нѣколко думи. Така щото първото писмо на г. Прокопиева цѣло е насочено да убѣди читателитѣ на „Лжча“, че законитѣ на капиталистическото производство, открити отъ Карла Марксъ, сж неприменими къмъ землевладѣнието. Въ първия си отговоръ, съ цитати на ржцѣ и дълъгъ редъ отъ цифри, взети изъ произведенията на „последователнитѣ“ марксисти и не марксисти, съ рискъ да дотѣгна на читателитѣ, доказахъ на г. Прокопиева, че той не е правъ и че тѣкмо обратното на неговитѣ думи е истина. На това той така силно се разсърди, щото забрави и обикновенното приличие и това, що е писалъ въ първото си писмо. Питаме г. Прокопиева, „не совѣстно ли ему“, какво казватъ русситѣ, да говори, че се отклонявамъ отъ въпросътъ и се защищавамъ съ общи фрази? Съ общи ли фрази се защищава челоѣкъ, когато му привежда мнѣнията на цѣлъ редъ компетентни лица по дадения въпросъ, подкрѣпени и съ редъ цифри, дълги до единъ аршинъ? Чудимъ се само, какъ редакцията на „Лжча“ не направи на г. Прокопиева нужнитѣ напомнявания за приличието или за хладнокръвието и безпристрастието!

Както и да е, а г. Прокопиевъ, испжденъ отъ една позиция, безъ да може да каже ни гжкъ, разбитъ по всички линии на първото му писмо, безъ да може да опровергае нито една *йота* отъ моя отговоръ, разсърди се много, и за да ме смачка още повече, отъ колкото въ първото си писмо, побърза да обърне фронтъ и да налегне върху другъ въпросъ. Той сърдито се провиква: почакайте, г-да български социал-демократи, вий се отклонявате отъ въпросътъ! Какви сте вий социалисти—съ пролетариятъ ли или безъ пролетариятъ? Гдѣ ви е „фабричния пролетариятъ“? Ето питаніята на които трѣбваше да отговорите. — Но, г. Прокопиевъ, отговарятъ му българскитѣ социал-демократи, въ първото ви писмо нѣмаше такова питаніе, то сега у васъ изниква, то е ново питаніе.

Ний и на това питаніе сме готови да отговоримъ. Но защо се сърди г. Прокопиевъ? А че той се сърди, вижда се отъ това, дѣто още не захваналъ второто си писмо, бърза да съобщи на българскитѣ читатели, че *брошурата* ми (г. Прокопиевъ се сърди и на това, дѣто я наричатъ книга) — „Що е

социализмъ и има ли той почва у насъ? — била „до висока стъпенъ слаба и бездоказателна“. Г. Прокопиевъ не мислѣлъ да подхвърля книг. . . . — ахъ, извинете, г. Прокопиевъ — брошурата ми „на по-подробенъ разборъ“. И знаете ли защо? Защото щѣли „да се раздразнятъ страститѣ и вмѣсто изяснение на въпросътъ да се получи една гола полемическа борба“. Така е мислѣлъ по-напрѣдъ. Но сега, нодиръ отговорътъ ми, г. Прокопиевъ смѣта за по-удобно да „раздразнява страститѣ“ и вмѣсто да „изяснява въпросътъ“ да открие „една гола полемическа борба“, сир. „да подхвърли на по-подробенъ разборъ“ брошурата ми. Прекрасно занятие за г. Прокопиева! Що му трѣбва да „изяснява въпросътъ“, когато е много по-лесно „да се раздразняватъ страститѣ“ и да се води „гола полемическа борба“. А социалъ-демократитѣ стоятъ на такава твърда почва, щото нѣматъ нужда да прибѣгватъ до *страститѣ* и до „гола полемическа борба“. Ако му отговорихъ на първото писмо и сега му отговарямъ на второто, правя това съ желание да изясня на читателитѣ въпроситѣ, които г. Прокопиевъ така лекомисленно закачи и да го изоблича, че той заблуждава българскитѣ читатели.

Г. Прокопиевъ въ второто си писмо вече казва, че въ страни, дѣто нѣма *„фабриченъ пролетариятъ нѣма почва за марксизмътъ“*. Забѣлжете, читатели, добръ тая фраза — *нѣма „фабриченъ пролетариятъ“, нѣма почва марксизмътъ*. Това ще ни потрѣба по-надолѣ, а за сега нека направимъ едно малко отстъпление отъ предметътъ.

Както това, що г. Прокопиевъ писа въ първото си писмо, така и това, дѣто пише въ второто си, че безъ „фабриченъ пролетариятъ“ нѣма почва за марксизмътъ, — всичко това не сж негови мисли, а е букваленъ преводъ на български мнѣнията на извѣстния русски реакционеръ г. В. В.¹⁾ Тоя господинъ В. В. говори така: въ земеделческитѣ страни, като Руссия (както България споредъ г. Прокопиева), които кжсно встъпватъ въ пжтя на капиталистическото производство, за капитализмътъ (а у г. Прокопиева за Марксизмътъ) нѣма почва; ако капитализмътъ въ тия страни и да се е развилъ до нейдѣ, но той не може да „обедини работницитѣ“, сир. не произвежда „фабриченъ пролетариятъ“ (у г. Прокопиева). А капитализмътъ, спо-

1) гл. Судьбы капитализма въ Россіи отъ В. В.

редъ г. В. В., щомъ не „обединявалъ работниците“, сир. щомъ не произвеждалъ „фабриченъ (споредъ г. Прокопиева) пролетариятъ“ нѣмало почва за него (за марксизмътъ споредъ г. Прокопиева). Тия взглядове на г. В. В. дълго време пагубно влияяха върху умоветъ на руската „интеллигенция“. Въ тия взглядове намираха, пъкъ даже и сега намиратъ, потвърждение на своитѣ заблуждения и „сентименталнитѣ народници“ и „народниците-революционери“ и „революционеритѣ-террористи“. Даже преди 5-6 години главата на „Исполнителный Комитетъ Народной Воли“, г. Тихомировъ, сега покоретъ слуга на руския царъ, поддържаше срѣди руската „интеллигенция“ идеитѣ на г. В. В. Но додѣто руската „интеллигенция“ се залгваше съ пенаучнитѣ идеи на единъ реакционеръ, въ това време капитализмътъ въ Руссия здраво се утвърди, а *марксизмътъ*, сир. *научния социализмъ*, благодарение на сжщитѣ идеи на г. В. В., смѣсени съ всевъзможни пенаучни революционни идеи, и до сега малко е распространенъ въ Руссия. А колко щѣше да спечели руското освободително дѣло, ако руската „интеллигенция“ още отъ началото се заловѣше за распространението на марксизмътъ, сир. на научния социализмъ въ Руссия съ сжщото самопожертвование, каквото тя показва въ другата дѣятелностъ! Между това тия пенаучни идеи причиниха само едни ужасни разочарования, каквото се яви разочарованието на г. Тихомирова и пълното отричане отъ мнозина *своевременността* да се работи споредъ идеитѣ на марксизма, на научния социализмъ. Г. Прокопиевъ трѣбваше да знае тия работи, и преди да излѣзие да препоръчва на нашата „интеллигенция“ своитѣ мнѣния, трѣбваше да си помисли много добръ. Но той постѣпи обратно . . .

Г. Прокопиевъ казва, че „още въ първата брошура „Що е социализмъ?“, гдѣто авторътъ искава мисльта, че мимо марксизмътъ всичкитѣ други социалистически учения сж пенаучни, нѣматъ смисълъ и пр.“ — се забѣлѣзвало нетърпимостъ. Това е съвършено вѣрно, г. Прокопиевъ, че освѣнъ *марксизмътъ*, сир. освѣнъ *научния социализмъ*, други социалистически учения днесъ нѣматъ смисълъ; тѣ, за различие отъ научния социализмъ, се казватъ: *утопиченъ социализмъ*, *нигилизмъ*, *анархизмъ*, *бланкизмъ*, *християнски-социализмъ*, *реакционенъ социализмъ*. Кой отъ тия видове социализмъ ще препоръчате на нашата интеллигенция? Всички тѣ сж пенаучни и нѣматъ днесъ

никакъвъ смисълъ. Ний, българскитѣ социалъ-демократи, сме за научния социализмъ, сир. за марксизма и всѣкога, при всѣкой удобенъ случай ще препоръчваме на нашата „интелигенция“ научния социализмъ, марксизма, и всѣкога ще осждаме распространението на всички други видове социализмъ, защото тѣ ввеждатъ анархия въ главитѣ на „интелигенцията“ и ги докарватъ най сетнѣ до морално или физическо самоубийство. Това не е нетърпимостъ, а е искрено желание да запазимъ нашата „интелигенция“ отъ да се увлича отъ общитѣ фрази, отъ утопийтѣ, за да не испытва разочарованията, които сж испытвали „революционеритѣ-социалисти“ отъ родѣтъ на г. Тихомирова и много други като него по свѣта. Но ний никому не патрпваме своитѣ мнѣния, който иска да ни слѣдва.

Но да дойдемъ до новия фокусъ-покусъ на г. Прокопиева, до неговия „фабриченъ пролетариятъ.“ Както видѣхме по-горѣ, тая идея на г. Прокопиева за „фабричния пролетариятъ“ е идеята на г. В. В. за „обединенитѣ работници“. Г. В. В. ни казва: дѣто капитализмътъ не „обединява работницитѣ, нѣма почва за него. А г. Прокопиевъ ни казва сжщото, но съ други думи: дѣто нѣма „фабриченъ пролетариятъ“, нѣма почва за марксизмътъ. Тука г. Прокопиевъ трѣбваше да ни обясни, какво разбира той подъ думата *марксизмъ*? Това питане му направихъ и въ първия си отговоръ, но той си направи отдушки. Между това *марксизмъ* и *наученъ социализмъ* е *все едно*. Тогава пита се, какъ така за научния социализмъ да нѣма почва у насъ, а да има почва за ненаучнитѣ видове социализмъ? Какъ питаме: какъ така за научния социализмъ да нѣма почва у насъ? А ако за научния социализмъ има почва, пита се тогава, какъ така за марксизмътъ да нѣма почва у насъ? На ли марксизмъ и наученъ социализмъ е едно и сжщо? Но г. Прокопиевъ употребява една много оригинална манера за „изяснение на въпросътъ“; той намѣсто думата *наученъ социализмъ* употребява думата *марксизмъ*. Г. Прокопиевъ всѣкакъ избѣгва думата *наученъ социализмъ*, защото тая дума показва, че има и ненаученъ социализмъ. А ненаученъ социализмъ може всѣкакво да бжде, но не и наука. Думата *наученъ социализмъ* не се аресва на г. Прокопиева, та по-удобно му се вижда да употребява думата марксизмъ, още повече, че тая дума не върви у насъ толкова, колкото думата наученъ социализмъ. Това, съ позволениято на г. Прокопиева да кажемъ, по русски се казва „морочитѣ людей“, сир. да за-

обърквахъ умоветъ на хората, да зашамадявахъ простодушнитъ читатели

Г. Прокопиевъ въ второто си писмо се мъчи, въ противоположност на първото, да ни се препоръча даже за марксистъ! Но, г. Прокопиевъ, не всѣкой, който казва: „Господи! Господи!“, вѣрва въ него. Г. Прокопиевъ въ първото си писмо отричаше приложимостта на марковитъ закони, произнасяше се съ едно пренебрежение къмъ марксизмътъ, а въ второто си иска да ни каже, че е марксистъ! Чудесий! Г. Прокопиевъ мисли, че ще убѣди нѣкого, че той е марксистъ, като искаже нѣколко възглѣдове на Маркса, които сега въ Европа ги знае всѣки малко много образованъ буржуа. Отъ това, че нѣкой излага принципитъ на нѣкое учение, може ли да се прави заключение, че той е привърженикъ на това учение?—Никога! Отъ всичко се вижда, че г. Прокопиевъ не може да бжде марксистъ. Напр., г. Прокопиевъ казва, че е билъ „противникъ само на *несвоевременния* марксизмъ“. Самата тая фраза изобличава г. Прокопиева; тя показва, че той е твърдъ далече отъ марксизмътъ. Тая фраза може да я каже всѣки другъ, но не и единъ марксистъ.

Г. Прокопиевъ казва, че *умнитъ* социалъ-демократи, сир. марксиститъ говорятъ така: „*иднѣто нѣма пролетариятъ, нѣма почва за социализмътъ*“, че „*свѣременний социализмъ е теоретическо изражение на движението на пролетариятъ*“. Социалъ-демократитъ за това сж и умни, че говорятъ и умни нѣща. А *неумнитъ социалисти* какво говорятъ? Гдѣ е въ горнитъ цитати „фабричния пролетариятъ“ на *неумнитъ* социалисти? Гдѣ сж въ горнитъ цитати „обединенитъ работници“ на г. В. В.? Социалъ-демократитъ, марксиститъ говорятъ за пролетариятъ изобщо, говорятъ, че свѣременния, научния социализмъ, сир. марксизмътъ е „теоретическо изражение на движението на пролетариятъ“ изобщо, а не говорятъ за „фабриченъ пролетариятъ“ или за „обединени работници“ отъ фабриkitъ. Свѣременния, научния социализмъ, марксизмътъ е „теоретическо изражение на движението на пролетариятъ“. Но на кой пролетариятъ? На *пролетариятъ*, който *свзнателно се стреми къмъ освобождението си, който има классово свзнание, който е организиранъ въ една работническа социалистическа партия, въ една социалъ-демократическа партия*, а не на „фабричния пролетариятъ“ или на „обединенитъ работници“ отъ фаб-

ричитъ безъ всѣкакво классово съзнание. Ясно е, че теорията на марксиститѣ се различава отъ своеобразната теория на г. Прокопиева за „фабричния пролетариятъ“ и на г. В. В. за „обединенитѣ работници“ отъ фабрикигѣ, както се различава небето отъ земята. Социалъ-демократитѣ, сир. марксиститѣ, за това сж умни, че разбиратъ работитѣ умно, дълбоко. А неумнитѣ социалисти отъ калжпѣтъ на г. Прокопиева какво приказватъ?—За нѣкакъвъ *социализмъ безъ пролетариятъ!* И колко е силна логиката на тия г-да „социалисти“! Г. Прокопиевъ ни расправи на кратко въ първото си писмо, пѣкъ и въ второто краснорѣчиво ни расправя, че селенитѣ всѣкога „пазятъ свѣто“ идеяла на личната собственостъ, а нашитѣ не ще и дума, още повече го пазятъ. Дѣто ще рѣче за тѣхъ социализмътъ не е потрѣбенъ. Отъ друга страна, г. Прокопиевъ казва, че нѣма и „фабриченъ пролетариятъ“. Следователно, и тука не трѣбва социализмъ. Тогава, г-да „социалисти“, кому е потрѣбенъ вашия „социализмъ безъ пролетариятъ“? Дали не на „интелигенцията“ той е потрѣбенъ? Но за какво ѝ е той, когато тя нѣма кому да го предлага, нито за кого да го осжществява, ако речемъ, че може да го осжществи? Не, право, логиката на тия господа „социалисти“ трѣба да е *подгуляла*, както казватъ русситѣ.

До сега нийдѣ не съмъ говорилъ, че научния социализмъ, марксизмътъ е възможенъ или не безъ пролетариятъ. Но г. Прокопиеву било угодно да ми приписва и това, що не съмъ говорилъ. Това вече, г. Прокопиевъ, съ ваше позволение да кажа, съвсѣмъ не е добрѣ . . . Но тъй като г. Прокопиевъ твърдѣ често повтаря въ второто си писмо за „марксизмъ (сѣзъ фабриченъ пролетариятъ“, за „марксизмъ безъ капитализмъ“ и обратно, нека се спремъ за малко върху това. Г. Прокопиевъ толкова често повтаря тия свои измислици, щото вѣрва, че е намѣрилъ жезъла, съ който ще строши марксизма въ България. И толкова се увлича отъ своята самоувѣренность, щото незабѣлѣзва, че пада въ груби противурѣчия. Г. Прокопиевъ смѣта за единствена почва на марксизмътъ „фабричния пролетариятъ“. Между това не „обединението на работниците“ (както се изразява неговия учителъ г. В. В.), не „фабричния пролетариятъ“ е необходимото условие за осжществлението на научния социализмъ, на марксизмътъ, а начинътъ на производството. Пролетариятътъ тука е важенъ до толкова, до колкото той има классово съзнание, до колкото той е организиранъ въ социалистическа работническа пар-

тии, която се бори за осъществлението на социалистическитѣ наредби. Ако сега се говори, че социализмътъ не е мечта, че той може да се осъществи, говори се *не само защото има пролетариятъ, а защото капиталистическия начинъ на производство, машинния начинъ на работенето прави възможенъ колективния (общия) трудъ и колективното производство*. Въ периода на манифактурното производство сѣщо имаше годѣми *фабрики* безъ машини, имаше и *фабриченъ* пролетариятъ, но никой не мислѣше тогава за социализмътъ, никой не мислѣше, че можеше тогава да се осъществи послѣдния.

Г. Прокопиевъ казва, че имамъ „страсть“, сир. че обичамъ да илюстрирамъ своитѣ мнѣния и сѣ мислитѣ на свѣтилата по социализма отъ първа величина, за да не бѣда голо-словенъ, както г. Прокопиевъ. За това не мога да се откажа въ удоволствието и тука да илюстрирамъ горѣказаното съ една цитата. Ето какво казва рускиятъ социалъ-демократъ Плехановъ върху сѣщия въпросъ: „Римскитѣ пролетарии, казва той, сѣщо така ясно съзнаваха „своето право“ върху латифундитѣ на богатитѣ, които изникнаха чрезъ заграбване на държавнитѣ земи и чрезъ експроприацията (отчуждението) на дребнитѣ собственици; но и да бѣха сполучили да реализиратъ своето право, пакъ никакъвъ социализмъ отъ това по никой начинъ не щѣше да излѣзне. Социалистическата революция се приготвява и се улеснява не отъ тоя или оня начинъ на *владѣние*, а отъ развитието на производителнитѣ сили и *организацията на производството*. Да предаде на тая организация общественъ характеръ — въ това се заключава исторически-приготовителното значение на капитализма, което значение г. Тихомировъ (у насъ г. Прокопиевъ) го свежда, отъ устата на г. В. В., къмъ „механическото обединение на работниците“¹⁾. И така, *социалистическата революция се приготвява и се улеснява не отъ тоя или оня начинъ на владѣнието, а отъ развитието на производителнитѣ сили и организацията на производството*“. Слѣдователно, *организацията на производството е главното условие за марксизмътъ*, за социализмътъ, а не „механическото обединение на работниците“, не „механически обединения фабриченъ пролетариятъ“. Разбирате ли, г. Прокопиевъ, какво говорятъ социалъ-демократитѣ, „заслѣпенитѣ

¹⁾ Г. Плехановъ: Наши Разногласія, стр. 237.

марксистите? Разбирате ли, че не „механическото обединение на фабричния пролетарият“, на което вий толкова напирате, е главното условие на марксизмът? Лесно е днесъ, при сегашното развитие на производителните сили, при парнитѣ машини да си представи човекътъ една страна, въ която машинното работение да *организира производството*, безъ да „обединява“ голѣмъ фабриченъ пролетариятъ. Марксиститѣ говорятъ за *пролетариятъ* изобщо, защото днесъ, при усъвършенствуващото машинно производство, фабричния пролетариятъ може да бжде съвѣтъ малочисленъ, а производството пакъ да се организира, да има другъ пролетариятъ, като напр., *лумиенпролетариятъ*, *земледѣлчески пролетариятъ* и т. п. И наистина има такива страни. Такава е малката Холандия, такава е и малката Дания, въ които „обединения фабриченъ пролетариятъ“ е толкова малочисленъ, щото г. Прокопиевъ може съ рѣшителността на Сервантесова Герой да говори, че тамъ нѣма почва за марксизмътъ, за научния социализмъ. Но тамъ има работническа социалистическа партия организирана отъ селени, отъ хамали, отъ рибари и т. п.

По горѣ видѣхме, че съвременния, научния социализмъ, сир. марксизмътъ е „теоретическо изражение на *движението* на пролетариятътъ“. По горѣ сѣщо така видѣхме, какъ марксиститѣ разбиратъ това изражение, каква е сѣщността му. Но нека допълнимъ казаното още съ нѣкои изяснения, защото г. Прокопиевъ много напиратъ на това изражение. Казахме, че сѣщността на това кратко *резюме* на марксизма е слѣдующето: съвременний, научний социализмъ е „теоретическо изражение“ на *движението* на пролетариятътъ, сир. на *пролетариятътъ*, който се движи, сир. който има *класово съзнание*, сир. който е *организиранъ въ работническа социалистическа партия*, сир. който се бори за *освободението на човѣчеството отъ съвременното му робство*. Отъ тука логическото заключение е ясно: за *пролетариятъ*, който не се движи, научния социализмъ не е „теоретическо изражение“, или да се изразимъ споредъ г. Прокопиева той е „потенциално“ изражение на „потенциаленъ“ пролетариятъ. И наистина, можемъ лесно да си представимъ „фабриченъ пролетариятъ“, за който съвременний социализмъ не може да се смѣта за „теоретическо изражение на движението на пролетариятътъ“. Напримѣръ, за руския „фабриченъ пролетариятъ“ научния социализмъ не може да се каже, че е теоретическо изражение на движението на про-

летариятъ“, защото русскитѣ „революционери“ не се погрижиха да развиятъ въ него классово съзнание, защото той отъ нищо *не се движи*, защото той най сетнѣ не е организиранъ въ една работническа социалистическа партия на бжджцето. И обратно, можемъ да си представимъ още, че въ една страна отъ 2-3 милиона население да има 5-6 стотини души пролетариятъ, — цифра нищожна — по организиранъ тоя пролетариятъ, като *се движи*, съ классово съзнание, тогава научния социализмъ бездруго ще бжде *напълно* „теоретическо изражение на движението на тоя пролетариятъ“. Такава е сжщността на горната кратка формула на марксизмът: „съвременний социализмъ е теоретическо изражение на движението на пролетариятъ“. По долѣ, пакъ ще се повърна върху тоя въпросъ, като говоря за българския пролетариятъ. Но тука отбѣлѣзвамъ още единъ пжтъ, че *организацията на производството* е необходимото главно условие за марксизмът.

Г. Прокопиевъ, казахме по-горѣ, като видѣ, че нищо не може да възрази на моя отговоръ, разсърди се. Той, ръководимъ отъ своитѣ „раздразнени страсти“, намѣсго да изяснява въпросътъ“, се залови за „разборъ“ на моята *книга*, на моята *брошура*: „Що е социализмъ?“, което по-напредъ не мислилъ да прави. Въ първата половина на второто си писмо г. Прокопиевъ побърза да обяви, че моята брошура е „до висока стѣпень слаба и бездоказателна“, а въ втората половина на сжщото писмо, сжщо още въ началото бърза да обяви, че тя е била *компиляция*, сир. че не е нищо друго, освѣнъ просто преведени и преписани страници отъ различни брошури и съчинения на марксиститѣ. Моята бѣдна книжчица! Г. Прокопиевъ, защо въ „разборътъ“, въ „изяснението на въпросътъ“ давате първото мѣсто на „раздразненитѣ страсти“? Вѣдь това не е добръ? . . Но нека се сирѣмъ малко на неговитѣ „страсти“, нека стѣпка по стѣпка вървимъ подиръ „раздразненитѣ страсти“ на г. Прокопиева.

Той захваща своя „разборъ“ и своето „изяснение на въпросътъ“ отъ това, като дѣли брошурата на двѣ части. За първата частъ г. Прокопиевъ не можа да намѣри какво друго да каже, освѣнъ че тя била *компиляция* и че тя „сдържала заимствувания отъ руския писателъ Плеханова“. Г. Прокопиевъ ме принуждава да прегаза границата на приличието и да доказвамъ, че моята *брошурка* не е проста компиляция, а

е нѣщо друго, — което не ща да правя, оставамъ на другитѣ да мислятъ върху това, както искагъ. Само питамъ г. Прокопиева, разбира ли той, що е компиляция? Вирочемъ готовъ съмъ, безъ всѣкакво за себе си унижение да призная, че моята *брошура е компиляция*, стига тя да отговаря на назначението си, сир. стига читателитѣ ѝ да се запознаятъ въ общи черти съ учението на Маркса и Енгелса. Моята пай висша награда е да се запознаятъ читателитѣ ѝ съ същността на марксизмътъ, а какъ ще я нарича г. Прокопиевъ — брошура или книга, брошурка или книжчица, компиляция или популярно изложение на научния социализмъ — за мене е все едно, а за читателитѣ е не важно. Друга е работата за „заимствованията отъ Плеханова“. Поканвамъ г. Прокопиева да покаже, кое въ моята *книга* е заимствувано отъ Плеханова? А отъ своя страна обаждамъ на читателитѣ, че крайно съжалѣвамъ, дѣто нѣмахъ подъ ржцѣ произведенията на Плеханова, когато писвахъ *брошурата* си и че смѣтамъ за едно най важно упущение отъ моя страна, дѣто не спомѣнахъ между другитѣ източници по научния социализмъ и твърдѣ цѣлнитѣ произведения на руския социалъ-демократъ Плехановъ. Обаче сега препоръчвамъ на ония, които четатъ по русски, произведенията му: „Наши разногласія“, „Социализмъ и Политическая борьба“, а така също и сп. „Социалъ-Демократъ“, редактиранъ отъ него и П. Аксельродъ. Както и да било, а да заимствува челоуѣкъ отъ Плеханова може съ гордостъ: той е могъщъ умъ и най енергичния борецъ за вѣстържествуванието принципътъ на научния социализмъ, на марксизма въ Руссия и безпощаденъ избобличител на невѣжеството на рускитѣ *немарксисти*.

Подиръ тия „сграсти“ г. Прокопиевъ дава воля на други „страсти“ въ „разборътъ“ на втората часть на брошурата: има ли почва социализмътъ у насъ? „Слабостта и бездоказателността“ на *брошурата* ми тука достига вече за г. Прокопиева до най висока стѣпень. Преди всичко ще забѣлѣжа, че нийдѣ не съмъ казвалъ, че тя е много „силна и доказателна“. Въ предговора си казвамъ даже слѣдующето: „Ако читателътъ намѣри *неизмота* въ приведенитѣ въ IV глава *факти* (тая дума незабѣлѣзано е испущната при печатанието), нека вземе предъ очи, че статистическитѣ свѣдѣния у насъ много мжно се събиратъ. Нашата официална статистика въ пай важнитѣ нѣща куца“. Както виждате, самъ констатирамъ *неизмотата*

на статистическитѣ свѣдѣния въ IV глава и нѣмаше нужда да се намира на това. Но г. Прокопиевъ се ползува съ оригинални, съ твърдѣ оригинални пачини на „разборъ“ ! Както и да е, а г. Прокопиевъ казва, че IV глава на моята книжка е „бездоказателна до най висока стѣпень“. Да видимъ, правъ ли е и тука г. Прокопиевъ ? Питанието, на което отговарямъ въ IV глава е такова : има ли почва социализмътъ у насъ ? Какъ отговарямъ на това питаніе ? Както би отговорилъ всѣкой марксистъ, както отрича почвата на марксизма всѣкой немарксистъ, като г. В. В. и като г. Прокопиева ; сир. чрезъ другъ въпросъ : има ли почва капитализмътъ, има ли си мѣсто капиталистическото производство ? И така, *главното питаніе*, на което отговаря IV глава на моята брошура е : има ли *почва* капитализмътъ, има ли си мѣсто капиталистическото производство у насъ ?

Забѣлѣжете г. Прокопиевъ, че IV глава на моята *книжка* отговаря на *главното питаніе* : има ли *почва* капитализмътъ у насъ ? Това питаніе е далечъ отъ питанието на вашия учител г. В. В., което е и ваше питаніе : въ „глубъ ли или въ ширъ“ (въ дълбочина или ширина) се развива капитализмътъ, развива ли капитализмътъ „фабриченъ пролетариятъ“, колко е той и до колко сж „обединени работницитѣ“ ? Това питаніе е съвсѣмъ друго питаніе, което и не е характерно. Моята брошура никога е нѣмала предъ очи да отговаря на такива питанія. За марксистътъ е отъ първа важностъ питанието : *встъпи ли известно общество въ пхтя на своето естествено развитие* ? А щомъ то встъпи на тоя пхтъ, нищо не може да го отклони отъ него ; дѣто ще каже има *почва* за капитализмътъ. Самия фактъ, че обществото встъпи въ пхтя на своето естествено развитие показва, че има почва за капитализмътъ. Моята брошура въ IV глава отговаря на питанието : встъпи ли нашето общество, нашата държава въ пхтя на своето естествено развитие ? Тя отговаря : да, встъпи. Слѣдователно тя доказва, че капитализмътъ има *почва* у насъ. Ето кое трѣбваше да докаже моята брошура. Вий г. Прокопиевъ не можете да не признаете, че тя доказва това напълно. Съ какво го доказва ? Първо, съ това, че въ едно кратко време у насъ се отвориха 28 фабрики за прѣжда и тъчение съ най нови машини. А марксиститѣ знаятъ, че прѣдението и тъчението сж *коренитѣ* на селската домашна индустрия и щомъ се отсѣкатъ тия корени, тогава цѣлия економически животъ се обръща съ краката на горѣ. Въ

първия си отговоръ, както и въ брошурата си, обърнахъ вниманието на г. Прокопиева върху това важно обстоятелство; но той, обзетъ отъ „раздразненитѣ си страсти“, не ще да разбере тая очевидна истина. Второ, моята брошура същото доказва съ това, че редомъ съ развитието на машинното фабрично производство, върви и ръчното фабрично производство, производството съ ръченъ трудъ въ малки или голѣми занаятчийници — кундураджийски, желѣзарски, грънчарски, дърводѣлски и т. н. и т. н.; доказва още съ това, че редомъ съ тия работилници съществуватъ още много стотини малки фабрики — тютунджийски, брашварски, бирарийни, сануиджийски, бояджийски и т. н. и т. н. Трето, моята брошура доказва същото съ това, че у насъ въ послѣдне време цѣла България се покри съ акционерни дружества за уголѣмяване капиталитѣ и за търговия, при това се явиха такива *крупни* капиталистически акционерни дружества, каквото е застрахователното дружество „България“, „Варненското параходно дружество“, Дружеството за произвеждане на хартия и други; доказва още съ това, че нашата държава всекакъ покровителствува капитализмътъ. И отъ всичко това не е ли *ясно като день*, че нашето общество, нашата държава встъпи въ пътя на своето естествено развитие? А кой е днесъ пътя на естественото развитие на обществото? Капиталистическото съвременно производство. Дѣто ще рече нашата държава встъпи въ пътя на капиталистическото производство. А щомъ встъпи на тоя пътъ, ще рече има *почва* за капитализмътъ. Защото да нѣмаше почва за капитализмътъ, не щѣше да встъпи на тоя пътъ. *А щомъ встъпи едно общество въ пътя на своето естествено развитие, нищо не може да го отклони отъ него, ще върви по него. Дѣто ще каже, ще се развива.* Въ такава логическа свързка марксиститѣ разгледватъ въпросътъ.

Но г. Прокопиевъ, както се вижда отъ всичко, е скаравъ съ логиката, та прибѣгва до софизми. Той казва, че, ако капитализма има почва, още не ще рече, че има и капитализмъ. Това е все едно да кажемъ, че на тая нива има почва за пшеница; но ако има почва за пшеница не значи още, че има и пшеница. Но ако нѣкой посади на тая нива пшеница и тя поникне, тогава може ли човекъ да се пита: има ли на тая нива почва за посадената пшеница? Г. Прокопиевъ ще отговори съ такъвъ софизмъ: ако има почва за пшеницата, това не ще каже, че има и пшеница, — има „въ *дѣйствителностъ*“ пужда

отъ пшеница. А човекъ, който сѣди не съ софизми, направо ще каже, че на тая нива има почва за посадената пшеница. Правъ ли е послѣдния и отъ кждѣ се вижда, че той е правъ? Че той е правъ се вижда отъ това, че пшеницата поникна. А щомъ на тая нива е поникнала пшеницата, ще рѣче — има почва за нея, сир. може на тая нива пшеницата да завърже и даде плодъ. Така и за капитализмътъ. Нѣкой си посадилъ въ България семена отъ капитализмъ, които семена тукъ-тамъ поникнаха. Пита се: има ли почва за капитализмътъ, сир. посадения въ българската почва капитализмъ ще завърже ли и ще даде ли плодъ? Г. Прокопиевъ отговаря съ таквъ софизмъ: ако има почва за капитализмътъ, не ще рѣче още, че има капитализмъ, — има „въ действителностъ“ нужда отъ капитализмъ“. А човекъ, който не прибѣгва до софизми, казва просто и ясно, че има почва за капитализмътъ. Правъ ли е послѣдния и отъ какво се вижда, че е правъ? Това се вижда отъ обстоятелството, че посадения капитализмъ изникна. А щомъ изникна, ясно е, че има почва, сир. че той ще завърже и даде плодъ. Впрочемъ, въ моята *книга* преди въпросътъ — има ли почва за капитализмътъ у насъ, стои другъ въпросъ — развива ли се капиталистическото производство и на друго мѣсто се казва, че капитализмътъ у насъ не само има почва, сир. не само се развива, но се развива и по най новата *мода*, приема и най новитѣ форми. Но г. Прокопиевъ не ще да знае правилата на логиката, както не ще да знае и елементарнитѣ правила на приличието въ „разборътъ“. Той прави „разборъ“ на отдѣлни фрази, а не на цѣлото и при това съ софизми. Его ви още единъ софизмъ. Той казва, че капитализмътъ ималъ почва на всѣкъдѣ, дѣто имало търговия. Но търговия е имало отъ *паметивъка*, а капитализмъ е нѣмало. Периода на *капитализма*, на *капиталистическото производство* сега преживява човѣчеството. Много интересно ще бѣде, ако г. Прокопиевъ земе да ни увѣрява, че капитализмътъ съществувалъ отъ *паметивъка*, защото отъ *паметивъка* имало търговия!

Впрочемъ, софизмитъ на г. Прокопиева сѣ същитѣ софизми, съ които неговия учителъ г. В. В. възражаваше на русскитѣ марксиста. Тоя послѣдния казваше, че може въ една страна да има капитализмъ, да има почва за капитализмътъ, но ако той не „обединява работницитѣ“, ако не създава „фабриченъ пролетариятъ“, тогѣва той е „капитализмъ въ застои“, потенци-

аленъ“ капитализмъ, който се развива въ „глубъ“, въ дълбочина само. Сжщото ни казва и г. Прокопиевъ. Той ни казва: ако има почва за капитализмътъ, не значи още, че има капитализмъ. Защото, казва той, нашия капитализмъ не „обединява работниците“, не създава „фабриченъ пролетариятъ“,—той е капитализмъ „потенциаленъ“, „капитализмъ въ застои“, и ако нѣкъдѣ у насъ е извикналъ, не се развива въ „ширь“, а само въ „глубъ“, сир, не се развива въ ширина, а само въ дълбочина. Ето съ такива софизми г. Прокопиевъ мисли, а редакторитѣ на „Лжча“ сж увѣрепи, че се „изяснявалъ въпросътъ“.

Въ първия си отговоръ, като говорихме за България, дадохме на г. Прокопиева нови факти, че у насъ капитализмътъ се развива не само въ „глубъ“, но и въ „ширь“, развива се не само въ дълбочина, но и въ широчина. Сега можемъ, ако ще да му представимъ и още пѣкои нови, *архсни* факти, които доказватъ сжщото. Но г. Прокопиевъ не ще да обръща внимание на фактитѣ; тѣ сж „до висока стѣпень бездоказателни“! Въ *брошурата* си говоря, че „капиталистическото производство съ своята конкуренция съсипва отъ дѣно нашитѣ стари економически наредби и ни нуди да приемемъ неговитѣ, капиталистическитѣ начини на производството и размѣната, ако не щемъ да погинемъ“, и чрезъ една въ другата страница показвамъ, че у насъ *производството се организира* въ фабрики съ парни и не парни машини, въ голѣми и малки фабрики съ ржченъ трудъ, въ малки или голѣми чифлици, обработвани съ машини. Но г. Прокопиевъ, като замѣлчавъ тия страници се провиква: „отъ гдѣ се е взело това измѣнение въ старитѣ начини на производството“? Человѣкъ, който не се е вдаль на своитѣ „раздразнени страсти“, щѣше да земе да прочете и да види, отъ кждѣ се е взело това измѣнение. Подъ влиянието на въпкашпата конкуренция нашитѣ занаяти спрѣха. Но въ силата на естествения законъ, че всѣки народъ дири срѣдства за живѣние, захвана да ги дири и нашия. А естествения законъ на развитието му показва, че въ борбата за сжществувание днесъ уцѣлява оня, който се бори съ най добритѣ срѣдства. Захвана да се развива у насъ фабричното машинно и не машинно производство. Въ първия си отговоръ му дадохме редъ примѣри, какъ нашето народно домакинство мина отъ *натуралното хозяйство* въ *паричното*, отъ произвеждане на потребителни стойности въ *стоковото производство*. И при

всичко това г. Прокопиевъ пакъ пита: „отъ гдѣ се е взело и пр“. Умному, казватъ руситѣ, и мало довлѣтъ. Но, види се, г. Прокопиеву „мало не довлѣтъ“ . . .

Въ първия си отговоръ изобличихъ г. Прокопиева, че ми приписва мисли, които никога не съмъ искавалъ, ещото съмъ принуденъ да направя и въ тоя си отговоръ. Така, напр., въ първото си писмо той ми приписва мисълта, че ужъ въ *брошурата* си съмъ казвалъ, че сиромашията създавала капитализмътъ, когато казвамъ тъкмо обратното. А именно казвамъ, че капитализмътъ, като съсиива дребното производство, като концентрира собствеността въ рѣцѣтъ на малцината, създава, редомъ съ грамаднитѣ богатства, голѣма сиромашия. А ако въ една сграна се ражда сиромашия още и отъ други причини, тогава тя се явява като масло въ колесницата на капитализмътъ. Въ първия си отговоръ обърнахъ му вниманието върху това, но той пакъ иди да ни говори за сиромашията. И това пакъ ни показва, че имаме работа съ единъ *метафизикъ*, съ единъ *не марксистъ*. Защото той не взема явленията въ взаимната имъ свръзка, а ги дѣли на части и ги разгледва едни-тъ отдѣлно отъ другитѣ. Той разгледва политическитѣ условия, данъцитѣ, сиромашията и т. н. не въ свръзка съ економическитѣ условия, а всеко отдѣлно. А съ тоя начинъ на мислѣнието чловѣкъ може да дойде до най нелѣпи заключения.

По нататъкъ. Г. Прокопиевъ ни пита: гдѣ сж елементитѣ, всрѣдъ които може да има почва комунистическата организация? Това ще рѣче, гдѣ е „фабричния пролетариятъ“, който ще осжществи социалистическитѣ наредби. По горѣ видѣхме, че споредъ марксиститѣ необходимото условие или, както сега ни казва г. Прокопиевъ, необходимия „*елементъ*“ за осжществление на „комунистическата организация“ е *общественната организация на производството*, а не пролетариятътъ. Въ Римъ имаше много голѣмъ пролетариятъ, но тоя пролетариятъ и да искаше да осжществи „комунистическата организация“, не можеше, а ако я осжществеше, подиръ малко време щѣше да се распадне, както се распадна първобитното комунистическо производство. Слѣдователно, не пролетариятъ е необходимото условие за да се осжществи „комунистическата организация“, а *общественната организация на производството*, която създава днесъ капитализмътъ. Нѣма ли такава *обществена организация на производството*, каквато създа-

ва днешното машинно капиталистическо производство, не може съ никакъв „фабричен пролетарият“ да се осъществи „комунистическата организация“. Пита се сега: извършва ли се у насъ такава организация на производството?—Извършва се и ще се извършва по необходимостъ. А щомъ се извършва такава организация, значи се създава необходимия „елементъ“ за „комунистическата организация“ у насъ; слѣдователно, *има почва за марксизмътъ*. Но г. Прокопиевъ казва: „*има почва за капитализма, но не и за марксизмътъ*“. Какъ да се разбира тая фраза? Както видѣхме, капитализмътъ *организира производството* и му придава общественъ характеръ. А това е необходимото условие за обединението на „комунистическата организация“; слѣдователно капитализмътъ създава *почвата* за осъществлението на социалистическите наредби. Ясно е, че фразата — „има почва за капитализма, но не и за марксизмътъ“, е абсурдъ. Защото отъ горѣказаното е ясно, че дѣто има *почва* за капитализмътъ, не може да нѣма *почва* за марксизмътъ. Самъ марксизмътъ никога не би се явилъ безъ появяването на капитализмътъ. Дѣто ще рѣче, щомъ нейдѣ изникне капитализмътъ малко отъ малко, вече има почва за марксизмътъ, и колкото повече израства капитализмътъ, толкова по-широка става и почвата на марксизмътъ. Инакъ не може и да бѣде.

Но г. Прокопиевъ тука вече може смѣло да ни обвини, че се „отклоняваме отъ въпросътъ“. Той тука може да ни каже така: да рѣчемъ, че обществената организация на производството, която създава капитализмътъ, е необходимо условие за обединението на марксизмътъ, сир. на научния социализмъ; но *обществената организация на производството*, която създава капитализмътъ, не е още социализмъ, защото капитализмътъ и неговата общественна организация на производството могат да съществуватъ вѣчно, ако нѣма кой да провъзгласи социализмътъ. Така щото той, г. Прокопиевъ, може да ни каже: има общественна организация на производството, но безъ „фабричен пролетарият“ нѣма социализмъ, или има нѣкакъв „потенциаленъ социализмъ“. И ще ни пита: Кой ще осъществи „комунистическата организация“? На това социал-демократитѣ му отговарятъ: *въ никой случай не „интелигентията“*. Ами кой? Нихилиститѣ казватъ — отричай всичко, на не питай; анархиститѣ казватъ — разрушавай всичко и въ 24 часа изъ развалинитѣ на разрушенното ще изникне новото; блан-

киститѣ казватъ — грабни властѣта и декретирай социализмѣтъ съ прикази; утопиститѣ казватъ — прави асоциаций работнически и покажи съ примѣръ, колко добръ се живѣе при тѣхъ, и всички ще прегърнатъ социализма или проповѣдвай хуманностъ и справедливостъ и доброто самѣ ще въстържествува. А научнитѣ социалисти, сир. марксиститѣ сѣвѣмъ другояче мислятъ. Марксиститѣ казватъ, че „освобождението на работниците е дѣло на самитѣ работници“, че научния социализмъ е „теоретическо изражение на движението на пролетариятъ“. Но тука г. Прокопиевъ ни вика: чакайте, г-да български марксиста, тамъ е въпросътъ, — гдѣ ви е пролетариятъ, съ който ще осъществите коммунистическата организация? Фабричния ли пролетариятъ отъ 9, 12, 14 годишни дѣца?

Г. Прокопиевъ иска, вижда се, да ни пита, отъ кои елементи ще се образува българската социал-демократическа партия? Отъ дѣца каква партия може да се образува? На ли дѣцата не съставляватъ почва за марксизмѣтъ? Тогава кои сж „елементитѣ“, отъ които ще се образува социалистическата демократическа партия у насъ? Тоя е въпросътъ, който г. Прокопиевъ тѣй „назойливо“, тѣй настойчиво ни задава. Тоя въпросъ е практически и организационни въпросъ, който е твърдѣ не деликатно да ни се задава. На тоя въпросъ ний сме въ правото си да не отговаряме; но тѣй като г. Прокопиевъ може да ни обвини пакъ въ „отклонение отъ въпросътъ“, нека да го удовлетворимъ и върху него.

Въ книгата си показахме, гдѣ е нашия пролетариятъ. Тамъ показахме, че населението на цѣли градове, като Сливенъ, Габрово, Тръвна, Карлово и т. н. е, така да кажемъ, пролетаризирано, и се пролетаризира все повече и повече. Сетѣ, „фабриченъ пролетариятъ“ има въ 28 фабрики, има го въ фабричитѣ съ ржченъ трудъ, въ работилницитѣ, отъ които въ всѣки градъ има най малко по една или двѣ съ по 10, 20, 30 и повече „фабриченъ пролетариятъ“. Да рѣчемъ, че всичкия „фабриченъ пролетариятъ“ у насъ е 400 души — цифра нищожна, по не надѣваме се, че за г. Прокопиева не ще е голѣма; да рѣчемъ, че има и 400 души „фабриченъ пролетариятъ“ отъ дѣцѣ. Но г. Прокопиевъ ще ни каже, че съ дѣца, какво може да се прави. Нищо, разбира се! Но дѣцата растатъ, а като порастнатъ, фабрикантина ги испяжда на улицата и зема други дѣца. Но и тѣ ще порастатъ и съ тѣхъ ще стане сжщото и

т. н. и т. н. По тоя начинъ подиръ нѣколко години виждашъ, че се е набралъ единъ „фабриченъ пролетариятъ“ още отъ нѣколко стотини. Въ сжщото време, на основание на Марксовия законъ—*щомъ едно общество встѣпи въ пътя на естествено-то си развитие, ще върви по него, ще се развива*—на основание на тоя законъ подиръ нѣколко години глѣдашъ „фабричния пролетариятъ“ се е уголѣмилъ още съ нѣколко стотини, та най подиръ се получава единъ „фабриченъ пролетариятъ“ отъ нѣколко хиляди. Но колкото голѣмъ и да стане пролетариятътъ, пакъ нищо не показва. Защото *пролетариятътъ не е още марксизмъ, не е наученъ социализмъ*. Той може да брои много милионни, но марксизмъ, наученъ социализмъ още да нѣма; той може да бжде колкото щете голѣмъ и пакъ да не знае съвсѣмъ за марксизмътъ. И обратно: пролетариятътъ може да бжде твърдѣ малочисленъ, нищоженъ и пакъ да има марксизмъ. Така щото, да има *почва* за марксизмътъ, за научния социализмъ не зависи отъ голѣмината на „фабричния пролетариятъ“.

Но тука г. Прокопиевъ пакъ вика: чакайте, господа български социалъ-демократи, не се отклонявайге отъ въпросътъ! Всичко това е вѣрно, но като казвате, че пролетариятътъ ще расте, забравяте *възникналата конкуренция*! Не, г. Прокопиевъ, българските социалъ-демократи не я забравятъ. Но и на нея ще ѝ се дири цѣрь. Една държава, която вижда, че старитѣ ѝ економически наредби не могатъ да се удържатъ подъ натискътъ на капиталистическото производство, нѣма да се остави окончателно да се съсипе. Нуждата я кара да прави това, което правятъ и другитѣ народи, сир. да развива и у себе си най усвѣршенствуваннитѣ въ даденото време начини за произвеждане. А за това ще употребява всички възможни срдства. Г. Прокопиевъ, вѣрвамъ, лигдѣ не е челъ, че съмъ противъ *протекционизма* или че съмъ за него. Но той втората половина на писмото си въ 8 и 9-й броеве свършва така, като че съмъ се произнасялъ противъ протекционизма. Ако г. Прокопиевъ повечко се интересувахе да узнае българския животъ, ако повечко прочиташе това, що се писва у насъ, щѣше да знае, какво е мнѣнието на българските социалъ-демократи изобщо по тоя въпросъ. Но понеже г. Прокопиевъ се ползува съ много оригинални начини на „изяснение въпросътъ“, та за да не ни обвини пакъ въ нѣщо „умишленно“, нека кажемъ, какъ глѣдамъ на въпросътъ за протекционизмътъ. Моето мнѣ-

ние по тоя въпросъ е такова: най необходимата мѣрка, която трѣбва да вземе нашата държава е налаганieto съ по-голѣми мита на вѣлкашиитѣ стоки, които конкуриратъ нашитѣ и фаворизиранieto, благоприятствуванието на стоки, които у насъ не може да се произвеждатъ. Въ това отношение за нашата държава е нужецъ единъ *български Колбертъ*. Да ви кажа, г. Прокопиевъ, даже пѣщо повече: понеже признавамъ, че капитализмътъ развива производителнитѣ сили на страната и създава *общественната организация на производството*, — необходимото условие за сбѣдванието на социалистическитѣ наредби — за това българскитѣ социалъ-демократи въ борбата на капитализмътъ съ старитѣ реакционни начини на производството трѣбва да бждатъ съ него, но всѣкога ще бждатъ противъ капитализмътъ въ борбата му съ социалната-демократия. Вий, разбира се, ще ни кажеге това, което г. Тихомировъ едно време казваше на рускитѣ социалъ-демократи. Но за да не се мъчите да се удивлявате на горнитѣ ми думи, съвѣтвамъ да прочетете поучителната книга на Плеханова „*Наши разногласия*“ по тоя въпросъ.

Така щото, на вѣлкашината конкуренция ще трѣбва да се противудѣйствува и нашата държава е припудена да ѝ противудѣйствува. Пакъ и противудѣйствува всѣкакъ. Въ първия си отговоръ, както и въ книжката си, показвамъ на г. Прокопиева примѣри, какъ нашата държава всѣкакъ покровителствува нашия капитализмъ. Пакъ и не може да бжде иначе. Инакъ ще рѣче да се остави нашата държава да се съсипи окончателно и економически да се зароби съвсѣмъ. А щомъ е така, не може да бжде съмнѣние, че „фабричния пролетариятъ“ ще расте. Но вий ни говорите не за бждѣщето, не какво ще бжде, а за настоящето, говорите ни за *несвоевременъ марксизмъ*. Г. Прокопиевъ, разбира се, не може да си представи, че за 400 души „фабриченъ пролетариятъ“, за такава нищожна цифра пролетариятъ може да се говори. А пъкъ марксиститѣ говорятъ, че и такава нищожна цифра пролетариятъ е предостаточна, за да се почне пропагандата на марксизма. Марксиститѣ именно така постѣпваха винаги. Нека да обяснимъ това съ единъ примѣръ. Германия вѣтши най кжсно отъ другитѣ европейски държави, съ исклучение на Русия, въ пхтя на капиталистическото производство. Преди 50 години никой въ Германия не вѣрваше, че има *почва* за капитализмътъ. Когато извѣстия економистъ Фридрихъ Листъ

въ 1842 година излѣзе да агитира за въ полза па протекционизма въ Германия и да доказва, че въ Германия има *почва*, че може да се развива капитализмътъ, всички се смѣяха на неговитѣ мнѣния. Но дѣйствителността показа, че Фридрихъ Листъ бѣше съвсѣмъ правъ. Около това време, когато никой не вѣрваше, че капитализмътъ има почва въ Германия, се образува „Съюзътъ на комуниститѣ“, на чело на който стояха Карлъ Марксъ и Фридрихъ Енгелсъ, *изрвитѣ марксисти*. Цѣльта на тоя съюзъ бѣше — да се пригответи „работническата партия на бѣдѣщето“. Това дѣло тогава бѣше въ Германия толкова мъчно, щото се изискваше голѣма предвидливостъ и търпѣние. Въ това време „обединения фабриченъ пролетариятъ“ въ Германия бѣше малочисленъ, при това пропитанъ съ бюргерски — мѣщански духъ, а останалата масса отъ населението бѣха бюргери — занаятчий и така расхвърлени по Германия, щото представляваше за множеството германски Прокопиевци невъзможна работа да се организира „работническа партия на бѣдѣщето“. Но „Съюзътъ на комуниститѣ“, а главно Карлъ Марксъ и Фридрихъ Енгелсъ, като се основаваха на свонитѣ научни идеи, работѣха и пропагандираха *марксизма, научния социализмъ*. Разбира се, че нетърпѣливитѣ „революционери“ тая работа — „да живѣешъ за бѣдѣщето“, да „работишъ за бѣдѣщето“, както казва г. Прокопиевъ, — смѣтаха я за безсмисленна, за смѣшна работа; тѣ искаха ей сега, въ настоящето, чрезъ „захватъ на властта“ отъ пѣколко души „интелигентни-революционери“ съ единъ ударъ да прогласятъ „хуманността и справедливостта“. Вслѣдствие на това и въ Германия още при първитѣ крачки на германскитѣ социалъ-демократи се явиха Прокопиевци отъ родътъ на Виллиха и Шаппера, които укоряваха Карла Марксъ и Фридриха Енгелсъ, че тѣ живѣятъ съ бѣдѣщето, работятъ за бѣдѣщето, че е било безсмисленно тогава, когато не е билъ още „обединенъ фабричния пролетариатъ“ да се пропагандира *марксизмътъ* и да се мъчатъ да организиратъ „работническа партия на бѣдѣщето“. И тѣ казваха, както г. Прокопиевъ, че трѣбвало да се работи за настоящето, за да възстѣржествуватъ именно въ настоящето „хуманността и справедливостта“. „Съюзътъ на комуниститѣ“ се разпадна на двѣ — Карлъ Марксъ и Фридрихъ Енгелсъ отъ една страна, които продължаваха при „невъзможнитѣ условия“ да работятъ за образуването на „работническата партия на

бджщето“, а отъ друга—Прокопиевци да мечтаятъ за въстържествуванието на „хуманността и справедливостта“ въ настоящето. И какво излѣзна? Прокопиевци измрѣха съ едно тѣжко разочарование, а марксиститѣ подиръ десетъ-двайсетъ години създадоха такава силна „работническа партия на бджщето“, която зачуди свѣтътъ ¹⁾. Защо прѣди 50 години въ Германия се явяваха Прокопиевци, а сега сж рѣдко явление, и защо сега у насъ се явяватъ Прокопиевци, за марксиститѣ е ясно, защото тѣ гледатъ на явленията материалистически. Както сега у насъ малкото още развитие на производителнитѣ сили поражда Прокопиевци, така сжщо и въ Германия прѣди 50—40—30 години малкото развитие на економическитѣ условия пораждаше Виллиховци и Шапперовци. Българскитѣ социалъ-демократи знаятъ много добрѣ, че малкото още развитие на нашия животъ ще създава български Виллиховци и Шапперовци; тѣ знаятъ много добрѣ, че вслѣдствие на сжщата причина могатъ да се явятъ Прокопиевци и изъ средата на самитѣ днешни български социалъ-демократи, особено отъ нетърпимитѣ, отъ не твърдо убѣденнитѣ и т. п. „революционери“. Но българскитѣ социалъ-демократи ще върватъ твърдо по стѣпките на своитѣ велики учители, ще работятъ енергично за образуването на българската „работническа партия на бджщето“, безъ да обръщатъ внимание на „раздразненитѣ страсти“ на г. г. Прокопиевци.

И така, г. Прокопиевъ, марксиститѣ, марксиститѣ, отъ първа величина, всѣкога смѣтатъ за *своевремененъ марксизмътъ*, а още повече го смѣтатъ за *своевремененъ* въ едно общество, което вече встѣпи въ пѣтя на естественното си развитие, въ едно общество при това, което не се намира въ Китай и Занзибаръ, а до сърдцето на културната Европа. Марксиститѣ не чакатъ да се образува „фабриченъ пролетариятъ“, да стане „обединение на работницитѣ“, а захващатъ своята работа още отъ първитѣ стѣпки на капитализмътъ, колкото нищоженъ и да бжде пролетариятътъ. Защо, г. Прокопиевъ, въ Германия, дѣто пролетариятътъ е сравнително много по-малкъ отъ пролетариятътъ въ Англия, социалистическата работническа партия е най-мощна, а въ Англия, гдѣто въ Лондонъ само има единъ ми-

1) гл. за това „Наши разногласия“ Плеханова.

лионъ пролетариятъ, нѣма даже колко-годѣ добръ организирана социалистическа партия? Или защо въ Франция, дѣто така сжщо има голѣмъ пролетариятъ, нѣма такава силна социалистическа партия, както въ Германия, която почти 100 години по-късно встъпи въ пѣтя на капитализмътъ? Но за марксиститѣ отговорътъ е твърдѣ простъ. Защото въ Германия се намѣриха търпѣливи и предвидливи хора, които се заловиха да распространяватъ марксизмътъ, сир. идеитѣ на научния социализмъ, се заловиха да организиратъ „работническата партия на бждѣщето“ тогава, когато другитѣ въ Германия отричаха *почвата* на капитализмътъ въ нея. Фридрихъ Енгелсъ още въ 1871 година, като говори, че пролетариятъ въ Германия е още малочисленъ, показва на *сръдата*, изъ която трѣбва да се дирайтъ елементитѣ за социалъ-демократическата партия въ Германия. Тия елементи споредъ него трѣбва да се дирайтъ: между *дребната буржуазия*, (сир. между занаятчиитѣ и дребнитѣ търговци); между *дребнитѣ земледѣлци* и между *наемнитѣ земледѣлчески работници* ¹⁾. Ето, г. Прокопиевъ, гдѣ сж „елементитѣ“, всредъ които, споредъ пай главния марксистъ днесъ, трѣбва и е *своевременно* да се распространява марксизмътъ и да се работи за организиранieto на „работническата партия на бждѣщето“. Двайсегъ години подиръ изказанитѣ думи отъ Фр. Енгелсъ германската социалъ-демократическа партия доказа на практика, че марксизмътъ е твърдѣ *своевремененъ* всредъ тия „елементи“. А г. Прокопиевъ казва, че било *несвоевременно* да се пропагандира марксизмътъ всредъ занаятчиитѣ, дребнитѣ търговци, селенитѣ и т. н.!

Българскитѣ социалъ-демократи, като марксисти, считатъ не само за *своевременно* още отъ сега да се пропагандира марксизмътъ у насъ, но смѣтатъ и за твърдѣ *необходимо*, твърдѣ *иллотворно* да се организира „работническата партия на бждѣщето“, отъ всички „елементи“, които ни дава нашия животъ. Тая работа и у насъ изисква твърди убѣждения и търпѣливостъ, което, разбира се, за мнозина сж „невъзможни условия“. Освенъ това българскитѣ социалъ-демократи глѣдатъ на нашитѣ занаятчии, дребни търговци, селене и т. н. като на утрѣшенъ пролетариятъ. Г. Прокопиевъ казва, че тѣ могатъ да

1) Fr. Engels: Der Deutsche Bauernkrieg. Leipzig, 1875, прѣдговора, ст. 9.

си останатъ вѣчно кандидати. Българскитѣ социалъ-демократи, като марксиста инакъ не могатъ да гледатъ на тѣхъ. Защото да гледатъ инакъ ще рѣче да допуснатъ, че България ще замръзне на една точка на своето си развитие, ще рѣче да допуснатъ, че България е неспособна да се развива. Не ще и дума, че нашитѣ занаятчи, търговци и земледѣлци могатъ да искатъ да си останатъ вѣчно дребни производители. Но кой ги оставя? Оставя ли ги Негово Величество Капиталътъ?

Да обяснимъ това съ единъ примѣръ. Единъ *революционеръ* може да желае винаги да си остане такъвъ безъ всѣкаква друга професия. Но кой го оставя? Оставя ли го Негово Величество Реакцията? Единъ день, глѣдашъ, изритала го съ бутуша си въ нѣкоя страна и отъ революционеръ глѣдашъ го, безъ нѣкога да е сънувалъ, станалъ инженеръ.

Та така сѣщо и съ нашитѣ занаятчи, дребни търговци и селене. Тѣ би желали вѣчно да си останатъ въ днешното си положение. Но оставя ли ги Негово Величество Капиталътъ? Единъ день току-глѣдашъ ги зашибалъ съ камшикътъ си. Какво да правятъ? Току-глѣдашъ, безъ да сж сънували нѣкога, едни сж станали инженеръ-механици при нѣкоя машина въ фабриктъ, а други пакъ сж станали инженери „путей съобщения“, които се скитатъ и мѣрятъ улицитъ безъ работа. Тамъ е работата, г. Прокопиевъ! Не дѣйте забравя тая „оказия“!

Тука трѣбваше да свърши отговорътъ си. Защото на всичкитѣ въпроси, които заслужватъ вниманието на читателя, отговорихъ. На другото, което е плодъ на „раздразненнитѣ страсти“ на г. Прокопиева, нѣма защо да отговарямъ и още повече да „раздразняме буйнитѣ му страсти“. Но г. Прокопиевъ, като прави „разборъ“ на предговорътъ къмъ книжката „1-й Май“, говори и за социалъ-демократическата библиотека и се повръща пакъ къмъ „хуманността и справедливостта“, проповѣдванието на които ги препоръчва на нашата „интелигенция“ за единственна задача. За това ще си позволя да направя още нѣколко бѣлжки, като вѣрвамъ, че на другото авторътъ на предговорътъ въ книжката „1-й Май“ ще му отговори.

Г. Прокопиевъ казва, че не било злѣ да се издаватъ книжки отъ марковата школа; но съжалявалъ, че нашитѣ социалъ-демократи издавали книжки отъ тая школа, които имали практически-организационенъ характеръ. Но кое съчинение отъ марковата школа нѣма практически-организационенъ характеръ?

Марксизмътъ, научния социализмъ за това е велико учение, че дава и практически-организационни средства за възстържествуването му. Ако отъ марксизмътъ отнемемъ научнитъ практически-организационни средства, тогава нѣма да остане марксизмъ, нѣма да се нарича той наученъ социализмъ. Научния социализмъ се отличава отъ анархизма, отъ утопичния социализмъ и т. н. и съ това още, че има наученъ практически-организационенъ характеръ. Така щото съжалѣнията на г. Прокопиева въ дадения случай сж съвсѣмъ напразни.

По горѣ казахъ, че марксиститъ смѣгать „освобождението на работниците дѣло на самитъ работници“. Съ други думи това ще рѣче: освобождението на работната класа никой другъ не може да го извърше освѣнъ самата работна класа. Това марксово учение е извѣстно и подъ тая форма: всички преобразования у единъ народъ трѣбва да ставать „отдоду на горѣ“ Съ други думи това ще рѣче: преобразованията въ народния животъ тогава сж трайви и полезни за народа, когато ставать съ съзнателното участие на народа и се искать отъ него. Всичко това се искава още по-кратко така: *всичко за народа и всичко чрезъ народа*, сир. *освобождението на народа трѣбва да бѣде дѣло на самия народъ*. Но г. Прокопиевъ ни проповѣдва тъкмо обратното: *всичко за народа, но не чрезъ народа*. Впрочемъ той тука се явява съвършено послѣдователенъ на своя учителъ г. В. В., който казва, че „царь-батушка“ ще организува производството въ Русия и ще осъществи русско-народно-самобитнитъ задачи. Г. Прокопиевъ намѣсто „царь-батушка“ туря „царь-интеллигенция“. Споредъ г. Прокопиевъ излиза, че „интеллигенцията“ е всичко и че отъ нея трѣбва да се очаква спасението на народитъ. За да потвърди това, г. Прокопиевъ вика на помощъ всемирната история и частно Румжния. Но какво потвърждава историята? Тъкмо обратното на това, що се мжчи да ни доказва г. Прокопиевъ. И наистина, всемирната история нигдѣ не ни говори, че „интеллигенцията“ съ своитъ си сили е направила нѣкакви исторически преврати. Даже нѣщо повече: тя ни доказва, че даже буржуазията сама, безъ помощта на работната класа, никога нищо не е можала да спечели. И марксиститъ не осжждатъ работната класа, че е помагала на буржуазията въ борбата ѝ противъ старитъ реакционни класи и наредби. Напротивъ марксиститъ казватъ на работниците да се организиратъ въ отдѣл-

на самостоятелна „работническа партия на бждщето“ и да се борятъ въ името на своитѣ интереси заедно съ буржуазията противъ старитѣ реакционни партии, като не забравятъ подиръ побѣдата надъ реакционнитѣ класи да се борятъ и противъ буржуазията, която всѣкога е искала да държи работната класа въ подчинение и да я експлуатира. Това ни говори всемирната история и така разбиратъ марксиститѣ ролята на работната класа въ историята. *Историята*, казватъ марксиститѣ, е история на борбата на класитѣ, а не на „интелигенцията“ за възстържествуванieto на „хуманността и справедливостта“. Колкото за Румжния ще забѣлѣжа само, че въ нея свободата е трайна по сжщата причина, по която въ Франция има република и е трайно републиканското управление. Кой създаде и поддържа републиката въ Франция? Интелигенцията ли? Ако г. Прокопиевъ нарича „интелигенцията“ цѣлата буржуазна класа, тогава съмъ съгласенъ, че „интелигенцията“ наистина е извършила нѣщо въ историята, но и въ тоя случай тя го е извършила пакъ съ помощта на работната класа. Та и въ Румжния свободата се държи, защото я иска буржуазната класа. Впрочемъ въ Румжния, както и на всѣкъдѣ, днесъ свободата се поддържа не само отъ буржуазната интелигенция, но така сжщо и отъ социалистическитѣ партии, и отъ съзнателнитѣ работници. Както и да е, а въ сегашно време „интелигенцията“ се дѣли на *социалисти и буржуа*. И едната и другата сж до толкова силни и иматъ до толкова значение, до колкото се явяватъ представители на тия или ония классови интереси, до колкото сливатъ своитѣ интереси съ интереситѣ на тая или оная общественна класа. Вънъ отъ общественитѣ класи „интелигенцията“ е безсилна. Нека обяснимъ това съ единъ примѣръ. Въ Руссия „интелигенцията“ смѣташе себе си за такава една самостоятелна сила, която, организирана въ отдѣлна партия „Народной Воли“ мислѣше съ *терроръ* да дезорганизира руския деспотизмъ, да грабне властта и да прогласи съ прикази социализмътъ. Опитва се херойски да достигне цѣльта си, по какво излѣзе? Деспотизмътъ въ Руссия и до сега благополучно царствува. Русскитѣ, пакъ и всички други социалъ-демократи смѣтатъ, че по таквъ начинъ не ставатъ преврати въ животътъ на народитѣ. За да се махне абсолютизма въ Руссия, трѣбва интереситѣ на руската буржуазия да дойдатъ въ противурѣчие съ абсолютизма и буржуазията

да поиска да вземе управлението на държавата въ рѣцѣтъ си. Но за това пакъ е необходима помощта на нѣкоя друга по-сѣщественна общественна сила, а не „интелигенцията“. Такава по-сѣщественна сила е работната класа. Нѣщо повече даже: движението на работната класа може по-скоро да увлече въ пѣтя на революцията и самата буржуазия. Но въ всѣкой случай само двѣтъ тия класи могатъ да свалятъ абсолютизма. „Интелигенцията“ не може това да направи и не може да го направи. Но тя въ редоветъ на тия класи може да бѣде полезна. При това буржуазната „интелигенция“ ще се бори въ името на интереситъ на буржуазната класа, а социалистическата „интелигенция“ ще се бори подъ знамето и въ интереситъ на „работническата социалистическа партия на бѣдѣщото“. Пита се, за коя „интелигенция“ ни говори г. Прокопиевъ?

Той ни говори не за опредѣленна „интелигенция“, а изобщо за „интелигенция“. Г. Прокопиевъ иска да събуди чувствата на „хуманността и справедливостта“ на тая „интелигенция“, която въ името на тия чувства да иска запрещението на женския и дѣтския трудъ у насъ! Отъ кого ще иска тя това запрещение? Отъ нашата буржуазия на ли? Ами ако нашата буржуазия попита тая „интелигенция“: позволи ми ти, мила интеллигенцио, да те питамъ, кой те упълномощи да искашъ ти запрещението на женския и дѣтския трудъ? Тогава?—Тогава искача г. Прокопиевъ и казва: упълномощаватъ ме „хуманността и справедливостта“. . . . Чакай любезний приятелю, г. Прокопиевъ, да те питамъ: чель ли си ти прикаската на Щедрина за Карасъ-идеалистъ? Ако не си я чель съвѣтвамъ те по напрѣдъ да я прочетешъ, а че сегнѣ Виждамъ, че ти си билъ по-наивенъ, но простодушентъ отъ Карасъ-идеалистъ . . . Тогава, г. Прокопиевъ, какво ще прави вашата „интелигенция“? Колко време става, като буржуазията чува все за „хуманность и справедливость“, пакъ не ще и да знае, пакъ си глѣда своитѣ интереси, пакъ и сама обича да поприказва сегизъ-тогизъ за „хуманность и справедливость“! Пита се, какво остава да прави „интелигенцията“ при такова отношение на буржуазията къмъ „хуманността и справедливостта“? Остава да „грабне властта“ отъ рѣцѣтъ на буржуазията, да пригърне бланкизма, анархизма и т. н. Друго не ѝ остава, защото г. Прокопиевъ намира за *несвоевременно* да се занимава тя съ марксизмътъ. Ахъ, да, г. Прокопиевъ каз-

ва, че „интелигенцията“ ще отваря вечерни и недѣлни училища, ще „учи народа“, ще го „просвѣщава“. Но въ какво ще го просвѣщава? Да говори на народа за „хуманностъ и справедливостъ“, народа ще ѝ се изсмѣе въ очигъ, пакъ може и да ѝ плюне въ лицето, като каже: за „хуманностъ и справедливостъ“ ми приказвали ти, иди кажи на тия, които постѣпватъ съ мене „нехуманно и несправедливо“! Ти ми кажи, какъ да се направи да нѣма „нехуманности и несправедливости“! Тогава, г. Прокопиевъ? Тогава, разбира се, вашата „интелигенция“ или трѣбва да се откаже отъ всичко и да сгърни рѣцѣ или пакъ трѣбва да се залови за „грабване на властѣта“, за анархизма и т. н. Защото друго не ѝ остава; прѣдъ нея стои такъвъ изборъ: или да се откаже отъ „хуманността и справедливостѣта“, или да пригърни анархизма или пакъ да дири спасение у марксизма. Но г. Прокопиевъ марксизма смѣта за „несвоевременно и неподотворно“ дѣло. Дѣто ще каже, за „интелигенцията“ остава—или да сгърни рѣцѣ или да пригърни бланкизма, анархизма и т. н. Ето отъ това ний, българскитѣ социалъ-демократи, предупреждаваме нашата „интелигенция“. Защото увличанието отъ „хуманностъ и справедливостъ“ и други такива *неопредѣлени фрази* фатално водятъ или къмъ разочарование или къмъ твърдѣ безполезни и даже вредни опити. За това ний всѣкога най горѣщо ще препоръчваме научнитѣ средства за възстѣржествуването на „хуманността и справедливостѣта“. А *такива научни средства дава само марксизмътъ, само научния социализмъ*.

На свършване ще забѣлѣжимъ още слѣдующето. Г. Прокопиевъ казва, че българскитѣ социалъ-демократи не знаяли българския животъ и че за положението на нашитѣ занаятчии сѣдили по книжкитѣ. Да ни казва това нѣкой другъ, иди-дойди. Но г. Прокопиевъ това да ни казва, ето кое е чудното. И отъ какво сѣди г. Прокопиевъ, че българскитѣ социалъ-демократи не знаяли българския животъ? Отъ това, че не му обадили, колко е българския пролетариятъ! Да се чуди ли чловѣкъ или да се смѣе! Колкото се отнася до положението на нашитѣ работници занаятчии, българскитѣ социалъ-демократи констатирайтѣ фактътъ, че то е твърдѣ лошо. Да говори чловѣкъ, че българскитѣ социалъ-демократи, като констатирайтѣ тоя фактъ, изучаватъ положението на занаятчиитѣ работници по книжкитѣ, това ще рѣче да не признава, че е лошо положението на занаятчиитѣ работници.

ятчиитѣ. А да не признава, че това положение е лошо, ще рѣче съвсѣмъ, положително съвсѣмъ да не знае положението на нашитѣ занаятчии. Между това е фактъ, въ който нѣма никакво съмнѣние, че нашитѣ занаяти се държатъ само съ това, че продължаватъ безмѣрно работния день и съ чрезмѣрна експлоатация на калфитѣ и чирацитѣ. А пъкъ колкото до това, какво ще направятъ българскитѣ социалъ-демократи съ работницитѣ занаятчии, които повечето водятъ единъ мизеренъ животъ, напразно се е загрижилъ г. Прокопиевъ, това е работа на социалъ-демократитѣ.

Съ това свършвамъ отговорътъ си. Мисля че дадохъ изяснение на всички въпроси, които иматъ принципиално значение. Г. Прокопиевъ намѣсто изяснение на въпросътъ впусна се въ „разборъ“ на моята брошура. Да говоря повече отъ това, що казахъ за „разбора“ му, смѣтамъ го за излишно. Защото всичко останало въ „разбора“ му го смѣтамъ за плодъ на „раздразненнитѣ страсти“ на г. Прокопиева. Впрочемъ, ако се яви нужда да се направятъ още други принципиални изяснения, мога да се повърна. Готовъ съмъ съ удоволствие да отговарямъ на г. Прокопиева, но съ слѣдующитѣ условия: че той нѣма да се сърди и да прибѣгва до „раздразненнитѣ си страсти“; че той нѣма да се премѣта отъ единъ въпросъ на други, а ще опровергава нашитѣ мнѣния; че той подобрѣще изучи марксизма, сир. научния социализмъ и че той нѣма да „изяснява въпросътъ“ съ такава голѣма небрежностъ и не любовъ къмъ самия въпросъ, както е постѣпвалъ до сега, а ще се въодушеви съ повече искрено желание наистина да бжде полезенъ на социалистическото дѣло у насъ и ще се отнася съ повече любовъ къмъ него, което за съжалѣние съвсѣмъ липсва у г. Прокопиева. Безъ пазение на тия условия излиза не изяснение на въпросътъ, а наистина „гола полемическа борба“, която е съвсѣмъ безплодна и която може само да отвлича умоветѣ отъ плодотворната дѣятелностъ, както справедливо забѣлѣза редакцията на „День“. Но при пазението на приведенитѣ условия готовъ съмъ да отговарямъ на г. Прокопиева съ удоволствие и всѣкога.

Д. Братановъ.

ИЗЪ ОБЩЕСТВЕННАТА ХРОНИКА.

Нашата „интелигенция“ и опититѣ ѝ „да просвѣти“ народа.—Вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, просвѣтителнитѣ дружества и публичнитѣ сказки преди и сега.—Причината на несполукитѣ на нашата „интелигенция“ днесъ.—Общечеловѣческитѣ или „космополитическитѣ“ и националнитѣ идеали.—Противудѣйствиата или „коррективитѣ“ на „космополитическитѣ идеи“ у насъ.—Що доказва, че единъ народъ е достоенъ да се нарича културенъ.

Въ послѣдно време между „нашата интелигенция“ се забѣлѣзва едно движение, което не е ново, което често пжти се захваща съ въодушевление и всѣки пжтъ се свършва съ нищо, съ още по-голяма апатия въ „интелигенцията“. Думата ни е за опититѣ на послѣдния да „просвѣти народа“, да разпространи „просвѣщението“ между нашитѣ граждани. Срѣдствата съ които нашата „интелигенция“ се надѣва да достигне цѣльта си, се явяватъ вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, просвѣтителнитѣ дружества и публичнитѣ сказки. Тия срѣдства не сж нови: нашата „интелигенция“ често се е залавяла за тѣхъ, често пжти тя отваря вечерни и недѣлни училища, често пжти тя съставя дружества за държане на сказки. Всѣкога това движение се захваща у насъ изеднжжъ, по нѣкакво вдъхновение, безъ нѣкаква съзнателна сериозна потрѣба. Мине вдъхновението, мине навѣяното чувство „да се работи за доброто на народа“ и всичко изчезва като димъ, пакъ настѣпва апатия и пълна тишина въ полето „на народното просвѣщение“ и срѣди неговитѣ ратници — нашата интелигенция. Коя е причината, дѣто не върви у насъ едно толкова важно дѣло? Коя е причината, дѣто нашата интелигенция ту съ въодушевление се залавя за просвѣщението на нашитѣ граждани, ту бързо охлаждава къмъ него?

Мнозина казватъ, че въ характера ни е било — бързо да се увеличае отъ нѣкоя идея и бързо да охлаждаваме къмъ нея,

Може би, това и да е истина. Но пакъ такова обяснение не ни дава удовлетворителенъ отговоръ на питанieto. Единъ примѣръ по-добръ ще ни обясни работата. Преди освобождението вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, читалищата и сказкитѣ се явяваха едни отъ най постояннитѣ сръдства, чрезъ които нашата интелигенция влияеше на нашитѣ граждани, на народа, чрезъ които тя просвѣщаваше массата. Това дѣло тогава бѣше живо дѣло, което съ години въодушевенно се водѣше. Вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, читалищата и сказкитѣ тогава, наистина, служаха за дѣйствителното просвѣщение на народа; това общественно движение тогава принасяше своитѣ плодове. Защо това сжщото общественно движение днесъ се явява безжизнено, безплодно и насилнено? Ясно е, че причината лѣжи по-другадѣ, а не въ непостоянството на народния ни характеръ. Едно общественно движение за да бѣде плодотворно, естествено и ненасилнено, трѣбва въ основанието му да лѣжи нѣкакъвъ общественъ идеалъ, нѣкакво високо общественно стремление. Преди освобождението нашата интелигенция се въодушевяваше отъ единъ такъвъ идеалъ, който въ главитѣ на най развититѣ ѣ представители се издигаше до общечеловѣческитѣ идеали на времето, въ което живѣяха и работѣха тѣ. Нашата интелигенция преди работѣше за едно по-свѣтло бѣдѣще на българския народъ. Най развититѣ представители на нашата интелигенция свързаха бѣдѣщото на българския народъ съ по-щастливото бѣдѣще на другитѣ народи, съ „Балканската республика“, съ „Балканската федерация“, съ освобождението на народитѣ отъ съвременното робство и нарежданието имъ „споредъ принципитѣ на най новата наука“. Общечеловѣческитѣ идеи уголѣмяваха величието на общественния идеалъ на нашата интелигенция. Но общественитѣ идеали се осществяватъ отъ съзнателна общественна сила. За осществяването на идеалътъ на нашата интелигенция до освобождението трѣбваше силата на българския народъ. Но за това той трѣбваше да се „просвѣти“, да се подигне до оная височина на съзнание, щото да се въодушевява отъ идеала, за който се борѣше интелигенцията. Едни отъ сръдствата за тая цѣль се явяваха читалищата, сказкитѣ, вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, явнитѣ и тайнитѣ събрапия за развитие и пропаганда на идеитѣ. Въодушевляването да се работи съ всички сръдства за постиганieto на единъ високъ общественъ иде-

алъ—ето кое придаваше енергия, любовъ до самопожертвование и сила на общественитѣ движения срѣди нашата интелигенция до освобождението ни.

Днесъ „нашата интелигенция“ сжщо се залавя за отварянието на вечерни и недѣлни училища, за съставянието на дружества за държение на публични сказки и т. н. съ цѣль „да просвѣти народътъ“ и при това по-искреннитѣ отъ нея съ убѣждение, че наистина го просвѣщава. Други по мода, а трети съ намѣрение да извлѣкатъ нѣкакви лични облаги. Както и да е, а нашата интелигенция, като се залавя за такова важно общественно дѣло, никога не се е питала, както се вижда отъ всичко, какво разбира тя подъ думитѣ „да се просвѣти народътъ“, какъ може да се просвѣтятъ гражданитѣ? Нѣма нужда да се просираме върху общеизвѣстната истина, че да научишъ нѣкого да чете и да пише или да му съобщишъ нѣколко научни факти—не ще рѣче да го просвѣтишъ. Такова едно просвѣщение на нашитѣ граждани може само да имъ послужи за достиганieto на нѣкои житейски облаги, но не да ги направи наистина просвѣтени хора. Да просвѣтишъ единъ народъ ще рѣче да му дадешъ единъ общественъ идеалъ, да го подигнешъ до такава вишина, щото да разбира тоя идеалъ, да го пригърни и да се въодушевява отъ него въ животътъ. Да просвѣтишъ гражданитѣ ще рѣче да ги възвисишъ до оня идеалъ, който въ дадено време съставлява идеалътъ на човѣчеството. Такова е назначението на вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, на читалищата и сказкитѣ, на събранията и разискванията. Всички тѣ се предназначаватъ за граждани възрастни, пълноправни и които създаватъ общественния животъ въ всѣка страна. А просвѣщението на такива граждани не може друго да бжде, освенъ онова, което ги прави да иматъ единъ общественъ идеалъ и да се стремятъ къмъ неговото обхвдане въ животътъ. Другояче да се разбира „просвѣщението на народа“, „свѣстяванието на граждани-тѣ“ ще рѣче да се лѣжемъ сами и да лѣжемъ другитѣ.

Поглѣднато отъ тая точка на вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, на дружествата и сказкитѣ, на събранията и разискванията, убѣждаваме се, че тѣ сж далечъ отъ да отговарятъ на своето назначение. И наистина, вечернитѣ и недѣлнитѣ училища у насъ се водятъ безъ любовъ, безъ въодушевление, безъ енергия. Колкото повече се отдалечаватъ тѣ отъ отварянieto си, толкова по-безжизненно, по-распустнато се водятъ, додѣто най

сетиѣ съвършено се затворятъ. А това прави по-нататъшното имъ отваряние мъчно, равнодушието на населението къмъ тѣхъ се утолмява. Колкото до публичнитѣ сказки, тѣ още по-малко достигатъ цѣльта си. Повечето отъ тия сказки биватъ твърдѣ общи, сборъ отъ грабнати отъ тукъ-отъ тамъ общи фрази безъ свързка и ясенъ смисълъ. Първо време тия сказки удовлетворяватъ любопитството на „публиката“, но колкото по-нататкъ вървятъ, толкова повече хората охлаждаватъ къмъ тѣхъ. И естествено: редко явление сѣ у насъ сказкитѣ, които да се касаятъ до жизненнитѣ, осѣтителнитѣ общественни въпроси; още по-редко явление сѣ сказкитѣ, които да възбуждатъ стремление къмъ единъ общественъ идеалъ. За това сказкитѣ, които обикновено се държатъ, посѣщаватъ се най-много отъ тия, които най-малко нужда иматъ отъ тѣхъ, — посѣщаватъ се отъ чиновницитѣ, адвокатитѣ, учителитѣ, „цивилизованнитѣ“ жени и други такива. Онова население, ония граждани, на които най-много е потребно просвѣщението, — занаятчиитѣ, дребнитѣ търговци, работницитѣ — не посѣщаватъ тия сказки. И съвсѣмъ не е чудно това. Както начинътъ на държанието, така и съдържанието на сказкитѣ сѣ недостъпни, безполезни за тия граждани. Сказкитѣ съвсѣмъ не закачатъ ония общественни въпроси, които всѣкидневно повдига животътъ и отъ разрѣшението на които тѣ се нуждаятъ.

И така, общественното движение, за което ни е думата, не принася нужната полза. Причината на това е, че тия, които се залавятъ да просвѣщаватъ нашето население не се попитватъ, кое може да просвѣти това послѣдното. Тая неопредѣленность въ понятията и стремленията прави и предназначенията на нашата интелигенция за доброто на народа безжизнени и безплодни. Разбира се, че по тоя начинъ никакво просвѣщение на населението не излиза. Ще се просвѣти народа, когато се просвѣщава въ единъ идеалъ, когато се развива така, щото да си състави единъ съвремененъ идеалъ. Но за това пъкъ се иска, щото и тия, които се залавятъ да просвѣщаватъ другитѣ, сами да бждатъ просвѣтени. Само тогава, когато чедовѣкъ се въодушевява отъ единъ високъ идеалъ и иска да просвѣти хората въ него, — само тогава той може да работи съ любовъ, съ постоянна енергия и рѣшителность, безъ да испытва апатия и разочарования. Нашата интелигенция, поне по-искренната частъ отъ нея, която не се е развратила окончателно и не е потж-

нала въ житейското благо, не се задоволява отъ тъмнитѣ и реакционни идеали на г. И. Вазовъ, който ѝ препоръчва „да сажда гори“ намѣсто да дири идеали, нито отъ личнитѣ идеали на студентитѣ себелюбци. Тя дири по-високи идеали. Но за да ги има човѣкъ трѣбва постоянно да изучава движението на общечеловѣческата мисль и общечеловѣческитѣ идеи, трѣбва добръ да знае задачитѣ, които си туря съвременното му челоуѣчество. Въ различни времена челоуѣчеството си туря различни задачи, споредъ историческото развитие, споредъ развитието на материалнитѣ и умственитѣ условия, въ които живѣе то. Но задачитѣ, които си туря челоуѣчеството въ извѣстно време сж задължителни за всички народи, които сж способни да се развиватъ и искатъ да вървятъ напредъ. Още по върхо е това въ сегашно време, когато благодарение на телеграфитѣ, на желѣзницитѣ и различитѣ международни съюзи, благодарение на сегашния начинъ на производството и всесвѣтската търговия, науката стана общечеловѣческа, когато мислитѣ и идеитѣ бързо се разпространяватъ, когато общественитѣ движения въ една страна бързо се отражаватъ на другитѣ страни. Съ освобождението ни нашата държава встъпи въ кръга на международнитѣ движения, на нашия животъ се отражаватъ движенията на идеитѣ, които вълнуватъ съвременното ни челоуѣчество. Обществениятѣ идеали на послѣдното сж и наши идеали. Да не ги приемаме ще рече да се отказваме отъ прогресса, отъ желанието да напредваме. Обществения идеалъ на развитата личность днесъ не може да бѣде другъ, освѣнъ идеалътъ, къмъ който неизбежно върви челоуѣчеството. Кой е тоя идеалъ? Той е — *коллективния (общия) трудъ и коллективно ползувание отъ продуктитѣ*, той е идеалътъ на економическото равенство, братство и свобода между челоуѣцитѣ и народитѣ; той е идеалътъ, който се пригръща отъ маситѣ народни, отъ учениитѣ професори и философи, отъ писатели и публицисти съ всесвѣтска извѣстность. Тоя идеалъ поглъща всички други; предъ него блѣднѣятъ всички други идеали, каквито е знаало челоуѣчеството.

Оная частъ на нашата интелигенция, която искрено дири общественъ идеалъ, не може намѣри другъ по-високъ отъ идеалътъ на съвременното челоуѣчество. Популяризирането на тоя идеалъ срѣди народа—ето кое наистина ще просвѣти народа. Да се подигнатъ умствено и морално нашитѣ граждани до

разбирането на тоя общественъ идеалъ, до убѣждението да се работи за него, ето кое е истинското просвѣщение на гражданитѣ, на народната масса. Нашата интелигенция въодушевена само отъ такъвъ единъ идеалъ ще може да работи съ любовъ, съ самопожертвование и постоянна енергия „за доброто на народа“.

Впрочемъ нѣкои препоръчватъ на нашата интелигенция по други идеали — *национални*. Въ какво се състоятъ тия идеали? Споредъ едни националнитѣ идеали се състоятъ въ „националнитѣ побѣди и слава“. Но за да могатъ „националнитѣ побѣди и слава“ да съставляватъ общественъ идеалъ, необходимо условие е, щото да се водятъ постоянни войни, необходимо условие е, щото народа да се намира въ постоянно воинствующе положение. Да ли такова положение на работата е естествено, да ли то е полезно, да ли то може да се смѣта за идеалъ на развититѣ личности? Борбата между човѣцитѣ е явление не нормално, а войната, военното положение на народитѣ е още по-ненормално явление. Ясно е, че „националнитѣ побѣди и слава“ не могатъ да съставляватъ общественъ идеалъ на интелигенцията. Нашата интелигенция, съ нѣкои, разбира се, изключения, не може да се въодушевява отъ такива идеали, които си имаха мѣсто въ найтъмнитѣ времена на човѣшката история. Че това е така, можемъ да видимъ отъ обстоятелството, че сега у насъ нѣкои пакъ (гл. „Мисль“, кн. III и IV) се мнчатъ да препоръчватъ на нашата интелигенция една теория за „добръ разбранъ национализъмъ, като противудѣйствиe или корективъ на тия криворазбрани космополитически идеи, които захващатъ да зашемадяватъ главитѣ имъ“ (сир. главитѣ на нашитѣ млади), да дадатъ на нашата „безчувствена интелигенция“ нѣкакви си „по-положителни национални идеали, които да отговарятъ повече на нейната образователна стѣпень — идеали, основани на едно по-дълбоко съзнание на нашитѣ народни, вещественни и нравственни сили, на нашето минало и на единъ точенъ анализъ на нашия народенъ характеръ, а не само на нмими „исторически права“, или съ други думи да препоръчатъ на нашата интелигенция, на нашата младежъ единъ национализъмъ, очистенъ отъ всички шовинистически примѣси, отъ блѣноподобни мечти, отъ всички стрѣвни appetiti, а наипитъ обратно съ всички хуманни идеи, които движатъ днесъ човѣшкото общество“.

Отъ приведенитѣ тия думи ясно е, че нѣкои отъ нашата интелигенция се възмущаватъ отъ националнитѣ идеали на „съръвиитѣ апетити“ и „на мнѣми исторически права“ — идеали, които водятъ къмъ „национални побѣди и слава“. Но отъ сжщитѣ приведени думи ясно е, че нѣкои отъ нашата интелигенция изваждатъ старата теория за „добръ разбранпѣи национализъмъ главно за „противудѣйствиѣ на криворазбранитѣ космополитически идеи“. Но какво е нѣщо „единъ национализъмъ, нашитѣ съ всички хуманни идеи, които движатъ днесъ човѣшкото общество“? Кои сж тия идеи, които движатъ днесъ челоуѣчеството? Ако скжсаме гжгето було на фразѣорството, съ което обикновено тая частъ отъ „нашата интелигенция“ покрива своитѣ мисли, ще видимъ, че тия „хуманни идеи“ сж горѣ приведенитѣ отъ насъ общечелоуѣчески идеали, сж идеитѣ, които днесъ пригрѣжатъ народнитѣ маси и мнозина знаменити учени мжже въ Европа и Америка; тѣ сж идеитѣ, които тя нарича „криворазбранни космополитически идеи“; тѣ сж идеитѣ на международния миръ, на международната солидарностъ и братство, които се мжчатъ днесъ да ги осжщесгвятъ чрезъ „интернационалния арбитръ“ мнозина учени правовѣди и хуманисти.

И така, „хуманнитѣ идеи“, които движатъ днесъ челоуѣчеството сж „космополитическитѣ идеи“, — сж идеитѣ на економическото равенство и свобода между челоуѣцитѣ, на международното братство и солидарностъ. Самия исторически вървежъ, историческото развитие ни води къмъ тѣхъ. Както едно време идеалитѣ на буржуазията привлѣкоха постъпенно всички слоеве, народътъ и аристокрацията, така сжщо днесъ „космополитическитѣ идеи“ привлечатъ на своя страна народнитѣ маси и все повече и повече развити личности отъ срѣдата на буржуазията. Тия идеи „движатъ днесъ човѣшкото общество“. Предъ „космополитическитѣ идеи“ блѣднѣятъ днесъ „националнитѣ идеи“. Че това е така, не е мжчно да се убѣди челоуѣкъ, който искрено иска да се убѣди въ нѣщо. Космополитизъмъ ще рѣче всесвѣтско гражданство, сир. да бжде челоуѣкъ гражданинъ на цѣлия свѣтъ, или по-точно да се осѣща челоуѣкъ гражданинъ на всѣки народъ, срѣди който го е исхвърлила сждбата. Да бжде челоуѣкъ космополитъ ще рѣче да носи единъ общечелоуѣчески идеалъ и да работи за неговото сбждвание въ всѣки народъ, срѣди който му се случи да живѣе. Космополититѣ,

може да се каже, сж предвѣстниците на бжджщата международна солидарностъ. При осществлението на економическото равенство и свобода, при осществлението на международната федерация — а това време вече не е далечъ — всѣкой ще получи възможность да живѣе, дѣто иска, да бжде гражданинъ на който народъ иска, сир. да бжде космополитъ и въ сжщото време да бжде полезенъ гражданинъ. Тогава и най обикновенниятъ хора ще иматъ възможность да знаятъ почти еднакво както народътъ, срѣди който се е родилъ, сжщо така и другитъ народи.

Когато нашата „интелигенция“ говори за „космополитически идеи“, говори безъ да е изучила сжщността имъ, безъ да се е помжчила да разбере, какви сж тия идеи, а говори за тѣхъ по ония криворазбрани мнѣния, които тукъ-тамъ ги чула. Разбира се, че тия свои криворазбрани „космополитически идеи“ ги приписва на другитъ, безъ да забѣлѣзва, че тѣ сж криворазбрани само въ нейната глава. Само при бжджщитъ социалистически наредби индивидуалнитъ наклонности и способности на всѣка отдѣлна личностъ, както и на всѣка колективна личностъ (въ видъ на цѣлъ народъ), ще могатъ да се развиватъ въ най пълната си мѣра, когато при сегашнитъ наредби, обратно, най силнитъ. Най широкитъ способности се губятъ подъ натискътъ на грубата сила, на борбата за сжществуване. Така щото индивидуалнитъ способности, наклонности, темпераменти на всѣка отдѣлна или колективна личностъ, като продукти отъ цѣлъ редъ условия и на географическото положение, въ които живѣятъ и растатъ тѣ, ще се запазятъ и ще се развиватъ. Но за особенни нѣкакви „национални идеи“ въ бжджще не може да бжде и дума. Националността съ нѣкакви свои идеали, отдѣлни отъ общечеловѣческитъ, ще исчезне. Ще има единъ колективенъ умъ, който ще произвежда колективни умствени и нравствени продукти. Къмъ това върви днесъ человѣчеството.

Нѣкои отъ нашата интелигенция не искатъ съвсѣмъ да разбератъ едно нѣщо. Ако днесъ „националнитъ идеи“ блѣднѣятъ предъ „космополитическитъ“, въ това не сж криви нито послѣднитъ, нито отдѣлнитъ личности. Причината е съвсѣмъ другадѣ. Въ сегашно време капиталистическото производство, развитието на пжтнитъ съобщения и всесвѣтската търговия унищожаватъ националнитъ граници, изваждатъ народитъ отъ своя тѣсенъ националенъ кръгъ, турятъ ги въ еднакви материални

условия и ги каратъ да се движатъ по единъ общъ пътъ. Съ малко думи, тѣ създаватъ вещественнитѣ условия за разпространението и въстържествуванieto на „космополитическитѣ идеи“; тѣ създаватъ за цѣлото челоуѣчество единъ общъ идеалъ и измѣстятъ „националнитѣ идеали“. Отъ освобождението насамъ българскитѣ народъ се намира подъ пълното влияние на общечелоуѣческото движение и тая е причината, дѣто и у насъ се разпространяватъ „хуманнитѣ идеи“, които движатъ днесъ челоуѣчеството, и измѣстятъ „националнитѣ идеи“. Никакви китайски стѣни не сж въ състояние да спржтъ това движение.

Но сжщата интелигенция говори за „добръ разбранъ национализъмъ“ и за егоистиченъ национализъмъ. Напраздно челоуѣкъ ще дири да намѣри границитѣ между „добръ разбрания национализъмъ“ и злѣ разбрания или егоистичния. И най добръ разбрания национализъмъ твърдѣ лесно става най злѣ разбираеъ, грубо егоистиченъ. Национализмътъ, като принципъ, самъ по себе си е егоистиченъ. За това днесъ и най благонамѣренитѣ мислители виждатъ една голѣма опасностъ отъ развитието на тоя принципъ въ маситѣ. Но кои сж „по-положителнитѣ национални идеали“, съ които иска да противудѣйствува на „космополитическитѣ идеи“ тая наша „интелигенция“? Кои сж „националнитѣ идеали“, които тя препоръчва на нашата „безчувствена интелигенция“? Не ще и дума, че първия „по-положителенъ националенъ идеалъ“ е освобождението на другитѣ българи и обединението имъ. Какво може да направи нашата „интелигенция“ за тоя „националенъ идеалъ“? Осжществлението именно на тоя идеалъ, както и на всѣки „националенъ идеалъ“, днесъ е току-рѣчи невъзможно. Отъ освобождението насамъ нашата държава се намира подъ пълната зависимостъ отъ общеевропейската политика. Нашитѣ „национални идеали“ се явяватъ такива заплетени дипломатически въпроси, за разрѣшението на които едва ли ще стигнатъ нашитѣ национални сили. Освобождението на другитѣ българи е единъ политически въпросъ, разрѣшението на който може да се очаква отъ дипломатически побѣди, а не съ сила. При сегашнитѣ условия, въ които живѣе челоуѣчеството, при съвременнитѣ международни отношения едва ли ще можемъ съ собствени сили да разрѣшимъ политическитѣ въпроси. Надъ тия въпроси господааруватъ други по-важни въпроси — економическитѣ, които

днесъ затрудняватъ сбждванието на каквито и да сж „национални идеали“. Така щото нашата „интелигенция“ не може и да мисли за сбждванието на такива идеали. Въ това отношение днесъ за нея сж отрѣзани всички пѣтища къмъ сбждванието на „национални идеали“.

Впрочемъ, когато дойде работата до освобождението на българитѣ, нѣма да се намѣри българинъ,—билъ той отъ „чувствителната“ или отъ „безчувствителната интелигенция“, благонамѣренъ националистъ или космополитъ—нѣма да се намѣри такъвъ българинъ, който да не съчувствува и съдѣйствиува на такова освобождение. Защото единъ човекъ, който не съдѣйствиува за освобождението на другитѣ челоуѣци, не е човекъ. Още по-вѣрно е това за единъ народъ. Единъ народъ, който не съчувствува на освобождението на другитѣ народи, е народъ не достоенъ за уважение; такъвъ народъ не служи на челоуѣчеството, е народъ низкъ, грубъ и егоистиченъ. Обаче да се въодушеуваа единъ народъ отъ свободата на челоуѣцитѣ правятъ го не „националнитѣ идеали“, а развитието у него на общечелоуѣческитѣ идеи. Но срѣди единъ народъ могатъ да се развиватъ тия идеи, когато ония, които сж освободени отъ тѣжкитѣ нужди които притискатъ ежедневно народътъ, сир. „интелигенцията“ когато сама тя се въодушеуваа отъ такива идеи. Съ малко думи, не „национални идеали“ сж нужни за нашата „интелигенция“ и народъ, а общечелоуѣчески, „космополитически“. Това прави единъ народъ да се стреми къмъ това, що е достойно за него и за другитѣ.

Тая сжщата интелигенция, като говори, че нашия народъ е способенъ да се развива,—въ което никой отъ българитѣ, нито пъкъ никой отъ другитѣ развити личности, никога не се е съмнѣвалъ—привежда за доказателство на това двѣ отъ „еминентно“, сир. отъ грамадно значение събития, едното отъ които е Богумилството. Наистина, Богумилството е едно велико събитие въ нашата история, което свидѣтельствува, попе за онова време, че духовнитѣ сили на нашия народъ сж богати. Но защо това именно събитие да ни препорѣчва за народъ достоенъ за уважение, за народъ способенъ да се развива? Отговорътъ е ясенъ. Защото Богумилството носѣше единъ по-високъ идеалъ за животътъ на челоуѣчеството. Логическото заключение отъ това е: за да бжде единъ народъ достоенъ за уважение, за да се каже, че той прогрессира, трѣба да носи е-

динъ общечеловѣчески, „космополитически идеалъ“. Но въ това време, когато нашия народъ сѣше притиснатъ подъ двойното грозно иго, останалото человѣчество въ продължение на петстотинъ години работѣше усилено и изработи пови идеали, по-свѣтли, научни. Не може да бжде никакво съмпѣние, че нашия народъ е способенъ да се развива, да се въодушевява отъ общечеловѣческитѣ идеи. Трѣбва само да се просвѣщава въ тѣхъ. Тия именно идеи ще направятъ нашия народъ, макаръ и да е малъкъ, да завземе едно високо мѣсто между другитѣ културни народи, а не „националнитѣ идеали“. Тогава защо сж „коррективитѣ“, противудѣйствиата на „космополитическитѣ идеи“?

Впрочемъ, всѣкога човѣкъ пада въ такива груби противурѣчия, когато се залавя съ предубѣждение и надугостъ да говори противъ извѣстни идеи и да имъ дири „коррективи“, намѣсто да се залови да изучи добръ „хуманнитѣ идеи, които движатъ днесъ човѣшкото общество“. Всѣкога човѣкъ ще прави пелѣпи умозаключения, когато съ предубѣждение се залавя да измислюва противудѣйствиата на „космополитическитѣ идеи“, които вдънхватъ днесъ человѣчеството и въ които трѣбва да просвѣтимъ нашия народъ, за да стане достоенъ за уважение културенъ народъ. А да се говори за пѣкакъвъ „самобитенъ“ духъ на българския народъ, който щѣлъ да даде на человѣчеството нѣкакъвъ свой идеалъ, който щѣлъ да внесе нѣкакви особенни нови идеи, неизвѣстни на другитѣ народи,—това е единъ такъвъ „националенъ идеалъ“, подъ който могатъ да се подпишатъ всички реакционери на свѣтътъ. Защото той е единъ такъвъ „коррективъ“, който може много добръ да задържи нашата „интелигенция“ да се увлича отъ съвременнитѣ идеали на человѣчеството и да попрѣчи на нашия народъ да се просвѣти отъ единъ съвремененъ идеалъ. Индивидуалнитѣ черги на нашия народъ ще се проявяватъ, като се учи у другитѣ народи и като вземе дѣятелно участие въ общественитѣ движения на съвременното му человѣчество. Да се помага на народа въ това отношение—ето истинската задача на всѣка развита личностъ, на нашата „интелигенция“... това съставлява разумния националенъ идеалъ....

КНИЖНИНА

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ПРАВСТВЕННОСТЪ.

Новата Етика, или религията на Социализма, отъ Ернестъ Белфоръ Баксъ, превелъ отъ английски П. Саминъ г. София 1891 год.

Подъ това гръмко заглавие е излъзла въ преводъ на български една брошурка, която се състои отъ 29 страници. Въпросътъ, който се разглежда въ нея заслужа вниманието на всѣки образованъ читателъ. Главната цѣль на автора е да докаже, че социализма има своя нравственностъ, която се заражда и развива въ срѣдата на работническата класа, въ нѣдрата на съврѣменното капиталистическо общество. Той е убѣденъ, че „заедно съ зората на една нова економическа ера, — ерата на социалното производство за социалното употрѣбление, пий ще видимъ и появяването на една нова Етика, — Етика, на която идеала не ще бѣде нито личната святостъ, нито личния интересъ, но социалното щастие и за която *свършенната личностъ винаги ще се обуславява отъ свършенното общество*“. А това общо щастие „*може да се достигне само чрезъ отождествението на материалнитъ условия на личното благосъстояние съ ония на общото благосъстояние*“.

Отъ тоя пассажъ, както и отъ съдържанието на цѣлата брошурка, която за жалостъ е тежка за прочитъ, ний разбираме, че авторътъ по направлението си принадлежи къмъ новата научно социалистическа школа. Той се придържа о материалистическата философия на Карла Маркса и се стареа да докаже, че нравственитѣ понятия се зараждатъ и развиватъ въ обществото подъ влиянието на материалнитѣ и економически условия на живота. Съ измѣнението на тия условия, измѣняватъ се и взаимнитѣ отношения на хората, сирѣчь, тѣхната нравственостъ. Една обща нравственостъ за всички времена

и за всички народи не съществува. Въ разнитъ времена и мѣста човѣшката нравственностъ е била различна. Това що е било нравствено за една епоха, става безнравствено за друга по-напреднала епоха. Поведението на хората зависи отъ формитъ на общественния животъ, които постоянно се преобразуватъ въ течение на историята. Когато производителнитъ сили дойдатъ въ противорѣчие съ формитъ на общественния животъ, тогава старитъ понятия не само отживяватъ своя вѣкъ, но и ставатъ прѣчка за по-нататъшното развитие. Економическия превратъ се отразява въ умоветъ на хората и измѣнява мислитъ и начинътъ на живота имъ. Моралиститъ възвеждатъ въ теория ония отношения, които съществуватъ въ обществото.

Такава е споредъ насъ исходната точка на научния материализмъ. Материалнитъ и економическитъ условия въ които живѣятъ хората сж изворътъ на всичкитъ умственни, нравствени, политически и социални явления. Но да видимъ сега до колко авторътъ остава вѣренъ на тоя принципъ, да видимъ какъ той обяснява развитието на нравствеността. Защо именно сега се появява социалистическата нравственностъ?

Въ най старо време казва той „обществото, а слѣдователно и неговата Етика сж се основавали на родството и само на него. Вѣтрѣ въ вѣлшебния кръгъ всичко е било свято, извънъ него—всичко скверно. Първобитното общество на роднинството е съставлявало организмъ, който е криялъ въ самото себѣ своя *raison d'être*, и извънъ който неговитъ съставни части, образующи го личности, не сж имали никакво значение. Индивида, личността безсѣзнателно е признавала за своя цѣль обществото. Тя не бѣ още дошла до тамъ щото да прави разлика между себѣ си и обществото, на което тя принадлежеше“. Това е вѣрно. И най новитъ издирвания на науката потвърждаватъ мислитъ на авторътъ. Но при все това, главния въпросъ остава откритъ. Какво е принудило хората да се сближаватъ, да образуватъ родове, дружини и племена и да живѣятъ заедруженъ животъ? Защо първобитния дивакъ се жертвувалъ за интереситъ на племето? Какъ сж се развили у него такива алтруистически чувства, които на редко се срѣщатъ даже у сегашния цивилизованъ буржуа?

Автора минава по край тия въпроси, безъ да ги разрѣшава, види се, защото счита за „излишно да дава подробни обяснения на единъ фактъ, който по начало се допуска отъ всич-

китѣ антропологически или исторически авторитети на днешно време“. Ний щѣкъ мислимъ, че първобитното родство взето отдѣлно отъ общитѣ условия на живота, тѣй сѣщо не ни обяснява сѣществуванието на племенната коммунистическа нравственностъ, както сегашного буржуазно родство не ни обяснява съвременната буржуазна нравственостъ. Не току тѣй хората се сближаватъ за да живѣятъ миренъ другарски животъ. Взаимнитѣ отношения на хората въ производството зависятъ не отъ тѣхната добра воля, но отъ състоянието на производителнитѣ сили въ обществото. Колкото сѣ по-прости сѣчивата на трудътъ, колкото е по-ограничено производството и размѣната на произведенията, толкова е по-развито родството, племенната свързка. И това се разбира. Нуждата за прехрана и отбрана е накарала първобитнитѣ диваци да се сдружаватъ и съ общи усилия да си придобиватъ сръдства за сѣществувание. Това що е не можатъ да направи единъ человекъ съ своитѣ прости сѣчива, правила сѣ го сѣединенитѣ усилия на нѣколко души. Тѣ задружно сѣ работили съ общи сѣчива и задружно сѣ ползували отъ плодетѣ на общия трудъ. Земята, сѣчивата, женитѣ и дѣцата, съ една рѣчь всичко е било обществена собственостъ. Половия инстинктъ несъмнено е указалъ голѣмо влияние за сближаванието на двата пола.

Вслѣдствие на тая обществена организация на производството, личността естествено се поглѣща отъ племето въ което тя живѣй. Вънъ отъ племето тя не може да удовлетворява своитѣ нужди, не може да сѣществува като личностъ. На тая економическа почва изникнаха първобитнитѣ отношения. Общественната собственостъ създаде и обществена нравственостъ, която се проявяваше въ пълната солидарностъ на личността съ племето. Първобитний человекъ не е сѣзнавалъ себѣ си като нѣщо отдѣлно отъ цѣлото; той не е правилъ разлика между себѣ си и обществото. Той инстинктивно е живѣлъ и се е жертвувалъ за интереситѣ на своето племе, защото е ималъ никакъвъ личенъ интересъ вънъ отъ племето. Понеже всѣко племе произвеждаше само за себѣ си всички нуждни предмѣти, то размѣна между племената не сѣществуваше. Наемний трудъ, паритѣ, търговията и още много други учреждения не можаха да се развиятъ въ първобитното общество. Племената бѣха чужди едно за друго и живѣяха съвсѣмъ независимъ животъ. Вънъ отъ племето всякитѣ хора сѣ врагове, противъ които трѣбва

да се води жестока борба. И дѣйствително първобитнитѣ племена постоянно водяха война по между си. Къмъ другитѣ племена тѣ практикуваха животинската нравственностъ: homo homini lupus — човѣкъ за човѣкътъ е вълкъ. Убийството е било най естествено и най справедливо срѣдство въ борбата за съществуване. Друго правосъдие, друга нравственностъ тогава не можаше да съществува.

Но съ усъвършенствуваието на производителнитѣ сѣчва раздѣля се трудътъ, усилява се производството, а вслѣдствие на това измѣняватъ се и взаимнитѣ отношения на производители тѣ. Общественията собственостъ захваща да се разлага. Появява се излишѣкъ отъ произведения, и племената, които бѣха съвсѣмъ независими и отдѣлни едно отъ друго, захващатъ да си размѣняватъ произведенията. Отъ тая размѣна се пораждатъ облѣсквания, които подкопаватъ основитѣ на първобитния комунизъмъ и на неговата племенна нравственостъ. Частната собственостъ се развива въ ущърбъ на обществената собственостъ. „Щомъ се извърши това, щомъ частната собственостъ стане основа на общественния животъ, личността съзнателно поставя личния интересъ за своя върховна цѣль. Тя не намира вѣче своята цѣль въ обществото, но въ себѣ си“. Индивидуализма заявява своитѣ права. Племеннитѣ връски се разнищитѣ, отслабватъ и всѣкой захваща да се бори противъ всички, безъ да прави разлика между членоветѣ на своето и чуждото племе. Личността вѣстава противъ обществото. Съ грабежъ, насилие и измама се обогатяватъ отдѣлнитѣ личности, отъ обществената собственостъ. Въ тая борба за обогатяване, обществото постоянно се раздѣля на два класа : богати и сиромаси, господари и подчинени. Противорѣчието на интереситѣ поражда властѣта. Господствующата класа организира държавата споредъ своитѣ общественни нужди и классови интереси. Тя озаконява принципътъ на своето съществуване, — собственостѣта, провъзгласява своята классова нравственостъ — конкуренцията, личния интересъ, — за нравственостъ на цѣлото общество. Съ една рѣчь господствующата класа създава цѣла система отъ закони и приличия, които формулиратъ съществуващитѣ отношения и понятия въ обществото.

Въ стария свѣтъ, като напр. въ Римъ и Гърция ний намираме обществото вѣче раздѣлено на классове. Римлянитѣ вмѣсто да убиватъ заробенитѣ въ време на война, тѣ ги обръща-

ха въ свои подчинени работници. Робигѣ бѣха живи машини, които работяха за да поддържатъ своигѣ господари, а тия послѣднитѣ, като се освободиха отъ тѣжкия физически трудъ, почнаха да се занимаватъ съ наукитѣ и искуствата и да нареждатъ държавнитѣ работи. Робската организация на производството създаде и робска нравственостъ. Патрициитѣ формулираха тая робска нравственостъ въ законитѣ, които позволяваха на робовладѣтеля да продава своигѣ роби и да се распорежда съ тѣхния животъ. Робътъ въ очитѣ на господаря е билъ жива стока, *машина*, която всѣкакъ може да се употребява и злоупотребява. За да служи покорно, тая машина трѣбваше да се затъпи, трѣбваше да се убие нейната човѣшка воля и съзнание. Римлянитѣ това и правяха.

Робскитѣ отношения се възведоха въ теория отъ най великитѣ тогавашни философи. Тѣй напр. споредъ Платона, „робътъ е жива собственостъ“, а споредъ Аристотеля, „той е живо същество“. Аристотелъ смѣташе робството за естествено учреждение, безъ което не може да съществува човѣшкото общество. Той не можаше да си представи друго по съвършено общество, безъ роби. Философията на Епикура оправдаваше праздността, наслаждението и безумната раскошъ на богатата класа. Епикурейцитѣ проповѣдвахъ, че многото щастие се състои въ наслаждението, въ раскошътъ и въ истъчениитѣ обноски. Тѣ учаха богатитѣ да презирахъ бѣднитѣ хора. Като противовѣсъ на тая нравственостъ, която бѣше теоретическо изражение на общественитѣ отношения въ онова време, яви се стоицизма, който учаше хората да презирахъ богатството и наслажденията, да ограничаватъ нуждитѣ си и да прекарватъ строго животътъ си. Епикуреизма бѣше философия на богатата класа, а стоицизма — философия на бѣдната класа. Двѣтѣ тия нравствени учения сж плодъ отъ антагонизма и борбата на класитѣ въ старото общество, плодъ отъ робската организация на производството. Но робството има свое историческо оправдание въ слабото развитие на тѣхниката, въ несъвършенството на производителнитѣ съжива. Грубитѣ условия на трудътъ създадоха и груби отношения между ония, които произвеждаха богатствата, и ония, които ги засвояваха. Ако да имаха старитѣ народи сегашнитѣ машини, тѣ щѣха да организиратъ производството тѣй, както е то организирано въ съвременнитѣ капиталистически страни. Тогавъ вмѣсто роби, въ Римъ и въ Гърция щѣше да

има свободни наемни работници, които се ползватъ съ граждански и политически права, организирани и дисциплинирани отъ механизма на капиталистическото производство въ една международна социалистическа партия. Но народитѣ по своя воля не могатъ да прѣскачатъ фазитѣ на своето историческо развитие. Тѣ могатъ и да ускорятъ движението, могатъ да скъсятъ пътя, но не и да унищожатъ фазитѣ презъ които минаватъ. Ала и това пакъ зависи не само отъ тѣхната добра воля и енергична дѣятелность, но тѣй сѣщо и отъ условията на общественното развитие. Ако идеалитѣ и стремленията даже и на най искреннитѣ общественни дѣатели не ствпадатъ съ условията на общественното развитие, ако тѣ не изражаватъ историческия ходъ на обществото, то напразно ще огидатъ всичкитѣ имъ енергични усилия въ борбата за тържеството на тия безжизнени идеали. Нравственитѣ чувства и понятия се измѣняватъ не по волята и по каприза на хората, но подъ влиянието на всичкитѣ ония измѣнения и преобразувания, които се извършватъ въ условията на живота. Когато хората захващатъ да критикуватъ сѣществующата общественна наредба и да я осжждатъ като несправедлива и безнравствена, това вѣче показва, че тая наредба е отживѣла своя вѣкъ и че въ самото общество се развиватъ нови отношения, нови понятия, които противорѣчатъ на старитѣ. Това показва, че старитѣ отношения вѣче не удовлетворяватъ новитѣ интереси и стремления на хората. Но старата нравственостъ пада, когато вълната на економическия прогресъ окончателно подкопае основитѣ на общественния животъ и икара на общественната сцена една нова класа, интереситѣ и стремленията на която не намиратъ удовлетворение въ сѣществующитѣ форми на живота. Съ помощта на държавната властъ тая нова класа унищожава старитѣ наредби и озаконява свойто *право* и своята *нравственостъ*, които ставатъ задължителни за цѣлото общество. Който нарушава официалната нравственостъ наказва се като престъпникъ противъ общественния редъ.

Тѣй напримѣръ съвременото капиталистическо производство развива съвсѣмъ нови отношения между хората, съвсѣмъ нова нравственостъ. Като разсипва дребнитѣ производители, то ги измѣква отъ тѣсния кръгъ на живота, унищожава тѣхнитѣ предразсѣдѣци и ги вмѣква като наемни работници въ сложния механизъмъ на фабричното производство. Дребнитѣ занаятчии по

положението си сж индивидуалисти. Тѣ работятъ съ своитѣ собствени сѣчива и сами засвояватъ продуктитѣ отъ своя личенъ трудъ. Тѣ естествено се стараятъ да запазятъ дребнитѣ начини на производството. Това положение развива въ тѣхъ тѣсни егоистически чувства, които се проявяватъ въ семейството и въ обществото, кара ги да се противятъ на всѣко прогресивно движение, което подкопава основитѣ на тѣхнитѣ дребнобуржуазни отношения. Но законътъ на историческото развитие съвѣтъ не се церемони съ тѣхнитѣ лични желания. Буржуазията разсипа и не остави камъкъ на камъкъ отъ старата патриархална и религиозна нравственностъ. „Тя потопа всичко въ хладната вода на личния интересъ“, расклати основитѣ на семейния животъ, преобърна на стока за проданъ чувствата и личното достоинство на човѣка. Тя провъзгласи за начало „свободната борба на интереситѣ“, наежи братъ противъ брата, синъ противъ баща и унищожи искусствениитѣ граници, които прѣчаха на нейното всемирно господаруване. Капиталътъ, това божество на вѣкътъ, нѣма отечество и не признава никакви граници. Нему се кланя буржуазията и нему тя длъжи своята властъ въ обществото.

Съвременната *утилитарна нравственностъ* е теоретическо изражение на буржуазнитѣ отношения въ обществото. Основний мотивъ на тая нравственностъ е „*просвѣтения личенъ интересъ*“, който се проявява въ антагонизма на класитѣ. Ако капиталиститѣ считатъ частната собственостъ за „святиня“, наемний трудъ и конкуренцията за естествени, необходими и справедливи учреждения въ сегашното общество, то е защото, безъ тия учреждения, тѣ не биха могли да сществуваатъ като господствующа каласа. Да се премахнатъ тия учреждения, това е все едно да се премахне експлоатацията, сирѣчь да се пресуши изворътъ на тѣхнитѣ богатства. И това се разбира. Капиталистътъ нѣма да бжде капиталистъ, ако не експлоатира, ако *не краде* отъ незаплатения трудъ на работника. Търговецътъ не може да увеличава богатствата си, ако не продава по-скъпо отъ колкото купува, сирѣчь ако *не лъже* купувачитѣ. Но тая търговеска *озаконена кражба*, както и *озаконеното убийство* (смъртното наказание) не се считатъ за безнравствени и не се преслѣдватъ отъ законитѣ, защото безъ тѣхъ и самата буржуазна наредба не би сщществувала.

Обаче трѣбва да признаемъ, че частната собственостъ въ

своятъ историческо развитие е била много полезна за умственното, нравственното и политическото развитие на хорага. Въ борбата за своитѣ частни интереси, личността трѣбваше да анализира себѣ си, да съзнае своето лично достоинство, да разбере и да се бори за своитѣ човѣшки права и най сетнѣ *съзнателно* да слѣе своитѣ интереси съ интереситѣ на цѣлото общество. Отъ една страна капитализма развива хищнически наклонности особено въ експлоататорската класа, но пъкъ отъ друга страна, той приготвява всичкитѣ материални и духовни условия за осъществяването на една висша нравственностъ, принципътъ на която ще бѣде *щастieto на всички хора*.

Авторътъ на брошурата като говори за тая висша нравственностъ, казва, че тя ще бѣде плодъ отъ общественото производство за общественото употрѣбление. Но отъ тия общи думи мъчно може да се разбере, защо сегашната индивидуалистическа буржуазна нравственностъ се измѣнява въ социалистическа? Защо именно сега се появява социалистическата нравственностъ? Не е достатъчно да се каже, че колективното производство създава колективна нравственностъ, но трѣбва още да се докаже по какъвъ начинъ става това, трѣбва да се обясни подъ влиянието на какви условия се заражда и развива социалистическата нравственностъ, и защо именно въ социалистическото общество не може да съществува друга нравственностъ освѣнъ социалистическа? Авторътъ само загатва безъ да обяснява научно тоя въпросъ. Ето защо ний считаме за необходимо да разяснимъ тоя важенъ въпросъ.

Да видимъ кои сж причинитѣ за появяването на социалистическата нравственностъ. Разбира се, че тия причини не лѣжатъ никждѣ другадѣ, освѣнъ въ условията на съвременното капиталистическо производство. Но подъ каква форма ни се представлява съвременното производство? Сегашната фабрика прилича на единъ сложенъ организмъ, който групира около себѣ си работницитѣ и ги прави зависими едни отъ други. Тѣй напримѣръ, въ една шаечена фабрика ний имаме директоръ, инженеръ, секретари, машинистъ, даракчий, прѣдачи, такачи и много други работници, които въ едно и сѣщо време изпълняватъ разни части отъ една и сѣща работа. Трудътъ е раздѣленъ систематически между работницитѣ и нито единъ не може да кара своята работа безъ съдѣйствието на другитѣ работници. Тѣкачитѣ не могатъ да захванатъ безъ прѣдачитѣ, прѣ-

дачитѣ — безъ даракчиитѣ, а всичкитѣ, работници не могатъ нищо да правитъ безъ машинистра, който имъ пуца пара, която туря въ движение всичкитѣ машини на фабриката. Нѣщо повече: при сегашното систематическо раздѣление на трудътъ на множество операции, всичкитѣ клонове на производството сж тѣсно свързани по между си. Напримѣръ, производството на цѣвкелото и на захарната трѣстика, печатното дѣло зависи отъ производството на хартията, масилото и проч., движението на фабрикитѣ, заводитѣ, параходитѣ, желѣзницитѣ и всички други индустриални заведения зависятъ отъ производството на каменнитѣ въглища и т. н.

Вслѣдствие на това и работницитѣ отъ разнитѣ клонове на производството въ разнитѣ страни образуватъ единъ производителенъ организмъ. Взаимната зависимостъ на работницитѣ е необходимо условие за производството. Предъ прагътъ на фабриката всѣкий работникъ се отрича отъ своята индивидуалностъ и става частъ отъ цѣлото работническо тѣло. Той работи безъ да знай каква частица му се пада отъ искаранитѣ произведения. Никой не може да каже каква частица отъ работата е извършилъ машинистра, каква даракчията, прѣдача, тѣкача и т. н. Изработения аршинъ сукно е плодъ отъ *общия трудъ* на всичкитѣ работници, които еднакво участвуватъ въ производството. Освѣтъ това, всѣкий работникъ произвежда не ония предмѣти, които му сж потребни за удовлетворение на личнитѣ му нужди, но ония които сж нуждни за другитѣ производители, които въ това сжщото време произвеждатъ други предмѣти. Отъ друга страна, съ развитието на индустрията, частната собственостъ се унищожава; тя се съсърѣдоточава въ ржцѣтѣ на акционернитѣ и анонимни дружества и на държавата; отъ лична и дѣлима, тя става все повѣче и повѣче безлична и недѣлима обществена собственостъ.

По тоя начинъ механизма на капиталистическото производство прави *трудътъ общественъ, създава обществена собственостъ*, и туря работницитѣ въ такава взаимна зависимостъ едни отъ други, каквато сжществува между разнитѣ машини съ които тѣ работятъ. Съ други думи, сегашната фабрика, за да функционира, трѣбва да съедини работницитѣ въ единъ общественъ организмъ.

Но и въ умственната областъ на живота производството тѣй сжщо е обществено. Всичкитѣ истинни, всичкитѣ знания сж

плодъ отъ общественния исторически трудъ на милиони хора придобити въ расстояние на много години. Тая економическа и нравственна зависимостъ на хората отъ общественната организация на производството, отъ условията на общественния животъ, развива въ тѣхъ общи интереси, общи чувства и общи стремления, създава братска солидарностъ по между имъ. Въ фабриката се заражда социалистическата нравственностъ. Тамъ най напредъ се срѣщатъ, запознаватъ и групиратъ работниците отъ разнитѣ краища на свѣта. *Подъ влиянието на общественното производство у тѣхъ се заражда идеята за общественното използване отъ спѣващата и отъ произведеннията на общественния трудъ.* Исканието на работниците да се унищожи системата на наемний трудъ, като се социализиратъ срѣдствата на производството и на размѣната, е искание, което естествено проистича отъ общественната организация на трудътъ въ съвременното общество. Економическото развитие на обществото е създадо такива огромни производителни сили, които буржуазната класа не може вѣче да управлява и да контролира. Тя се оказва неспособна даже и врѣдна за тая роль, защото и безъ нейното участие, производството може да върви добръ. „Тя съществува само като паразитъ, а историята е предъ насъ да ни докаже, че щомъ една класа достигне до положението на паразитъ и престане да изпълнява обществената функция, която я е създадала, тя фатално е осждена да изчезне“, казва Жюль Гедъ.

Частното засвояване на продуктите е свойственно на дребното производство, когато самъ собственика работи съ своитѣ собствени спѣчива. При общественното производство и засвояването трѣбва да бѣде общественно. Това именно искатъ социалистите. Тѣ искатъ да унищожатъ това противорѣчие между общественното производство и частното засвояване, искатъ щото богатствата, които създаватъ работниците съ своя общественъ трудъ да не искачатъ отъ рѣцѣтъ имъ, да не отиватъ въ джеба на не производителя—капиталистъ, но да бждатъ общо достояние на всички производители. Това справедливо искание: *всѣкой да работи за всички и всички да работятъ за всѣкого; всѣкой и всички да се ползуватъ свободно отъ богатата на общественния трудъ, е економическата основа на социалистическата нравственностъ.*

Кѣмъ тоя нравственъ идеалъ ни води економическото раз-

витие на съвременното общество. Днесъ цѣлия животъ на работникътъ е колективенъ; той живѣе съ интереситъ на своята класа. Неговия личенъ трудъ, личенъ интересъ се изгубва въ колективния трудъ, въ общественния интересъ на работническата класа. Единството на интереситъ създава еднакви чувства и стремления въ работниците. Благодарение на машинно-кооперативното производство, което туря работниците отъ цѣлия свѣтъ въ едно и сѣщо положение, благодарение на бързитъ и лесни международни съобщения, които свързватъ народитъ, въ настояще време всѣка една страна се влияе и сама влияе на другитъ страни. Народитъ, като никога, сега сж свързани и не могатъ да живѣятъ вѣче отдѣлно едни отъ други. Наукитъ, изкуствата изобщо културата иматъ международенъ характеръ. Вслѣдствие на това, сега не може вѣче да става дума за племена или национална нравственностъ. Националнитъ и религиозни предразсѣдци на работниците се разрушаватъ отъ условията въ които тѣ живѣятъ. Капиталътъ и трудътъ нѣматъ отечество и за това работниците не признаватъ никакви национални граници и различия. Тѣхното отечество е международния работнически социалистически съюзъ. Тѣхния врагъ е сегашната буржуазна наредба съ нейната търговска нравственостъ. Въ цѣлия свѣтъ работниците иматъ еднакви интереси и стремления. Подъ влиянието на капиталистическото производство отъ една страна, и социалистическата пропаганда отъ друга, днесъ работниците сж организирани и дисциплинирани въ една международна социалъ-демократическа партия въ редоветъ на която влизатъ всичкитъ угнетени и експлоатирани човѣшки същества. Тая велика партия на трудътъ иска благоденствието на всички, пълната политическа и социална равноправностъ на всички човѣци, безъ разлика на полъ, вѣра и народностъ. И това е естествено.

„Ако пролетариятъ иска разложението на съществуващата до сега наредба, съ това искание той само исказва тайната на своето общественно съществуване, защото *самъ той представлява фактическото разложение на тая наредба*. Като иска да унищожи частната собственостъ, той съ това въвежда въ общественъ принципъ онова, което е въведено вѣче въ неговъ принципъ отъ съществуването на самото общество, онова, което се е въплотило въ него, безъ негово участие, като отрицателенъ плодъ на самото общественно развитие“. Като прило-

жимъ тия мисли на Маркса къмъ въпросътъ, който ни занимава ний можемъ да кажемъ, че пролетариата, който се бори подъ знамето на международния социализмъ, противъ сегашната общественна наредба, е единственната общественна сила, която ще освободи човѣчеството отъ всичкитъ видове на робството и експлоатацията, ще унищожи классовата борба, чрезъ унищожаванieto на самитъ классове и ще осъществи социалистическата нравственностъ. Общечовѣшкитъ освободителни стремления на социалистическата партия се проявяватъ въ всичкитъ нейни дѣйствия, въ всичкитъ нейни борби. Международната солидарностъ на работниците е най забѣлжителното явление въ края на 19-й вѣкъ. „Пролетарии отъ всичкитъ страни, съединявайте се“, тоя святъ девизъ не е празна работа. Съединението на работниците е дѣло свършено. Международнитъ социалистически конгреси, годишния демонстративенъ празникъ на 1-й Май, това сж нови предвѣстници на една нова ера, на едно ново общество.

Днесъ работническата социалистическа партия носи знамето на прогресса и на цивилизацията. Тя е разсадникътъ на новата освободителна религия, тя ще осъществи царството на общия трудъ и общото наслаждение отъ богатата на живота. Но това царство, безъ Богъ, безъ царъ и безъ господаръ, тая социалистическа нравственностъ, която зрѣе въ сегашната капиталистическа наредба напълно ще се осъществи само въ бѣдждшето социалистическо общество.

Когато работническата класа завладѣе политическата властъ въ рждѣтъ си, тя ще експроприира капиталиститъ, ще преобърне срѣдствата на производството въ общественна собственостъ и вмѣсто частното ползувание ще въведе общественно ползувание отъ богатата на общественния трудъ. Тогава ще се измѣнятъ и нравственнитъ понятия на хората. При общото владѣние и общото ползувание, наемния трудъ нѣма *raison d'être*. А съ премахванието на наемния трудъ, ще се премахне и търговията, паритъ, подчинението, експлоатацията и всичкитъ други наредби и буржуазни отношения, които сж плодъ отъ съществуванieto на частната собственостъ. Нѣщо повѣче: щомъ исчезне противорѣчието между общественното производство и частното ползувание, щомъ се унищожи частната собственостъ и всичко стане общественно, въ сжщо време ще исчезне и борбата за лично обогатяване, за лични интереси, сирѣчь, ще исчезне *основния мотивъ на индивидуалната нравственностъ*.

И това е ясно като бѣлъ день. Щомъ се преобрази срѣдата и общественитѣ условия на живота, щомъ се унищожи економическата борба между личноститѣ чрезъ унищожаванieto на частната собственостъ и преобрѣщанieto ѝ въ обществена, тогава бездруго ще се измѣнятъ и нравственитѣ отношения между хората. Ако кражбата, лъжата, лицемерieto, развратътъ, унижението и угнетението сж фатални слѣдствия отъ сегашната капиталистическа наредба, то съ измѣненieto на тая наредба въ социалистическа ще исчезнатъ и тия явления, защото нѣма да има почва за тѣхното развиете. Нѣма нужда да крадемъ когато всичко ни се дава, когато всичкитѣ ни нужди сж удовлетворени. Нѣма отъ кого да крадемъ, защото всичко е обществено и всичко е на всички. Не можемъ да крадемъ, защото въ условията въ които живѣемъ нѣма мотивъ който да ни подбужда къмъ кражбата. Напротивъ, всичко ще ни подбужда къмъ обществената справедливостъ и солидарностъ. Тогава управлението на хората ще се замѣни съ управлението на нѣщата, на общественото производство. Човѣкъ не ще може да експлоатира и да угнетява човѣка, защото отъ малъкъ той ще расте, ще се въспитава и ще живѣй подъ влиянието на общественый трудъ, общественото ползувание и общественото въспитание. Всичкитѣ негови чувства, желания, мисли и дѣйствия ще изражаватъ колективния животъ на обществото. Въ неговото *азъ* ще говори гласътъ на общото *ний*. Нѣма да има нищо негово, което да *не е общо* и *нищо общо*, което да не е негово. Тогава интереситѣ на личността напълно ще се слѣятъ съ интереситѣ на обществото. Личността съзнателно ще живѣй, ще работи и ще се жертвува за общото добро, а обществото ще удовлетворява всичкитѣ нужди, ще развива всичкитѣ способности на своитѣ членове, съ една рѣчь то ще се грижи за тѣхното пълно щастие. Тогава ще исчезне антагонизма между личността и обществото, противорѣчието между науката и живота и ще се установи пълно равновѣсие, пълна хармония въ живота на хората. Въ социалистическата наредба, човѣчеството съзнателно ще насочва своето историческо развитие споредъ естественитѣ закони. И тогава само ще настѣпн царството на истинската свобода, равенство и братство, на международната солидарностъ. На кжсо казано, при общественото владѣние и ползувание отъ благата на общественото производство, друга нравственостъ не може да бжде освѣнтъ колективна, социали-

тическа. Съвременния наученъ социализмъ е теоритическо изражение на тая нова нравственностъ, тържеството на която е осигурено отъ самата история на чловѣчеството.

г. Търново, 15 Февруарий 1892 г.

Н. Хр. Габровски.

НОВИНИ ИЗЪ ЖИВОТА И ЛИТЕРАТУРАТА.

Янъ Амосъ Коменский. На 16/28 Мартъ 1892 г. се празнува 300 годишния юбилей на Янъ Амоса Коменский който се смѣта за единъ отъ най славнитѣ учители, извѣстни въ историята на въспитанието.

„Коменский се родилъ въ 1592 г. въ Унгарский Бродъ. Той е билъ синъ на единъ воденичаринъ чехъ и въ дѣтвѣнска възраст е останалъ сираче. Отъ обстоятелството че той едва на 16-та си година се запозналъ съ латинский езикъ, който въ онова време е билъ езикътъ на ученитъ хора, може да се заключи, че Коменски е останалъ безъ всѣкакво роднинско надгледвание. Очевидно, като сиромашко дѣте, той е билъ тласканъ отъ едно мѣсто на друго. Слѣдъ като довършилъ висшето си образование въ Херборнъ (въ Нассау) и въ Хайделбергъ, той се завърналъ въ отечеството си, гдѣто е станалъ въ 1614 г. Директоръ на училището въ градеца Прерау и двѣ години по-сетѣ проповѣдникъ въ чехското братство въ Фулнекъ. Дълго време той не е можалъ да заеме длъжността си, тъй като още въ 1624 г. императора Фердинандъ II билъ издалъ вердиктъ споредъ който всичкитѣ евангелически проповѣдници били изгонени отъ страната. Преди това още Коменски загубилъ жена си и единичкото си дѣте. Неговий единовѣрецъ Баронъ. Садовски му далъ за малко едно време прибѣжище въ Чехия. Отъ това време дързостния Коменски е нѣмалъ спокойствие. Въ сжщностъ той винаги е ималъ скитническата торба на гърба си. Въ 1628 г. 30,000 протестантски челяди оставили по-срѣдъ най-люта зима Чехия, за да не се откажатъ отъ вѣра-

та си. Коменский се изселилъ заедно съ тѣхъ и отишелъ въ Лисса въ Полша, гдѣто станалъ ректоръ на гимназията. Тукъ той написалъ знаменитото си съчинение: „Janua linguarum re-
serata“ (Отворената врата на езицитѣ), което имало нечуванъ за тѣхъ времена успѣхъ. То било преведено на 12 европейски и нѣколко азиатски езици. Тукъ той довършилъ не помалко знаменитата си книга: „Didactica magna“ (велика дидактика), едно ръководство за различнитѣ клонове по обучението. Името на Коменский се ползувало съ такова уважение, щото шведскитѣ държавни щати, както и английскій парламентъ сж го повикали да преобразува училищното дѣло въ странитѣ имъ.

И наистина той отишелъ въ Англия, но ирландскитѣ размирици бъркали на всѣка плодотворна дѣятелностъ и затова Коменский послѣдовалъ пригласението на единъ богатъ търговецъ въ Швеция, у когото проживѣлъ нѣколко години. Тукъ се той запозналъ съ шведския канцлеръ *Оксенетерна*, който, за срамъ на сегашнитѣ държавни мъже, съ голѣма ревностъ залѣгналъ за распространението на новитѣ идеи на Коменски.

Скоро подиръ това, ний го виждаме пакъ въ Лисса, гдѣто преслѣдованитѣ му единовѣрци го избрали за свой епископъ. Малко по-сетнѣ ний го срѣщаме въ горня Унгария, повиканъ отъ князь Рогоцки да урежда и ръководи училищата по своитѣ планове. Тукъ е произлѣзло трето негово съчинение: *Orbis pictus* (Свѣтътъ въ образи), въ което се излагали всички тогава извѣстни предмети и всѣки образъ билъ придруженъ съ едно късо изяснение. Въ 1654 г. Коменский пакъ се завърналъ въ Лисса. Въ време на превземанието на градътъ отъ поляцитѣ той загубилъ не само всичкия си имотъ, но и ръкописитѣ си по философията. Като послѣденъ бѣднякъ той преминалъ цѣла Германия и най послѣ въ Амстердамъ въ домоветѣ на почитателитѣ си намѣрилъ прибѣжище на стари години. На 15 Ноемврий 1671 г. изморенъ отъ тѣжки трудове той закрилъ на вѣки очитѣ си.

Отъ кървавата картина на 30-годишната война лъчезарно се издига свѣтлата личностъ на приятеля на народната масса. Той е билъ отъ ония хора, които съ неисчерпаемата си любовъ къмъ народа, къмъ всѣкого който се е наричалъ „человѣкъ“, е съединявалъ остъръ умъ, редка сила на характера, всеобемлющъ погледъ и почти умилителна скромностъ. Коменски се старалъ да образува живущата въ невѣжество младежъ, да я въспитае, да направи отъ тѣхъ человѣци. Възбуденъ отъ великия бри-

танецъ *Беконъ Веруламский* и отъ испанеца *Вивесъ*, той отхвърлил старитѣ убийствени за духа училищни правила. Училището, въспитанието трѣбва *цѣлия* челоуѣкъ да образува, тѣлото, разумътъ, паметта, чувствата; всѣка блага способностъ, която притежава челоуѣкъ, трѣбва да се развива, а не затъпява. Той е изисквалъ, щото най първо на дѣтето да се дава онова което се въсприема отъ чувствата, — предметътъ, боята, звукътъ и послѣ вече *думата*; сегнѣ, да се *показва* какъ се прави едно нѣщо, а не да се подсказва. Този начинъ почива върху една особенностъ на развивающата се челоуѣческа природа и това показва че Коменский е притежавалъ силно наблюдателенъ умъ. Неговитѣ правила се отнасятъ не само до ръководението на челоуѣка въ нѣжната му младостъ, но включаватъ и юношѣтъ до 24 година; тѣ се постиратъ даже и до майката кога е трудна. Нашитѣ съвременни жени могатъ съ голѣма полза да чегатъ тѣзи правила и да се червятъ на невѣжеството си.

Това което *Песталлоци* двѣста години по-сетнѣ изискваше, щото майката да бѣде първата учителка на дѣтето, Коменский е билъ вече казалъ: всѣка къща е „майчино училище“.

Една и сѣща идея е въодушевлявала Коменский и въ дѣйствиата му и въ книгитѣ му и въ рѣчитѣ му—мисълта, че само единъ пактъ може да води къмъ истината, че ако всички вървѣха по него, сирѣчь, ако всички еднакво сѣдѣха и оцѣняваха предметитѣ и условията, не щѣха тогава да сѣществуватъ никакви крамоли между хората. Затова той яко се е придържалъ о висшето изучаване на Латинский езикъ, като е вървалъ, че това ще послужи за съединението на челоуѣчеството.

Интересно ще бѣде да се попита челоуѣка, слѣдъ триста години подиръ Коменски, колко отъ неговитѣ народополезни требования сѣ осѣществени? Интересно ще бѣде да се помисли и надъ това, до колко трѣскаво дѣятелнитѣ за разни празниества г-да педагози сѣ проникнали въ духътъ на въспитателнитѣ изисквания на знаменития труженникъ за въ полза на челоуѣчеството?

Скрѣбенъ фактъ е, че съ памятта на единъ истински народоучител си служатъ, отъ една страна, за домогване до известни егоистични национални, политически стремления, а отъ друга страна на цѣлъ свѣтъ се трѣби за „славянската гордостъ“, въ грѣмки, пусто-празни надувания, задъ които обикновено се крие некадърността да се направи една дѣйствително полезна крачка за успѣхътъ на народното образование.

Заговори и нашата буржуазия за социализмътъ. Въ последно време дивотиитѣ, които се расправятъ по кафенетата и кръчмитѣ за социализмътъ, намѣриха мѣсто и въ страницитѣ на нѣкои периодически списания. Додѣто тия дивотии се писватъ отъ хора, невѣжеството на които е очевидно, тогава нѣма какво да се опровергава. Но ето че преди нѣколко дена въ „Славянската Бѣсѣда“ въ София се държа една сказка отъ единъ чловѣкъ, който минава у насъ (право или не право, то е друго питаніе) за економистъ. Думата ни е за г. Ив. Ев. Гешевъ, бившии Министръ на финансиитѣ, бившии Директоръ на „Народната Банка“ и сега предсѣдателъ на „Славянската Бѣсѣда“ въ столицата. Преди нѣколко дни, именно, г. Ив. Ев. Гешевъ държа въ помѣнатата „Бѣсѣда“ една сказка подъ такова заглавие: „Старитѣ науки въ млада България: Социализмъ и спиритизмъ“. На сказката присѣдствувъ многобройна публика отъ висшитѣ слоеве на софійското общество и отъ много студенти на Висшето Училище и ученици. Ний за сега се въздържаме да се произнесемъ върху тая „интересна“ сказка; ще почакаме да я видимъ напечатана или да се сдобиемъ съ едно пълно изложение, та тогава ще я разгледаме. Тука ще забѣлѣжимъ само, че отъ г. Ив. Ев. Гешевъ ний очаквахме по-друго отношение къмъ науката, отъ колкото той показва въ дадения случай.

Въ едно засѣданіе на Английската намара на общинитѣ либералния депутатъ Хербертъ Гарднеръ направилъ едно предложение, щото класнитѣ стаи на народнитѣ училища изъ провинцията да бждатъ отстъпвани на жителитѣ за политически и други народни събрания. Приемваніето на предложението се смѣта за сигурно.

Два студентчески социалистически органа. Втора година е какъ се издава въ Белгія, въ Гандъ единъ студентчески социалистически вѣстникъ: L'Etudiant Socialiste, органъ на федерацията на белгийскитѣ студенти социалисти. Наскоро е започналъ да излиза и въ Парижъ Le drapeau rouge (червеното знаме), мѣсечно социалистическо списание което се ръководи отъ кръжокътъ на парижскитѣ студенти социалисти.

Редакторъ Янко Сакъзовъ.

